

dr. sc. Mile Lasić

KULTURA SJEĆANJA

Pledoaje za izgradnju kulture sjećanja i u regiji jugoistoka Europe

SPOMEN OBILJEŽJE UBIJENOJ DJECI OPKOLJENOG SARAJEVA 1992-1995.

FRIEDRICH
EBERT
STIFTUNG

Dr. sc. Mile Lasić
Kultura sjećanja

Friedrich Ebert Stiftung
Sarajevo, 2011.

Kultura sjećanja

Nakladnik: Friedrich-Ebert-Stiftung

Autor: dr. sc. Mile Lasić

Urednik: Tanja Topić, mr. sc.

Recenzent: Prof. dr. Miodrag Živanović

Lektura i korektura: Blago Lasić, prof.

Korice: Aleksandar Aničić

Ilustracije i fotografije vlasništvo FES Bonn

Tisak: Amosgraf d.o.o. Sarajevo

Naklada: 300 primjeraka

Sva prava pridržana od strane Friedrich-Ebert-Stiftung BiH

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka

Bosne i Hercegovine, Sarajevo

321.01(049.3)

LASIĆ, Mile

Kultura sjećanja : (pledioje za izgradnju
kulture sjećanja i u regiji jugoistoka Europe) /
Mile Lasić. - Sarajevo : Friedrich-Ebert-Stiftung,
2011. - 234 str. ; 24 cm

Bibliografske i druge bilješke uz tekst.

ISBN 978-9958-884-07-8

COBISS.BH-ID 19077382

Dr. sc. Mile Lasić

KULTURA SJEĆANJA

*(Pledoaje za izgradnju kulture sjećanja
i u regiji jugoistoka Europe)*

Friedrich Ebert Stiftung
Sarajevo, 2011.

SADRŽAJ

I – Proslov

1. Otkud Berlinski zid u be-ha dvorištu?.....	6
---	---

II – Zašto smo tu gdje jesmo?

2. Političke stranke u BiH i kvazidemokracija.....	12
2. Zapisi o samoponiženju.....	31
3. Ogled o neljudskosti	40
4. “Podjeli među Hrvatima – podvucimo crtu”	54
5. Zmijin (pre)svlak.....	61
6. Ilija Jakovljević u raljama primitivizma.....	67
7. Moja zapadnobalkanska Europa	75
8. Politička stvarnost “bosanstva“	88

III – Ugledajmo se na SR Njemačku!

1. Učiti od Nijemaca, nema nam druge.....	102
2. Nirnberški procesi.....	113
3. Osam poučnih njemačko-židovskih priča	154
4. Grassova “desetljeća” i “stoljeće”	183
5. Zakašnjelo priznanje Güntera Grassa.....	202
6. Heinrich Böll i “antiautoritarno pamćenje” Nijemaca	213
7. Brandtovo “klečanje na kiši” u varšavskom ghettou.....	221

IV – Dodatci

1. Pogовор	231
2. Recenzija.....	232
3. Kratki životopis.....	234

I
PROSLOV

1. Otkud Berlinski zid u be-ha dvorištu?¹

U Njemačkoj, diljem Europe i Svijeta se ovih dana obilježava 20 godina od stvarnog i metaforičkog pada Berlinskoga zida i tzv. željezne zavjese, svode se tranzicijske i svake druge bilance. I u Berlinu se slavi s mjerom i ukusom. Počast se ukazuje najzaslužnjima, kakvi su posebice bivši njemački kancelar Helmut Kohl, bivši sovjetski predsjednik Mihail Gorbačov i ex-američki predsjednik George Bush Senior. Općeprihvatljivo je mišljenje, naime, da su njih trojica bolje od drugih prepoznali historijski moment, pa potom zajednički i izveli fantastičnu političku predstavu ponovnog ujedinjenja jedne duboko podijeljene Zemlje i to bez ispaljenog metka, što se ovih dana i vrednuje kao "državno umijeće" bez presedana. O (ne)mudrosti onih koji su se izrijekom protivili ujedinjenju Njemačke (F. Mitterrand, M. Thatcher...) politološka i povjesna znanost je već kazala svoj sud...

Izlizana priča o "željeznoj zavjesi", koja je kao razdvajala "carstvo dobra" od "carstva zla" (Reagan, Bush Junior) je bila i ostala klasična hladnoratovska priča. Podsjetimo se, ipak, da se u međuvremenu odustalo i od prenapuhane teze o "kraju povijesti" (F. Fukuyama) poslije pada "željezne zavjese", jer je, po toj klimavoj teoriji, nakon što se istočna Europa demokratizirala, postignut puni smisao povijesnog hoda. Istini za volju, zapadna i posebice zapadnoeuropska demokratska društva ne ratuju među sobom, pa se može govoriti o izvjesnom napretku, mjereno faktorom sigurnosti i mira, posebice u Europi (minus Balkan i Kavkaz), odnosno smanjenju opasnosti od novih ratova. Ali, ostaje činjenica da i tzv. stvarne demokracije ratuju protiv drugih država, pogotovo manjih, i kad su uvjerene da će ratove dobiti. Nisu moral i etika, nažalost, glavne kočnica u njihovom razmišljanju, nego strah od gubitka ratova pa time i izbora. U politološkoj teoriji se inače izbjegavanje ratova između velikih sila zove "dugim mirom", a neratovanje demokracija među sobom "demokratskim mirom"... No, svim time se još nije u ovoj tzv. post-hladnoratovskoj situaciji ni dotaklo pitanje unilateralne koncepcije uređenja svijeta (Pax

¹ Dijelovi kolumna objavljene na multimedijalnom portalu DEPO 03. studenoga 2009. (www.depo.ba)

Americana), koja bi trebala da je upravo otišla u ropotarnicu historije zajedno s George Bushom Juniorom. Pa, ako je istina da se suvremeniji svijet upravo nalazi u fazi traganja za novom svjetskom sigurnosnom i gospodarskom arhitekturom, u kojoj bi i Amerikanci vjerovali u ono što je nedavno kazao Barack Obama u Ujedinjenim narodima (“Nijedna zemlja nema pravo na dominaciju nad drugom članicom UN”), onda pred nama i nije sve crno kako je do jučer izgledalo. S druge strane je naložen oprez, jer su SAD upravo povisile svoj vojni proračun, koji je već u Bushovo vrijeme dosegao astronomske visine, te k tomu rat na Hindukushu plamti svom žestinom, pa se i Obamina Nobelova nagrada za mir za 2009. godinu dovodi sama od sebe u pitanje, prostom logikom brojeva i ubijenih ljudi...

I

No, ostavimo se i toga pa ukažimo – ovom prigodom konačno – na apsurd što su se bivša staljinizirana društva istočne Europe brže i bez veće muke tranzitirala u pluralna i demokratska društva, i tako postala kompatibilna sa zapadnim i zapadnoeuropejskim društvima, dok su zemlje bivše SFRJ duboko potonule u plemensku matricu uređenja vlastitih društava, pa time i u plemenske sukobe, pri čemu je ponajgore prošla upravo BiH. U svakom slučaju be-ha zidovi su tvrđi i opasniji i od onoga “Berlinskog”, između ostalog i zato što oni razdvajaju tri nacije i vjere, koje muku muče s određenim razlikama među sobom, te nedostatkom političke kulture koja bi podrazumijevala međusobno uvažavanje, toleranciju i spremnost na kompromis. I, dok se Berlinski zid, čim su se stekle povijesne konstelacije, urušio sam od sebe i zbog toga što je četiri desetljeća neprirodno razdvajao jednu naciju u dvije države, kod nas se na političkoj sceni ustoličio model p(o)raznoga demokratarskoga govora i ponašanja koji i nije drugo do paravan za manipulaciju strahovima i stereotipima, u konačnici za pljačku. Inače, na njemačkom jeziku se upravo pojavila knjiga eksperta za međunarodnu politiku Dominique Moësija “Borba emocija” (Kampf der Emotionen: Wie Kulturen der Angst, Demütigung und Hoffnung die Weltpolitik bestimmen”), čija je osnovna poruka: onaj tko želi

razumijeti što se od “11.09.” događa u svjetskoj politici, mora uzeti u obzir i emocije, i strahove, i međusobne zazore i nade, kako u zapadnom tako i u islamskom svijetu. Po ovom autoru, posebice je izražen osjećaj straha od terorizma s islamskičkim predznakom na Zapadu, dok je osjećaj povrijeđenosti i potčinjenosti jako rasprostranjen u islamskom svijetu. O tomu se, čini nam se, radi i u našoj zemlji, s tim što je absurd savršen što mi međusobno zaziremo ponajviše jedni od drugih. Za takvo porazno stanje duha, krivicu snose gotovo sve institucije društva, počevši od školskih do religijskih, ponajviše političke institucije, razumije se. Uostalom, to što se događa kod nas već 20 godina i nije drugo do parlamentarno demokratska imitacija stvarne pluralizacije, pravne države i demokracije...

II

Onima koji se bave fenomenima totalitarnih društava i psihologijom masa, znano je da su sunovrati mogući i u svakoj kulturi i za vrlo kratko vrijeme. O tomu govori uostalom i čuveni “Jonesov eksperiment”, o kojem su upravo Nijemci prošle godine napravili *remake*, to jest poučan i zastrašujući film “Val” (Die Welle).² I u Jonesovu eksperimentu i u njemačkom filmu jednostavno radi o tomu “kako postati nacista za pet dana”. Posve je nevažno što su u eksperimentu Rona Jonesa iz 1967. godine za zamorčad angažirani tadašnji američki teenageri, a u njemačkom filmu ovovremeni njemački srednjoškolci, oba eksperimenta uvjerljivo pokazuju da je sunovrat u barbarstvo moguć i za samo pet dana. Utoliko “arhaični identiteti” (E. Kazaz) i nisu drugo do logična posljedica ahistorijskih tranzicija na brdovitom Balkanu, to jest olakog i pogrešnog poigravanja s pitanjima identiteta... Ako je ova dijagnoza točna, smije se, također, zaključiti da se u sjenci problematične i neuspjele tranzicije kod nas dogodila i kvazi-pluralizacija, jer su se unutar etnija zbili redovi kao rijetko kada u povijesti. Najgore je, što je izostala denacifikacija balkanskih društava, pa su posve logično legitimitet zadobile i one političke i duhovne opcije koje su prezrene u demokratskim društvima. Zbog toga se i smije govoriti o

² vidjeti, Mile Lasić, Kako postati nacista za pet dana, Peščanik, 28.03.2008.
www.pescanik.net, autori)

kontraproduktivnoj tranziciji, s obrnutim civilizacijskim predznacima. U jednu riječ, dok se kod većine istočnoeuropskih naroda dvije decenije od pada “željezne zavjese” i ujedinjenja Njemačke pretvorile u dvije decenije mukotrpnih, a smislenih gospodarsko-političkih tranzicija, balkanskim narodima su se u pravilu dogodile kulturološko-političke utrke u prošla stoljeća... Na Balkanu je ponajgore i danas što se kvazi-političke elite salonski odnose prema fašizmu. Akademske i duhovne elite, a ne samo političke, koketiraju s vrlo problematičnim idejama i likovima iz recentne prošlosti. Víktimologija je i dalje omiljena neznanstvena disciplina na svim stranama. Mrtvi se ubijaju i po drugi i tko zna koji put. Posljedica toga je što se i dalje među pučanstvom masovno misli da su za posvemašnja stradanja samo oni drugi krivi, zli i prljavi, kakvi bi već mogli biti kad su već drugi i drugaćiji. Povratak u normalu i vrijednostima koje karakteriziraju normalan i civiliziran svijet je, međutim, vrlo kompleksna aktivnost. Što barbari mogu upropastiti za kratko, civilizarinima za popravak trebaju decenije i stoljeća... Podsjetit ću zbog toga ovdje tek lapidarno na mišljenje nedavno preminuloga britanskog sociologa njemačkog podrijetla Sir Ralphi Dahrendorfa, kako se političke promjene u nekom društvu mogu postići za šest mjeseci, gospodarske za šest godina, a kulturološke, ergo civilizacijske ne mogu bez protoka cijelih 60 godina. Sljedstveno tomu, ono što se događalo i još uvijek događa u zemljama Zapadnog Balkana, dakle uporno omamljivanje etnonacionalističkim otrovom, pa i njegovanje arhaičnih predstava o sebi i drugima, u krajnjem nespremnost za suočavanje sa samim sobom, te prihvatanje “drugosti” tu oko sebe, i nije palo s neba, nego je za takvo što netko kriv. A taj netko jesu i svi prošli okupacijski sustavi, pa i onaj prošli sustav zbog svojih ideooloških ograničenja, ali ponajviše sadašnje etno-političke elite, uključivo vjerske i akademske elite, da ne bude nikakve zablude...

Boraveći skoro dvije posljednje decenije među Germanima, uvjerio sam se da su suvremenii Nijemci s mukom naučili lekciju o stidu kao prapočetku ozdravljenja. Govorim, dakako, o demokratskoj većini u ovoj zemlji i o divnim ljudima kakvih nema u tom broju nigdje drugdje. O betonskim, neo-nacističkim glavama i dušama, ili o oprtunistima koji

kažu da je glavni Hitlerov problem što je zaratio s cijelim svijetom, ne vrijedi trošiti previše riječi. Oni su tako slični našim betonskim glavama, političarima, religijskim prvacima, profesorima i akademicima, koji mistificiraju povijest i nije im ni na kraj pameti da tako i s time rade nešto loše i protivu interesa vlastitog naroda u kojeg se toliku zaklinju. Prosto je šokantno – u usporedbi s njemačkom situacijom – ono što se danas može vidjeti i čuti u BiH i u regiji Zapadnog Balkana. Izrijekom, Nijemci su danas svjetlosne godine ispred Balkana, o njihovoј političkoј kulturi se kod nas može samo sanjati. A trebalo bi konačno i kod nas makar shvatiti da su Nijemci postali respektabilan član međunarodne zajednice tek onda kada su prošli kroz pakao denacifikacije i demokratizacije zemlje. Za takvo što im je – za divno čudo – bilo potrebno manje od šest decenija koje je spominjao mudri Dahrendorf. Drugoga puta nema. Deprimirajuće, ali i inspirativno!

II

ZAŠTO SMO TU GDJE JESMO?

1. Političke stranke u BiH i kvazidemokracija³

Parlamentarna demokracija podrazumijeva, tvrdi moderna politološka teorija, strah od gubitka izbora, a etno-političke partije u BiH ne moraju strahovati niti od toga niti od bilo čega drugoga. One su ostale više-manje nedirnute poslije rata kada ih se moglo i/li moralno zabraniti, ili u najmanju ruku temeljito prestrukturirati. A, ako su i nanovo formirane, kao što je to slučaj sa SNSD-om, postale su u međuvremenu po mnogo čemu isključivije od partija čije su političko nasljeđe preuzele. Pa, ako je o tomu danas deplasirano govoriti, spomenimo ipak, kako je prava šteta što su stvarni upravitelji poslijeratne BiH, dakle strani namjesnici, odustali da odmah poslije rata barem pokušaju praviti političke blokove tzv. sestrinskih, ideološki srodnih partija, po uzoru na njemačku Kršćansko-demokratsku uniju (CDU), ili njojzi sestrinsku Kršćansko-socijalnu uniju (CSU). One, naime, i jesu i nisu jedna partija, ali za našu priču je važnije što su od samog početka u obje zastupljeni i njemački katolici i protestanti, a što je u međuvremenu postala normalnost. Nešto se slično moglo i moralno, dakle, pokušati i u BiH, ma koliko se kod nas ne radilo o jednoj naciji kao u Njemačkoj... I s time su, zapravo, stranci 1995. godine dali do znanja da odustaju primijeniti na Bosnu i Hercegovinu neke oprobane strategije ozdravljenja bolesnih društava, pa su mogli započeti likovati svi koji su započeli rat ili ratove. Ma koliko i sljedeće bilo deplasirano, ponovit ćemo kako je prava šteta što u poluprotectoratu, kakva jeste bila i ostala do danas post-daytonska BiH, nije primijenjena niti oprobana strategija ozdravljenja zvana "tri d" (denacifikacija, demilitarizacija i demokratizacija), oprobana i u Njemačkoj i u Japanu poslije Drugoga svjetskog rata. Umjesto grube, ali neophodne strategije denacifikacije primjenjena je, nažalost, strategija sofisticirane pacifikacije, koja je trebala – uz nazočnost i kontrolu stranog faktora – dovesti do stupnjevitite demokratizacije i deetnizacije svekolikog života u BiH. Međutim, uz implicirani oslonac na one stranke koje su i započele rat ili ratove, takvo što je od samog početka bilo osuđeno na propast. Jedini učinak ove i ovakve strategije je, što su krivci

³ Riječ na okruglom stolu u organizaciji Friedrich Ebert Stiftung "Političke partije i transformacija...", u Banjaluci 29. i 30. 01. 2010.

za ratove dobili, post festum, i međunarodni legitimitet. Korekcije kozmetičke naravi, uključivo one koje izvodi Tribunal za ratne zločine u Den Haagu ili Međunarodni sud pravde ne mogu više vratiti stvari u prvotno stanje, a pogotovu ne mogu dovesti do katarze unutar bh. podijeljenih društava. Izuzev usamljenih pojedinaca unutar tih do posljednje koske etniciziranih bh. društava, građani i seljaci iz sve tri etnije su zauzeli navijačke pozicije na tribinama i uživaju u vođenju ratova drugim sredstvima i svojevrsnoj kulturi ne-sjećanja na žrtve drugih i trećih, koje su navodno počinjene u njihovo ime. Ima ih mnogo, ali ova se posljedica odustajanja od strategije “tri d” u BiH vidi golim okom u BiH, pa se cijelokupni duhovni život ponizio i umrtvio u nesretnoj zemlji, u kojoj se jedva još ima šanse biti modernim Europljaninom, bićem kompleksnih i višestrukih identiteta, koji nas i čine bogatim, ma koliko to naivno zvučalo, a ne samo novci i mrtvi kapitali, pogotovu ne oni stečeni kako su u pravilu stečeni u krvavim tranzicijama proteklih 20 godina...

I – Tri D strategija

Ova Bosna i Hercegovina jeste, nedvojbeno, rezultat uništenja prijeratne BiH po svim osnovama, i to putem dvostrukog udara izvana i trostrukog udara iznutra. S tim se nije lako svima složiti. I, dok se o dvostrukom udaru izvan BiH relativno lako složiti Bošnjacima i u Sarajevu, o trostrukom udaru iznutra nije upravo u Sarajevu i među Bošnjacima, ma gdje bili. Ne treba ni reći, o dvostrukom udaru izvana se ne mogu opet lako složiti ni političke elite ni izmanipulirani građani niti u Banjaluci, niti u zapadnom Mostaru, koje na prvi pogled povezuje samo neskriveni animozitet naspram Bošnjaka i muslimana. Svemu tomu dodatni obol daje insuficijencija tolerancije i političke kulture na sve strane, pa i u Sarajevu, u kojem – isitini za volju – djeluje najveći broj kulturnih institucija i najveća je koncentracija civilnog društva. Ali, i među tim svijetom se teško prihvata bilo kakva teška optužba na račun Alije Izetbegovića, ili o bošnjačkom dijelu odgovornosti za rat i žrtve u njemu, što je dijelom i razumijeti s obzirom koliko je i kako Sarajevo patilo u ratu. Srećom, jedan

broj ljudi shvaća da se u ravni političke odgovornosti muslimansko-bošnjačka etno-politička elita – već po mjestu u predratnom i ratnom zapletu – nije mogla bitnije razlikovati od hrvatsko-katoličke ili srpsko-pravoslavne elite, ili kvazi-elita, ako bismo govorili o njihovom kvalitetu, a ne o poziciji u sustavu odlučivanja. I, doista, iole ozbiljnije analize pokazuju kako je apsolutno zajedničko bilo i ostalo svim trima etno-partijama-pokretima, pa potom i njihovim nasljednicama u kloniranim etno-partijama, preuređenje predratne BiH po svaku cijenu i po svojoj slici i prilici. A to nije moglo biti bez rata i bez žrtava, niti bez dovodenja u pitanje principa po kojima je Bosna i Hercegovina stoljećima činila *corpus separatum*, uključivo i za vrijeme Osmanlija i Austrougara, samo nije u prvoj Jugoslaviji kada je u par navrata bila pocijepana duž njezinih rijeka i dolina, kada su se pravile iz unitarističkih razloga (Vrbaska banovina, itd.) ili ustupaka i kompromisa nezadovoljnim Hrvatima na račun BiH pred sami rat (Banovina Hrvatska). BiH nije, naravno, bila *corpus separatum* niti u nesretnoj NDH, ali jeste srećom, u drugoj Jugoslaviji... Kao i uvijek u povijesti i godine 1991./1992. je veličina proizvedenog zla bila primarno skopčana s količinom sile na raspolaganju, koja je ovaj put bila "srpsko prokletstvo" (uključivo "prokletstvo JNA"), jednako kao što je to 1941. godine bilo "hrvatsko prokletstvo". I još k tomu, i političko ludilo srpskih vođa bilo je samo na početku apsolutno ponajveće, jer će ih ubrzo početi sustizati (su) ludi političari iz oba preostala bh. naroda. Time se već zatvorio "đavolji krug" ("Teufelskreis"), što bi kazali Nijemci, koji su za ovu našu priču izuzetno uzorita paradigma, a koje nismo, ili nećemo biti, dovoljno svjesni. O Nijemcima, pa i modernim Nijemcima, među zakrvljenim balkanskim narodima svjesno su se njegovale obmane, predrasude i stereotipije, sukladno ovovremenim ekstremnim zapadnobalkanskim ideologijama. Jedno se nitko od političkih stranaka i njihovih vođa u BiH ne poziva, nažalost, na politička iskustva moderne Njemačku, one koja se kao nijedna druga zemљa u Europskoj uniji, Europi i svijetu, kritički obračunala sa svojom "smeđom prošlošću", zbog čega se ova zemљa i vratila u krug vodećih država u svijetu po svim osnovama. Ovakvi bi politički osviješćeni Nijemci, dakle, morali biti referentan orijentir svim balkanskim, pa s time i bh. narodima, pa, čak, i uzori... Među zaluđenim Srbima se, nažalost, i

dalje svjesno podgrijavaju stereotipije o Nijemcima kao vječitim neprijateljima, a među istim takvim Hrvatima se o Nijemcima širi fama kao vječitim prijateljima. Dakako, niti jedno ni drugo nije točno, ali to znaju u ove dvije zemlje samo prosvijećene manjine. Za to vrijeme su se Bošnjaci uljulkali u poziciju da im je svatko, uključivo Nijemce, dužan pomagati. A Nijemci su doista u ratu pružili gostoprимstvo za 350.000 bh. izbjeglica, među kojima jeste bilo ponajviše Bošnjaka, ali nisu bili jedini. Uostalom, uljulkani u pozu "vječite žrtve" bošnjački ideolozi svjesno njeguju brojne mitove, koji – po uzoru na SANU kuhinje – u principu iskrivljuju ili skrivaju stvarnost, pa i tu o ovom posljednjem čisto obrambenom ratu, ili pak, da ih je u ustaškom i endehazijskom pokretu od prije 70 godina bilo upravo proporcionalno broju stanovnika tzv. NDH-a, koja nije bila niti nezavisna, niti hrvatska, niti država, ma koliko se među skupinama politički zapuštenih Hrvata tvrdilo suprotno. Dakle, Bošnjaci uistinu jesu bili uvjerljivo najveće žrtve u proteklom ratu, pri čemu je Srebrenica samo vrhunac ludila ratnih srpskih vođa, kao što je Jasenovac do danas neoborivi dokaz zločinačkog karaktera NDH-azije, ali ne smije se zaboraviti da su u ovom ratu ne samo srpski, nego i hrvatski i bošnjački zločinci činili zločine, o čemu je ponajbolje konzultirati Tokačinu dokumentaciju smrti, pobijenih i umorenih ljudi s imenom i prezimenom.

II – Građanski ratovi sjećanja

Zaslugu za iznimnu činjenicu u poslijeratnom razvoju SR Njemačke zvanu ozdravljenje bolesnog društva samo u početku imaju stranci, u prvom redu Amerikanci. Oni su organiziranjem suđenja nacističkim glavešinama u Nürnbergu, zabranama nacističkih organizacija, te posebice s "re-education policy"inicirali proces ponovne uspostave normalnosti, koji je u bitnom odredio sva potonja zbivanja u SR Njemačkoj. U jednu riječ, Njemačkoj je u početku morala biti nametnuta "tri D strategija", kako bi se zasjeklo u bolesno tkivo njemačkog društva, pa su potom sami Nijemci – i prije studentskih revolta iz 1968. godine i kancelerovanja Willy Brandta (1969-1974), a najkasnije od tih povijesnih prijelomnica – odradivali tešku civilizacijsku zadaću propitivanja vlastitih grijeha, poka-

janja i pokore, što će i rezultirati u velikom povratku ove velike nacije na svjetsku scenu. Takva Njemačka bi prosto morala biti, jednog dana, uzorom posrnulim balkanskim narodima i državama, ukoliko bi ozbiljnije krenuli na put “kritičkog prevladavanja prošlosti”, koji podrazumijeva pošten govor o vlastitim tamnim stranama, uključivo kritičku kulturu sjećanja na žrtve i podsjećanja na zločince, ma iz koje etnije i miljea poticali. Umjesto beskonačnih “građanskih ratova sjećanja”, koji i dalje bjesne, kako je to lucidno ustvrdio uvaženi beogradski kolega dr. Todor Kuljić,⁴ vrijeme je zrelo za novi moralni početak, za prakticiranje novog ethosa u politici, jer bez etike ne može biti ni politike, upozorio je s razlogom bivši njemački kancelar, socijaldemokrata Helmut Schmidt.⁵ Ali, ta nova politika – koje nema niti u zametku u BiH – podrazumijevala bi po već spominjanom uzoru političkog organiziranja njemačkih katolika i protestanata, temeljito preslaganje bh. političke scene, tako što bi se prvo zabranio govor mržnje, pa potom i one partije koje su sljednice fašističkih ili drugih ekstremističkih ideologija i pokreta, uključivo i one koje već programski dovode u pitanje zemlju u kojoj djeluju. Ma koliko naivno zvučalo, ne smije se odustati od idealno-tipskih vrijednosti u politici, pa i u bh. politici, jer je isuviše tzv. realista i u svijetu i u okruženju i u BiH, koji se oslanjaju samo na silu, ne smije se zaboraviti niti na mogućnost multietničkoga političkog organiziranja u BiH, i ne samo među socijaldemokratama. A, ako je za takav povijesno-politički model i eksperiment i odviše kasno, moralo bi se razmišljati o mogućnostim kopiranja konsocijativnih demokracija (Belgije, Nizozemske, Švicarske...), posebice o švicarskom iskustvu tzv. odgovorne konsocijacije, koja se podrazumijeva pod kompleksnim političkim pojmom “Konkordanz”. On, istini za volju, podrazumijeva dobrim dijelom suspenziju klasičnoga parlamentarnog života, bolje rečeno života u parlamentima, ali i visoku odgovornost političkih stranaka za sudbinu zemlje i međusobno dogovorene politike. U svakom slučaju isključuje razbijanja glava jedni drugima, čim se prve prigode ne budu mogli postići politički dogovori. Usput, pred nama i jeste tek mukotrpan proces učenja,

⁴ Kuljić, T., Kritička kultura sećanja, Pet godina tranzicije u Srbiji, SD klub, Fondacija Friedrich Ebert, Beograd, 2005.

⁵ Schmidt, H., Zum Ethos des Politikers, Stiftung Weltethos, Tübingen, 08. 05. 2007.

poštovati mogućnost dogovora i kompromisa, kako bismo umjeli živjeti jedni pored drugih, ako već ne znamo živjeti skupa...

III – Javašluk konsocijacija

BiH je plemensko, tribalističko i duboko podijeljeno društvo, što je po Arendtu Lijphartu ključna pretpostavka za konsocijacijski model političkog organiziranja, ma koliko mu se može izreći načelnih prigovora. Usput, ovdje se posve svjesno koristi pojam društvo, a ne zajednica ili država koje bi podrazumijevale solidniju lojalnost segmenata prema cjelini, čega u BiH prosto nema. Podijeljeno društvo, tvrdi konsocijacijska ili konzensualna teorija, nije zrelo i sposobno za parlamentarnu demokraciju, pa bira konsocijacijske surogate parlementarnoj demokraciji. U BiH bi se, da je sreće kao što nije, mogli svi lako složiti makar o ovomu, ali ne leži vraže, čim se spomene konsocijacija ne samo što likuju etno-nacionalisti, što je i za očekivati, nego se za riječ jave i zagovornici čiste parlamentarne demokracije i građanskog društva, i to tako što vrlo kontraproduktivno, u korist vlastite štete, šire strah od konsocijacije belgijskog ili švicarskog tipa. Ne shvaćaju, naime, da bi konsocijacijski model odgovorne demokracije, a ne ove neodgovorne kakvu već imamo, mogao pomjeriti zemlju iz stanja blokiranih i ukočenosti k normalnosti, u smislu smirivanja strasti i napetosti, pa s time i u pravcu više političke kulture. Nju, naime, odgovorna konsocijacija podrazumijeva, s obzirom da se temelji na kompromisu kao časnom političkom sredstvu i odgovornosti za sprovođenje dogovorenoga, pa s time i međusobnom trpljenju i podnošenju, dakle toleranciji... Svojim nerazumijevanjem fenomena "odgovorne konsocijacije" i apstraktnim zahtjevima za punu parlamentarnu demokraciju, kakve u BiH neće, vjerojatno, nikada moći biti, ovi i ovakvi kritičari bivaju u savezništvu s etno-političarima i kada toga nisu svjesni. U svakom slučaju, belgijski ili švicarski modeli dogovorne demokracije iliti odgovorne konsocijacije ne bi mogli biti gori od postojeće neodgovorne ili javašluk konsocijacije, kako bi bilo najbolje zvati ovu imitaciju parlamentarnog života i političkog organiziranja u BiH. A upravo tu imitaciju konsocijacije i parlamentarne demokracije već 20 godina složno prakticiraju i u Banja-

luci i u Sarajevu i u Mostaru. Ovakvo bezizlazno stanje u BiH je dijagnosticirano do sada bezbroj puta, ali se okamenjena bh. realnost nije s time pomakla iz zakovanosti u vlastite zablude, predrasude prema drugima i trećima i istovremene strahove od njih. Iz ovog i ovakvog stanja neće se niti moći izići brzo i lako. Mladi su ljudi odgojeni u etniciziranim stvarnostima i jednostranim, kvazi-istinama kako je do njih došlo. Uostalom, o fenomenu arhaičnih identiteta kod bh. mladosti je prosto lucidno nedavno govorio uvaženi kolega s Filozofskog fakulteta u Sarajevu dr. Enver Kazaz. – Mi smo zamorci nečega što je davno ustanovljeno menadžmentom identiteta, to su institucije sistema koje vam postavljaju uvjete za subjektivizaciju, one su akademska intelektualna policija, ustvrđio je dr. Kazaz. Na cijelom južnoslovenskom prostoru mi mlade ljude proizvodimo u institucijama sistema kao identitarno starije od njihovih predaka. Zamislimo mali eksperiment, pozvao nas je profesor Kazaz, kad bi se u idealnoj nadvremenskoj dimenziji sastali sadašnji Bošnjak koji studira, zatim student Bošnjak iz šezdesetih godina prošlog stoljeća, i idealni Bošnjak iz 19. stoljeća, otprilike bi bila ovakva situacija: onaj iz 60-tih godina i ovaj današnji student se ne bi prepoznali, čak ni kao daleki rođaci, oni bi prošli jedan pored drugog i ne bi razumjeli ni svoje pozdrave. Onaj iz 19. stoljeća bi pozdravio ovog danas otprilike na sljedeći način: “Vidi mog dede kako je upravo izašao iz 16. vijeka”!⁶ U ovom se pogledu, nedvojbeno, ne mogu bitnije razlikovati od svojih bošnjačkih vršnjaka niti mladi Srbi i Hrvati, svi troji su – poslije svih eksperimenata s njima – prosto morali postati konzervativniji od njihovih očeva i svibanjki, a vjerojatno i od djedova i baka. Posljedica toga svega je da među mladima nema tko pitati – šta si radio, oče, babo, u proteklom ratu? A bez tog pra-pitanja o stidu i neće biti katarze u društвima kakva su post-jugoslavenska društva. I još jednom i izrijekom, glavnina problema u današnjoj BiH potjeće iz prvotne greške, one kojom se u Daytonu legalizirala ratom uspostavljena okrutna nepravda. Prvo, ubijena je predratna BiH, i to iz obijesti, a za takvo što odgovornost snose sve tri etno-elite, jer su je one, a ne netko drugi ili treći, svjesno zadavile kako bi je potom mogle poharati, pokrasti kao nitko ranije u njezinoj povijesti. De facto je stvorena – poslije bespo-

⁶ Oslobođenje, 21.10.2009.

trebnoga, surovog i besmislenog rata – nefunkcionalna država, nazovimo je iz milja “frankenštajnskom BiH”, za što odgovornost dijelom snosi i sama međunarodna zajednica, odnosno njezini glavni akteri, oni koji su bili i tada i danas najmoćniji na europskoj i svjetskoj političkoj sceni. Ta prvotna greška nije mogla biti ispravljena kasnije niti svim poslijeratnim, nemalim naporima međunarodne zajednice, pri čemu se treba samo prisjetiti koliko se donatorskih sredstava legalno silo u BiH, recimo putem “okruglih stolova” Stabilizacijskog pakta za JIE. Ili, pak, koliko sredstava dolazi iz drugih dijelova svijeta, uključivo iz fondova EU, u sklopu strategije privođenja i BiH u EU. Međunarodnoj zajednici, koja nije tako anonimna kako zvuči ova sintagma, se mora priznati, dakle, da je svojom politikom mrkve i korbača uradila mnogo toga u BiH, pa čak i dobrog. Ali, i takve stvari kao što je, primjerice, načelno smislena, a po izvedbi besmislena unutarnja pluralizacija etno-scene u BIH idu njoj na dušu. Bilo što da se željelo, sada imamo među bh. Hrvatima 18 puta istoga, dakle 18 vrlo sličnih političkih partija na prepolovljenom broju predratnih glasača i bez unutarnjeg dijaloga i alternative. Međunarodna zajednica je tijekom njezinoga (pre)dugog namjesništva, bez kojeg bi sve bilo, nažalost, još gore u BiH, učinila i bezbroj drugih pogrešnih poteza, kontraproduktivno favorizirajući, primjerice, nastanak novih partija i *leedera* u Republici Srpskoj, koji se neće pokazati alternativom, nego opasnijim po opstojnost BiH, pa i sudbinu naroda u koji se kunu, od onih kojima su trebali biti alternativa...

IV – “Volja za katastrofom”

Iz razloga opreza i poštovanja za politološku struku, koja bi trebala da je i kod nas konačno iz množine i “unutarnje institucionalne kolonizacije” izišla u jedninu, kako je to vrlo smisleno formulirala zagrebačka koleginica dr. Mirjana Kasapović⁷, povlačit će se u nastavku samo neizbjježne njemačko-balkanske paralele, te postaviti još par hipoteza kako je u svim postjugoslavenskim društvima, a posebice u BiH, riječ o sveopćoj

---

⁷ Kasapović, M., Izlazak iz množine? Kraj unutarnje institucionalne kolonizacije hrvatske političke znanosti?, FPZ, Zagreb, 2007.

korupciji, generiranoj iz samih vrhova vlasti. Ti vrhovi, naime, dobro zna-ju da je za njihovo održanje na vlasti potrebno duhovno, politički i ma-terijalno podmititi svoje glavne sponzore i svoju klijentelu. Otuda i jesu nikli koncepti raznih privilegija za elite, a dijeljenje mrvica podanicima. Koncept ovakve vrste korupcije nije, međutim, nepoznat, viđen je već u vrijeme nacističke strahovlade u Njemačkoj. U bivšoj Jugoslaviji, posebice u BiH je oduvijek, pa i neposredno pred izbijanje rata 1991./1992. godine, bilo na pretek “betonskih glava” razne vrste, notornih nacionalista i šovi-nista, kvazi kozmopilita i socijalista, kvazi-komunista, u biti nacionalista, jedino je uvijek manjalo ljudi demokratskih, liberalnih i pluralnih, proe-uropskih svjetonazora. Zato i nije nikakvo čudo, ma koliko bilo tragično, što su se kvazi-komunisti i kvazi-Jugoslaveni masovno, skoro listom i pre-ko noći našli u nacionalističkim pokretima, koji su zemlju i ljude odveli u pakao, svaki na svoj način. I, ponajgorima među njima za utjehu, ipak, može biti sud dr. Joachima Festa da od svih silnika u povijesti od Hitlera “nitko nije otišao dalje iza civiliziranog mišljenja”.⁸ U najkraćem, na osno-vu svjedočenja preživjelih iz Hitlerove neposredne okoline i dostupne ar-hivske građe, Joachim Fest je izveo zaključak da je Hitler učinio sve što je bilo u njegovoj moći ne samo da se rat produži, nego i da njegova zemlja nestane zajedno s njim. “Volja za katastrofom” ili “volja za propašću” su, očigledno, samo jedno od stanja patoloških tipova na vlasti, koji su, u pra-vilu, uspon započeli na prvi pogled benignom “voljom za moći” i slatkor-ječivim obećanjima o “boljoj budućnosti”. I ovdje se treba samo prisjetiti govora balkanskih silnika u vremenima njihovog dolaska na vlast, recimo Miloševićeva obećanja da će Srbija uskoro postati Švedskom, ali i be-ha političara iz sve tri etnije koji su obećivali od BiH napraviti Švicarsku. U međuvremenu su, međutim, odveli BiH u stanje vječitog “ni rata ni mira” i u skupinu *failure states*, jedne od trenutno najneuspješnijih država u svijetu. U kritičkom povlačanju njemačko-balkanskih paralela spomeni-mo i knjigu “Hitlerov mit” britanskog historičara Ian Kershawa, u kojoj se govori o “čeznji za redom”, svjesno podgrijavanom mitu o spasitelju i “vođi”, te o “već postojećim mentalitetima”. Knjiga “Hitlerov mit” se sma-

⁸ Fest, J., Der Untergang. Hitler und das Ende des Dritten Reiches, Alexander-Fest-Verlag, Berlin, 2002.

tra "brilijantnom studijom" (Die Zeit), koja pokazuje da mit o vođi nije bio samo produkt vješte propagande nego su korijeni mnogo dublji. Knjigom "Hitlerov mit" se profesor novije povijesti i direktor Instituta za historiju Sveučilišta u Shefieldu *Ian Kershaw* upustio zapravo u objašnjenje, kako je bilo moguće da oduševljenje Hitlerom obuhvati milijune Nijemaca, čak i one koji su bili kritički raspoloženi prema nacional-socijalističkom režimu. Kershaw dokazuje da kult "vođe" nije bio samo rezultat Göbbelsove propagande, nego djelomično i refleks već postojećih mentaliteta, očekivanja, nada i želja". Dakle, uvijek je riječ i o mentalitetima u kulturama kod kojih je kult "vođe" posve normalna stvar, a takvo što već nije samo njemački specifikum. Ili, kako se to kazalo u jednom izvještaju njemačkoga egzilskog SPD-a, kojega Kerschaw navodi: "Jedan se narod može prisiliti da pjeva, ali se ne može prisiliti da pjeva s takvim oduševljenjem".⁹ Profesor Ian Kershaw minuciozno pokazuje, dakle, da je kult "vođe" bio u središtu "nacional-socijalističke diktature, da su široki slojevi stanovništva do posljednjeg momenta razlikovali "vođu" i režim, "vođu" i njegovu nacističku partiju, pa su, ipak, u "Vođinim" sve lakomislenijim vanjsko-političkim potezima vidjeli "mesijansko proviđenje", te su ga spremno i poslušno slijedili, iako samim ratom nisu bili posebno oduševljeni, sve dok nije bilo prekasno. Nijemci su u vremenu između 1933. i 1945. godine morali platiti visoku cijenu za odustajanje od demokratske odgovornosti i za nekritičko povjerenje u "jako vođstvo", jedna je od posljednjih rečenica Iana Kershawa u knjizi "Hitlerov mit". Naravno, ova se ocjena odnosi i na nas, pa na prostoru bivše Jugoslavije skoro i nema prečih zadataka nego razrušiti postojeće mitove o bivšim i aktualnim "vođama", lažnim političkim i duhovnim autoritetima, o koruptivnim elitama i podaničkim mentalitetima! Tek s prvim velikim Hitlerovim porazima kod Staljingrada dolazi do načinjanja "Hitlerovog mita", ali on živi i posthumno, sve do faze u njemačkom razvoju koja se zove "privrednim čudom", pa i poslije nje. I u fazi nevjerljativih stopa rasta i sveopćeg prosperiteta u Zapadnoj Njemačkoj – navodi Kershaw – oko četiri procenta Nijemaca je izjavljivalo da je spremno birati samo nekoga poput Hitlera i da je Hitler za

⁹ Kershaw, I., Der Hitler-Mythos. Das Profil der NS-Herrschaft, 3. Auflage. dtv, München, 2001.

Njemačku uradio samo dobre stvari. A broj onih koji su mišljenja da je Hitler jedan od najvećih njemačkih državnika svih vremena, samo da mu se nije “omakao” rat s cijelim svijetom, spao je s 48% iz 1955. godine na 32% tek u 1967. godini. Ovo su, zaista, zastrašujuće poruke i za balkanskog čitatelja. Jer, nema razloga za vjerovati da bi kod nas puzajući demokratski procesi mogli ići brže, dapače. Na osnovu iščitavanja brojne i sjajne literature ne samo njemačkih autora, želimo i izrijekom ustvrditi da su ovovremeni ekstremno-desničarski trendovi najjasniji upravo u onim zemljama koje su u prošlosti iskazale najmanje volje za demistifikacijom vlastite prošlosti, primjerice u BiH. Otuda i hipoteza da se kod nas još nije ni izišlo iz pelena “konsenzualnih diktatura”, nego se ostalo u matrici demokratura, u kojima vlada rodovsko-plemenska logika. I dalje, i posvuda, malo je tko spreman na rizičan posao kritičke obrade vlastitih mitova i zabluda, kako onih od prije 60-70 godina, tako i onih iz posljednje decenije 20. stoljeća. “Hitleri iz naših sokaka” i zbog toga uživaju enorman respekt zapuštenih i neosviješćenih, izmanipuliranih i etniciziranih građana, ako se o političkom građanstvu u BIH smije uopće govoriti. U svakom slučaju, ova logika neminovno vodi novim žrtvama i sramotama...

V – “Parlamentarna kleptokracija” i “demokratura“

Sljedeća hipoteza o sustavnoj “parlamentarnoj kleptokraciji” prosto proizilazi iz prethodnih. Pri čemu izraz “parlamentarna kleptokracija” potječe od (bivšeg) zamjenika Visokog predstavnika, dakle drugog po rangu međunarodnog namjesnika u BiH, gosp. Raffija Gregoriana. Podrazumijeva, pak, krvavu tranziciju i “tranzitiranje” u privatne i stranačke džepove svega onoga što su stvorili naivni i već zaboravljeni samoupravljači, te potonje nimalo suptilno privatiziranje i zlorabu državnih proračuna svih razina vlasti za potrebe stranačkih elita, dok nešto malo mrvičica mora preostati i za boračke populacije i sirotinju... Vrijeme je da se u okrilju zadate teme o kvazidemokraciji u BiH osvrnemo i na vrlo smislen pojам demokratura, pod kojim se misli na objektivno postojanje temeljnih demokacijskih principa i pravila u političkom životu, ali i na njihovu drugorazrednost naspram takorekuć nadnaravnoga etničko-vjerskog

principa, kojemu je sve podređeno, pa i žrtvovano, posebice u BiH. Riječ je, dakle, o demokraturskim izvitoperenjima formalno demokracijskog ambijenta, za što krivnju snose i oni koji su poslije ratne kataklizme legalizirali začetnike rata kao legitimne demokratske političke partije, iako to nisu bile partije, nego ratnički pokreti bez demokacijskih prepostavki da se nazovu demokratskim partijama. Riječ je, dakle, i o odgovornosti tzv. međunarodne zajednice. Ma koliko to bilo nepopularno i kontraproduktivno kazati, nemalu odgovornost snose i sama zamorčad, kvazi-građani sve tri etnije u BiH, koji uporno biraju već 20 godina – po nepogrešivoj suicidalnoj intuiciji – one koji ih sustavno upropasčavaju. Najgore je što sva saznanja i projekcije upućuju da će oni tako birati i na narednim izborima u BiH. Time BiH, za razliku od Hrvatske, pa dijelom i Srbije, ostaje zarobljena u prapolitičkom društvu, bez izgledne šanse zakoračiti k političkom društvu osvješćenih pojedinaca, u pravom smislu riječi građana, onih koji slobodno misle, pa potom biraju onoga tko bi mogao ponajbolje predstavljati njihovu zajednicu, ili zemlju u cijelosti. U ovom se smislu izborom agnostika za predsjednika države u susjednoj pretežitoj katoličkoj zemlji dogodilo malo političko čudo, koje bi možda moglo biti poučno. Radi se o tomu da alternativa svakom “bandićizmu”, kako reče uvaženi bh. književnik i etnolog Ivan Lovrenović,¹⁰ mora biti oličena u sjajnim pojedincima, koji ne moraju, naravno, bezuvjetno biti i skladatelji i profesozi sveučilišta, ali moraju biti kompetentne i moralne osobe. O takvima je, uostalom, Miroslav Krleža pisao u kultnom romanu “Na rubu pameti” kao o “hiljadu karaktera”, koji bi se zaputili u narod i bez kojih nema izlaza iz kroničnog bezizlaza. Krležin lipnjak, naime, nakon klanice u Prvom svjetskom ratu, donosi u neku novinsku redakciju svoj tekst u kojem traži *“hiljadu karaktera, jer ako se ta hiljada ne zaputi u mase, ako ta hiljada ne nađe mogućnosti, da se ovdje na našoj vlastitoj zemlji prokopaju temelji za sveopću humanističku novogradnju, sve će ostati kao što je bilo... Okruženi ruljom zbunjene, neobrazovane, sitničave, kratkovidne, ograničene, lukave poluinteligencije, mi trebamo najmanje hiljadu ljudi..., jer ne može nama idealistima biti ideal da postanemo bogati nitkovi..., to ni u kom slučaju ne smije biti jedini rezultat ovog kriminalnog pokolja, jer takav način*

¹⁰ Lovrenović, I., Trijumf Bandićizma, BH Dani, No.657, 15.01.2010.

narodnog oslobođenja ne bi bio nikakvo oslobođenje".¹¹ Tako je pisao Krleža 1938. godine, a nama se 72 godina kasnije čini Krležin apel za "hiljadu karaktera" aktualnijim i smislenijim nego što je bio u momentu nastajanja, i to upravo u BiH. Čitati, dakle, ponovno "Na rubu pameti", kako bi se razumijela besprizornost hrvatskih, srpskih i bošnjačkih elita, ogreznih u lako stečenom novcu i nemoralu, kojima se to ne smije, naravno, kazati imenom i prezimenom inače bi odmah uključili u igru njihove odvjetnike, suce, njihove medije, njihove kvazi-intelektualce, njihove akademije i razna druga fantomska udruženja, jednako kao i u Krležino vrijeme. Pa, ipak, nema druge do tragati za istinom i o njoj javno govoriti, inzistirati na svijesti i savjesti u politici, poput Helmuta Schmidta, te se nadati danu kada će Krležinih "hiljadu karaktera" biti u prvim redovima nacije ili države, uključivo BiH, najnormalnija stvar na svijetu, nešto što se razumije već po sebi. To bi bio ujedno i znak da smo se pomjerili s "ruba pameti" u pravcu željene normalnosti, da smo izišli iz stadija samoskrivljene malodobnosti, govoreći kantijanski.

VI – Bh. socijaldemokracija na stranputici

Nakon svih povučenih paralela i postavljenih hipoteza, odgovor na temeljno pitanje FES-ovog seminara – "Političke partije i transformacija: šta političke partije stvarno mogu uraditi i gdje su granice?" – je više nego zabrinjavajući, porazan je. Pri čemu odgovornost za bezizlazno stanje u BiH ne snose, dakako, podjednako sve bh. političke partije, nego upravo onoliko i onako kako su generirale krizu i proizvodile status quo ili bezizlaznu poziciju, koliko su, dakle, svojim djelovanjem onemogućavale suštinske promjene, onako i onoliko kako su i koliko zakovale bh. zemlju i društvo u etniciziranu i provincijaliziranu, u osnovi kvazi-vjersku državu i svojevrsnu europsku "Talibaniju". Ergo, bh. političke partije s etničkim i impliciranim vjerskim predznakom snose direktnu odgovornost za stanje kakvo jeste u BiH, ali i bosansko-hercegovačke socijaldemokratske partije snose odgovornost za onoliko

¹¹ Krleža, M., *Na rubu pameti* (roman), Izabrana djela Miroslava Krleže u deset knjiga, Izbor, redakcija i komentari Mate Lončar, IP "Sloboda", Beograd, 1977.

koliko su bile na vlasti, a nisu se razlikovale od etniciziranih partija, te još više za notorno nepostojanje političke alternative u zemlji. Malo tko zapravo danas u ovoj skoro pa virtualnoj BiH ima više bilo kakvih iluzija i o socijaldemokratskim alternativama, a zato ne snose krivnju primarno nacionalne i nacionalističke partije, nego same socijaldemokratske partije. Neke od bh. socijaldemokratskih partija nisu više, nažalost, niti na deklarativnoj ravni alternativa tribalističkom konceptu uređenja zemlje, dapače, druge su to samo djelomično ili deklarativno, pa sve miriše na teško političko bezizlazje... U nepovoljnome političkom i civilizacijskom ambijentu socijaldemokratska ideja i praksa i nisu mogle biti puno drugojačije nego što su bile, ili još uvijek jesu, a to znači zaroobljenice vladajuće matrice beskonačnih etničkih dijeljenja i življena unutar nacionalnih i vjerskih ograda, koje su toliko pogubne za socijaldemokraciju da se postavlja čak i pitanje – ima li je uopće danas u BiH? Ako je odgovor i pozitivan, nameće se drugo pitanje – koliko su i same socijaldemokratske partije u BiH krive za nedostatak političkih alternativa etničkom organiziranju, počevši od SNSD-a, preko SDU-a, pa do SDP-a BiH?¹² Nažalost, kada bi netko iz SDP BIH ili SNSD-a poslije svega što se dogodilo u posljednjih šest-sedam godina na njihovim relacijama, otkada u BiH i nema više socijaldemokratske alternative, javno progovorio o nužnosti ujedinjenja ovih dviju socijaldemokratskih partija, postigao bi veliki politički autogol i bio bi kažnjen na prvim izborima. Ili, ipak, upravo dodirnuto dno u međusobnim odnosima i

¹² Navest će ovdje – tek ilustracije radi – vrlo razborite riječi, od prije par godina predsjednika SDU Nermina Pećanca, izgovorene u intervjuu u BH Danima (No. 548, 14.12.2007.): “Opozicija od 2002. godine, poslije Alijanse, jednostavno ne može da nađe sama sebe. Građanski orientirane stranke, koje su socijaldemokratske po naravi, uopće ne surađuju, čak bi se moglo reći da predsjednici tih stranaka jedni druge drže “na nišanu”. Prije čete čuti međusobne kritike, nego kritiku postojećih vlasti i njihovih poteza. Mislim da je sada uistinu svima jasno gdje smo, ne samo gdje je ljevica, opozicija i socijaldemokracija već i gdje je BiH danas: u najvećoj krizi od Dayton... Znam da iz ove perspektive djeluje gotovo kao nemoguća misija, ali također znam da je i Srbima i Bošnjacima i Hrvatima stalo do jedne funkcionalne pravne države, u kojoj нико neće biti preglasavan, a koja će biti sposobna da se obračuna sa očitom pljačkom države, sa sve izraženijom korupcijom koja je zahvatila i najviše organe vlasti – kako državne tako i entitetske, i koja će nakon tog obračuna biti sposobna da se uhvati ukoštac sa reformama i uvede BiH u euroatlantske integracije.”

sveopća kriza u zemlji upućuju da bi ove dvije partije morale pokušati dijalogom doći do minimuma dogovora o međusobnim odnosima i rješenjima koja će cijelu BiH učiniti sposobnijom za približavanje euro-atlantskim integracijama? Sve drugo bi bilo političko-povijesno sljepilo! U BiH je, dakle, etnicizirana i sama socijaldemokratska ideja, što je na primjeru SNSD-a najočiglednije, ali se, nažalost, o tomu radi i u slučaju SDP-a, ma koliko se u njegovoj centrali takvo što rezolutno odbija. Ponajveći problem u zemlji je, zapravo, umiranje na rate alternative u formi SDP-a BiH, što se događa jednim dijelom krivnjom njegovih ljutih neprijatelja, protivnika bilo kakvoga multietničkog organiziranja bh. društva, ali dijelom i “autogolovima” koje ova partija vrlo uspješno postiže, počevši od vremena kada je za kratko bila na vlasti i kada je njezin prvak mislio da mora biti i “premijer” i MIP, pa do nastavljanja apsolutno pogrešnog njegovanja “kulta vođe” u nevrijeme i po svaku cijenu sve do danas. Tako se barem razgovara u liberalnim krugovima u onom što se zove Federacija BiH u svezi *leedera* one bh. socijaldemokratske udruge koja bi mogla – s obzirom na povijest – biti barem “krovna udruga” ili “mjesto koordinacije” svih socijaldemokratskih, pa i svih alternativnih koncepata, umjesto da skuplja jeftine političke poene s time što je onemogućila Dodikov SNSD da uđe u PES (Partiju europskih socijalista). Uostalom, gospodin Lagumdžija maksimalno pojednostavljuje sliku o odnosu europske “ljevice” i “desnice” prema BiH kada tvrdi: “Ono što je posebno bitna poruka koja se mogla čuti jeste da je europska socijaldemokracija u potpunosti posvećena integriranju zapadnog Balkana, a samim tim i Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju, što, svjedoci smo, nije slučaj sa postojećom evropskom desnicom.”¹³ O Zlatku Lagumdžiji se, dakle, i u Mostaru i u Banjaluci, ali sve više i u Sarajevu, govori kako se “potvrdio” kao jedan od nekolice “bošnjačkih leedera”, bilo pravljenjem raznih trulih kompromisa s bošnjačkim nacionalistima, bilo suzpenzijom u partiji na čijem je čelu nužnog senzibiliteta za pluralnost u svakom pogledu, uključivo slanje pogrešnih signala prihvaćanjem tzv. senatorstva i čelninstva u Zulfikarpašićevom institutu. Zamislite, primjerice, da je netko od Hrvata ili

¹³ Oslobođenje, 09. prosinca 2009.

Srba, čelnika u SDP BiH, čelnik neke takve nulte nacionalne institucije prepune i nacionalista? U Sarajevu se, uostalom, za niz Lagumdžijinih promašaja samo lapidarno kaže: ode raja, osta samo Zlaja! Posebna je, pak, priča iz seta Lagumdžijine i međunarodne neosjetljivosti za hrvatsko pitanje u BiH nametanje voljom glasača SPD BiH, koji su uvjerljivo Bošnjaci/muslimani, u Predsjedništvo BiH jednoga političara koji „muku muči s njegovim identitetom. Povrh svega, gosp. Željko Komšić prosto nema dovoljno kapaciteta poput dr. Ive Josipovića kako bi za sobom eventualno povukao i Hrvate i druge u potragu za alternativom. Osobno mislim da je Željko Komšić, i takav kakav jeste, ljudski i politički najbolji član postojećeg Predsjedništva BiH, ali bi morao shvatiti da većini Hrvata u BiH, koje navodno predstavlja, u zadatoj frustriranoj situaciji on politički i ne izgleda drugojačije do Lagumdžijin izaslanik u važnom gremiju, a ne i njihovim predstavnikom. Biran po ukusu „vođe”, koji je i time i tako htio demonstrirati koliko su on i SDP BiH navodno jaki. Komšićev izbor u Predsjedništvo BiH je samo demonstrirao isuviše malo obzira u vrhu SDP prema teškom položaju Hrvata u BiH, pa se time SDP i odrekao značajnijeg dijela glasova Hrvata socijaldemokratske orijentacije u BiH. Svim onima kojima se ova vrst kritike na ponašanje vrha SDP-a može učiniti kao puhanje u istu tikvu s hrvatskim etno-nacionalistima, bilo bi možda sve jasnije da SPD nije primjenio partijsko-izborni etno-inžinjering protiv Hrvata, nego protiv Srba ili Bošnjaka. Zar netko ozbiljno misli da bi takvo što moglo u tom slučaju proći bez ozbiljnijih političkih potresa u zemlji? Ali, Hrvati su toliko politički marginalizirani, pa se i takvi kao Lagumdžija mogu na njima iživljavati kada im se prohtje. Jednom riječju, gosp. Zlatko Lagumžija bi dobro učinio za bh. socijaldemokraciju ne samo kada bi prestao pobijedivati etno-nacionaliste kod Hrvata, nego kada bi se oprobao malčice i u obračunu s Bošnjacima, ili, ne daj Bože, Srbima, te kada bi prestao s projektom „pravljenja klonova” u svojoj blizini, a ponajviše kada bi konačno otišao s čelne pozicije SDP-a BiH. Tek kada bi bilo moguće da na čelu SDP BiH bude i Srbin i Hrvat, mogli bi se i potencijalni socijaldemokrati među Hrvatima i Srbima odlučiti za stranku koja im je eventualno po ideji socijalne pravde i multietničkog (još) bli-

ska. Tako bi se moglo dobiti i ponekoga Hrvata ili Srbina mlađe generacije, a da ne bude odmah funkcioner ili veleposlanik BiH pri UN.¹⁴ U najkraćem, alternative svedominirajućom etniciziranom ludilu u zemlji zvanoj BiH, nije nažalost oličena niti u SDP BIH i to je ne samo Lagumdžijina politička krivnja, nego i krivnja cijelog vrha SDP BIH. Uostalom, Zlatko Lagumdžija i ljudi u njegovoј blizini bi se morali barem zapitati zašto je jedan Bogić Bogičević u ovome momentu već jednom nogom izvan ove partije. Ili gospoda i drugovi smatraju da ima mnogo u BiH takvih kakav je Bogić Bogičević? O drugim alternativama u BiH još je, pak, prerano govoriti. Smije se samo nadati da je "Naša stranka", imala socijaldemokratski naboј i orijentaciju ili ne, dužeg daha i da bi mogla jednog dana ponoviti uspješnu priču njemačkih "Zelenih"! Ona, ili neka druga alternativna partija, koja bi mogla niknuti iz nekoga protestnog pokreta u BiH, kojemu danas ne možemo znati još niti ime, ponudit će već silom iznude neku alternativu. Bojati se samo da iznuđeni raspleti ne podrazumijevaju nužno demokratske metode i parlamentarne izbore!!!

VII – Može li se u Europsku uniju s postajećim bh. elitama?

Autor ove analize nema, dakle, nikakvih iluzija niti o jednoj političkoj partiji u BiH, niti može ponuditi bilo kakvu spasonosnu formulu za spas BiH, izuzev one koja je oličena u punom članstvu napaćene zemlje u Europskoj uniji. Ali, preveliki optimista ne smije biti niti kao znanstvenik kojemu su europske integracije uži predmet rada, niti pak, kao zreo čovjek, jer mu je beskrajno jasno da glavni politički akteri, ma što govorili, nisu uopće zainteresirani za brzo članstvo BiH u EU, s obzirom da bi

¹⁴ Ne harangira se ovom vrstom kritike u prvom redu protivu mladog, tek svršenog ACIPS-ovog magistra bez diplomatska iskustva, kojeg su u New York poslali Lagumdžija i Komšić, po istom principu po kojemu je Komšić poslan u Predjedništvo BiH, ali je neprijeporno da gospodin Barbalić već po osnovu svojeg neiskustva i mladosti izaziva podsmijeh u krugovima ozbiljnih diplomata iz ozbiljnih zemalja, koji vjerojatno pomisle da se radi o trećem tajniku kada prvi put ugledaju tridesetogodišnjaka koji predstavlja BiH na East Riveru, i to u momentu kada je BiH postala nestalnom članicom Vijeća sigurnosti UN. S ovom se dužnošću nije jednostavno smjelo poigravati onako kako su to uradili Lagumdžijini i Komšićevi vanjsko-politički marketinški stručnjaci.

ono moglo označiti i kraj njihovih privilegija. Naime, posve je jasno da se SDA ili SBiH, s njihovim unitarizmima, bratski i sestrinski isprepliću sa SNSD- ovim ili HDZ-ovim separatizmima, te da sve bosansko-hercegovačke političke etno-elite složno rade na držanje BiH u svojem ropstvu i kao izvor lagodnog života za sebe i one koje ih slijede i od njih zavise. Nažalost, srljanje BiH u kaotičnu situaciju, pa možda i u dokrajčenje, je samo pitanje dana ukoliko se ne bi nešto brzo i stubokom u Zemlji mijenjalo. Recimo, ukoliko se ne bi putem malih koraka i dobre volje došlo do ustavnih promjena, kojima bi se otvorio put k efikasnijoj i racionalnije organiziranoj državi Bosni i Hercegovini, kompatibilnoj pravno-političkom biću Europske unije. Usput, u EU se neće udružiti jednog dana entiteti, ili regioni, za sebe, nego država BiH sa svojim entitetima ili regijama, svejedno. Još da se ova istina shvati u BiH. A kada bi se ta prosta istina htjela shvatiti, tada bi se već danas morali poduzimati politički potezi i reformski koraci koji bi počeli respektirati i ekonomske i povijesne, a ne samo etničke kriterije, kako bi BiH uopće bila u stanju dobiti status kandidata za pristup EU, pa potom i preuzeti kompletну "pravnu stečevinu" EU zvanu *Acquis communuitare*, jer je to uvjet svih uvjeta za svaku novu članicu Europske unije. A da bi mogla ovu uistinu civilizacijsku zadaću jednog dana makar približno ispuniti, BiH bi morala započeti već danas s praksom političkog i teritorijalno-administrativnog organiziranja po načelu samoodrživih regiona, zašto ne reći i euro-regiona, dakle prestati se organizirati po isključivom etničkom načelu kao do sada. Pri tomu se ovdje i ne radi o drugomu, nego da BiH, svi njezini organi vlasti, svih razina upravljanja, racionalno i u svojem interesu čine ono što je nužno, kako bi se jednog dana BiH, ipak, našla svojom zaslugom u EU. U protivnom taj dan neće nikada doći, ili bi bio tek akt milosti za posljednjega europskog pariju. Nitko ne znade niti u Bruxellesu, u ovom momentu, kada bi mogao doći taj dan, ali je već vidljivo da taj dan neće biti na stogodišnjicu izbijanja Prvog svjetskog rata, kako su se tomu bezrazložno nadali euro-optimisti i prijatelji BiH u Europi i svijetu. No, ako se ovako nastavi, sigurno je, neće dan pristupa biti niti 2018. godina, na 140. obljetnicu Berlinskog kongresa. U europskim metropolama preovlađuje, srećom, svi jest da bi uništenje BiH, njezino komadanje u tri nove etno-državice, bilo

suprotno logici europskih integracija i posve kontraproduktivno sa stano-
višta europske sigurnosti. Zbog toga se i smije prepostaviti da se približa-
va vrijeme kada će i politički najzapuštenijim skupinama iz sve tri etnije u
BiH početi bivati sve naše isiljene i kontraproduktivne podjele smiješne i
žalosne, kakve one već jesu po sebi. A, ako bi to tako bilo i naši bi makija-
velistički zadojeni etno-političari prestali manipulirati najnižim strastima
u nesretnoj zemlji zvanoj Bosna i Hercegovina. Spasa nam nema, propasti
nećemo, kazao je svojedobno Nikola Pašić, zvani Baja...

2. Zapisi o samoponiženju¹⁵

U prošlogodišnjem broju časopisa "Slovo Gorčina" pojavili su se i moji izbjeglički zapisi pod naslovom "Valja nama preko rijeke, zajedno!" Maku u čast, a nama svima za opomenu. Ponavlјaju se i ovdje, uz želju da gorki pelen mojih ranijih zapisa o našemu međusobnom ponižavanju kroz povijest ne bude u funkciji ružnih resantimana i prostačke osvete, nego da potaknu poriv za međusobnim izmirenjem i uvažavanjem naših staničnih različitosti koje su naši nazionalisti skontano napuhali do nebeskih visina. Nešto takvo smo, vjerujem, dužni i Makovoj poetici i estetici, njegovoj filozofiji premošćenja i nade, jer valja nam preko rijeke, i zajedno, ma što je bilo među nama u prošlosti...

I – Rat nije završen

Ljeto je Gospodnje 1996., rat je za trenutak stao. Nakon petogodišnjeg nebitisanja na ovim prostorima, putujemo u Boku Kotorsku. Neretvu smo prešli s južne strane Mostara, kod Žitomislića. Bože, kakva divna "kovаницa", pomislim uvijek! Tragovi barbarstva bodu oči i draže čula. Stari pravoslavni manastir, iz ne zna se kojeg točno stoljeća, ne postoji više, tek se nazire! U njemu su stoljećima čuvani i neki od prvih tragova čiriličke pismenosti na Balkanu, poput "Miroslavljevog Jevandjela" a tu su i nekropole, svjedočanstvo o bosansko-hercegovačkoj državi na ovom tlu. Sada su bili na redu samo bageri i kamioni da pokupe prah i pepeo... By the way, književnik Ivan Lovrenović ispričat će mi u Sarajevu jedne prilike priču o zločudnoj podudarnosti, o tomu kako su u istom danu izgorjeli i Žitomislić u Hercegovini i neki katolički i islamski spomenici kulture u Bosni. Prekoputa žitomisličkog "praha i pepela" je novoizgrađeno "Potemkinovo selo". Nove, prazne kuće zalijepljene za golu ledinu. Samo ih treba napuniti nesretnim Hrvatima iz Bosne. A njih ima dovoljno. Pa zar i taj srušeni ortodoksnii spomenik nije ništa drugo doli dokaz da brižni oci "humanog preseljenja" brinu o "svojim" sunarodnjacima? Da ne bi slučajno bosanskog katolika zasmetao "bizantijski" sakralni spomenik, koji

¹⁵ Preuzeto iz časopisa Slovo Gorčina, broj 32/2010, str. 139-147

nekako podsjeća na svetinje koje su ostavili: u Fojnici, Kaknju, Kraljevoj Sutjesci zapravo, u... Par kilometara južnije pored puta je Počitelj, usnuli drevni "grad na kamenu", a na vrhu brežuljka kula iz turskog vakta. Na kuli je, tamo gdje mu mjesto nije, ogroman križ, novije izrade i ugradbe. U podnožju su još dva nešto manja, a u njihovoј blizini smeće i razbijeni kiosci. Neka se zna! Kilometar-dva južnije, na prilazu Čapljinu, bolje rečeno starorimskom Mogorjelu, u tzv. zlatnoj neretvanskoj dolini, spaljene i razrušene kuće, pa čak i groblja pravoslavna, nagorjela i izgorjela. Tridesetak kilometara jos južnije, u drenome begovskom Stolcu, hercegovačkom biseru spomeničke kulture, iz nekropoljske i turske periode, na mjestu koje je hercegovačkim muslimanima – Bošnjacima, i ne samo njima, bilo sveto, nema više ničega. "*Pukla praznina*", pomislih, stideći se. Na izlazu iz "ostatka od grada", u "zoni razdvajanja" cvjetaju poslovi. Može se kupiti isto što i na svim buvljacima u zemljama "trećeg svijeta". U "zoni" vrijede sve valute – i kune i "fašističke marke" i "voždovi orlovi", a i ovce i goveda su platežno sredstvo. Iz "zone sumraka" nosimo miris uzvonjale stoke na pretovarenim kamionima i bolno saznanje da je u našem užem zavičaju vrijeme stalo. U istočno-hercegovačkom pašaluku ceste prazne, nigdje ljudi. S izbornih plakata gledaju nas pjesnici-guslari-zločinci, Radovan i Božidar, "vukovi" i "šešelji", koji su "svoj" narod odveli u izolaciјu... Nakon višesatnih vrludanja orijenskim kozjim stazama i bogazama, spuštamo se konačno prema Boki. *I čudimo se suncu kako može zaći, kad ljepote ove nigdje neće naći*, nekako tako naviru na usta "najboljoj supruzi na svijetu" (Ephraim Kishon) skoro zaboravljeni Šantićevi stihovi, dok se u dolini pomaljaju prve herceg-novljanske kuće, a more se sluti. Evo nas, usprkos svemu, ponovo tebi – *Boko naša mila, nevjesto Jadrana...*!

(Boka Kotorska, 1996. godina)

II – Nepodnošljiva lakoća usporedbi

"Ništa što ste vi dolje u Jugoslaviji doživjeli u ovom ratu nije posve originalno, sve je to već viđeno, nekada ranije se dogodilo drugima", govorio mi je godinama Juan Oliva, kojem ću ovdje dozvoliti da isповijedi svoju

životnu filozofiju u znatno skraćenoj formi. "Recimo kod nas u Španjolskoj, u građanskem ratu", precizira Juan, s pojašnjnjem kako to uopće nije bio "njihov rat" nego generalna proba "crvenih" i "smeđih", te prolog u Drugi svjetski rat. "Ali s posljedicama toga usranog rata", ne bi birao riječi ponekad Juan, "živim cijeli život". Po Juanovoј priči, majčini su bili na fašističkoj strani, a "očevu stranu" je odredila prisilna regrutacija od strane "crvenih". U oba dijela familije su mnogi ubijeni ili su, pak, izašli iz rata ranjeni i obogaljeni. Jedan krak obitelji se odselio za Ameriku, a drugi se izgubio u hladnoćama Sibira. Dok bi Juan pričao na ovu temu ja bih se uvijek sjetio romansirane isповijesti Karla Schneidera "7.000 dana u Sibiru", koja se u moje studentsko doba gutala u dahu, jer u toj knjizi je i scena s "crvenim Španjolcima" u ljetnim patikama i cipelima u sibirskim hladnoćama, koje će do posljednjeg, "crveni kremaljski zlotvor" ugraditi u dokove neke sibirske luke, koja više nikomu ne treba, slično kao i ideologija koja je u međuvremenu isparila u rasulu u Sovjetskom Savezu, u krvi i kaosu na Balkanu, a u blagostanju i potrošačkoj groznici "porobljenoga zapadnog proletarijata". "A mene je prokleti diktator prodao Nijemcima prije tridesetak godina kao stoku", žestio se Juan još uvijek, kao da u međuvremenu nije protekao život... Po Juanovom objašnjenju Francove vlasti su jednostavno ukidale pravo na socijalnu pomoć svima koji su izgubili posao, a mnogi su ga izgubili, s objašnjenjem da posla ima u SR Njemačkoj, pa tko voli nek' izvoli. Već tada je, po Juanovoј tvrdnji, fašistički diktator izašao iz izolacije. S njim se surađivalo maltene kao s legalnim predsjednikom. Zapadne zemlje su trebale svakog saveznika u globalnoj konfrontaciji Zapad-Istok, kapitalizam-socijalizam. Zaboravljalо se kako je došao na vlast, što je uradio svome narodu... "Želim nazad kući, radije danas nego sutra", kukao je Juan često, iako mu u Njemačkoj uopće nije loše bilo. Živio je pristojno i u demokratskom okruženju, od ušteđevine je kupio maleni stan u svome dalekom zavičaju na obali Sredozemnog mora, a u međuvremenu mu je sin postao uspješan poslovan čovjek u jednom velikom hotelskom lancu... "Ovo ovdje nije život..., domovina je kao majka", progovarala je iz Juana čežnja za sunčanom Španjolskom, za propuštenih trideset godina života "u svom jeziku", u svojoj kulturi, među prijateljima i rođinom. Juan Oliva je volio svoju zemlju kao netko tko se prisjeća

svoje prve ljubavi – najljepše djevojke u ulici, u cijelom mjestu, na svijetu. Slušajući ga, često bih pomislio da je ovaj omaleni Španjolac, inače “nesuđeni” svećenik, pobegulja iz sjemeništa, bez formalnoga visokog obrazovanja, ljubitelj vina i lijepih žena, uman i razborit čovjek, neki otrgnuti lik iz Andrićevih novela, prstom nevidljive sudbine dodijeljen upravo meni kako ne bi potpuno poludio. Na početku drugovanja s Juanom bio sam posebice šokiran sličnošću španjolskih onovremenih sudbina i oovremenih ratnih i izbjegličkih sudbina ljudi s prostora bivše Jugoslavije. U neko doba sam imao osjećaj kako Juan govori mojim rječnikom, a da se “onovremnost” španjolskoga građanskoga rata slila u oovremenu zbiljnost balkanskih krvavih raspleta... “U Španjolskoj postoje četiri razlicita jezika, koja su potpuno ravnopravna – španjolski, galijski, katalonski i baskijski, s desetinama dijalekata, recimo andaluzijskim”, pripovijedao je Juan Oliva. Naravno, on je govorio zaneseno o današnjoj demokratskoj Španjolskoj, jer za vrijeme Francove diktature u javnoj uporabi je bio samo jedan jezik. “Ali je, srećom, religija jedna i zajednička”, tumačio je Juan tajnu relativnog mira u suvremenoj Španjolskoj, koju mogu potresati napetosti između Andalužana i Katalonaca, uzneniravati baskijski i međunarodni teroristi, pa čak se i na Kanarskim otocima javljaju glasovi za više autonomije, ali se problemi rješavaju u parlamentima i političkim dijalozima. “Prokleta religija”, znao bi reći Juan, “na kraju se sve svede na religijske podjele..., i manipulacije religijskim osjećanjima ljudi”. Juan Oliva je pričao neprestano, kao u bajci o “tisuću i jednoj noći”, s razlikom što Juanove priče bole i njega i one koji ga slušaju. Najoštiriji je bio kada bi se dotačao “najomraženijeg lika na svijetu”, umrloga diktatora Francisca Franca. “Stara guzica ima i dan danas ogroman memorijalni kompleks, kojeg je dao napraviti za svoga života, najljepši nadgrobni spomenik na svijetu, u kojeg su ugrađene kosti “crvenih zatvorenika” koji su ga i sagradili”, počinjao bi Juan. U daljim eksplikacijama o tomu kako taj “spomenik sramoti” neki još i danas posjećuju, pojašnjavao je Juan da se kod većine Španjolaca radi – pri pomisli na memorijalni kompleks “krepalog diktatora” – o pijetetu prema onima što su umrli od iscrpljenosti, bolestina i tortura pri njegovoj gradnji. Pa, ipak, u međuvremenu je “memorijalni kompleks” odletio u zrak, od nekih Juanovih sunarodnjaka, koji su izgubili živce i

“pijetet”... “Mi smo imali srecu s kraljem...”, često se vraćao Juan svome omiljenom političkom liku, s pojašnjenjem da Španjolci nisu uopće monarhisti, makar polovica naroda je anarhistički raspoložena, ali svi ljube kralja kao osobu, kao nekoga tko je pomogao kada je bilo teško. “Kralj je danas najomiljenija osoba u Španjolskoj, bez njega bi priješao iz diktature u demokraciju bio nemoguć...”, sažimao je Juan Oliva svoju političku filozofiju... Juan Oliva se nedavno vratio u rodnu Murciju, u dio Španjolske u kojem su nekada živjeli Feničani i Kartagani a poslije stoljećima vladali Arapi, kao i najvećim dijelom Španjolske. “U mojoj krvi i u krvi polovice Španjolaca teče arapska krv”, isticao je Juan često ovu činjenicu, ne što ju je smatrao posebno važnom, nego upravo obrnuto, što se gadio ideologija “krvi i tla”. Mogao sam se samo sa sjetom smješkati, šuteći o skoro identičnoj situaciji na Balkanu, samo što su tamo stoljećima bili Turci a ne Arapi, te s razlikom da se na Balkanu toj činjenici i tom vremenu ne zna i ne želi prići na civiliziran način, objektivno i bez emocija, kao i drugim stvarima iz prošlosti. A neki ludi narod španjolski, u Juanovom rodnom mjestu i drugdje, u vrijeme karnevala oblači nošnje Arabljana, vjerojatno svojih predaka, pleše cijelu noć, smije se povjesnim paradoksima, pije, ljubi se na ulicama, veseli... Inače, u njegovom kraju, ako se Juanu Olivi može bilo što vjerovati, rastu najmirisnije i najsočnije mandarine, narančine i limuni na svijetu, a na prelijepim palmama ima više datula “nego što ih cijela Europa može pojesti”. Maslinova ulja, podrazumijeva se najboljeg na svijetu, bi još preostalo i za izvoz u sve krajeve svijeta... Nedostaje mi sve više stara pričalica, sveznalica, “otrgnuti Andrićev lik”, moj bivši izbjeglički drugar Juan Oliva. Pitam se često, mirišu li mu još uvijek one mandarine, narančine i limuni u Murciji kao kada je o njima maštao iz bielefeldske ravnice? “Šteta za vas, bili ste, bolje rečeno mogli ste biti primjer mirnog suživota naroda i kultura Evrope i svijetu”, znao je reći moj dragi, daleki prijatelj Juan Oliva. Mogli smo, ali nismo umjeli...

(Bielefeld, 1995-2001.)

III – “Domorodci” ne vole svoju zemlju

Kao da ih ništa drugo ne povezuje, ta moja “odmorišta” u ljetnim mjesecima, izuzev što se u njima u principu ne haje za zemlju u kojoj jesu. Tako je i na Širokom Brijegu i u Mostaru, onom “zapadnom” s hrvatskom većinom, od kuda sam se “ispilio, i u Republici Srpskoj, gdje me put po prvi put nanese poslije više od 20 godina nebivanja u, uistinu, prelijepom gradu na Vrbasu. Doduše, način na koji se pretežito voli Bosna i Hercegovina i u Sarajevu, to mi se ne dopada. Samo rijetki uvažavaju bh. raznolikost, a još rijedji zastupaju prosvjetiteljske ideje. Mnogi među Bošnjacima se upiru u svojatanju BiH, čime se i ponavlja “srpska greška” u odnosu na “pokojnu” Jugoslaviju. U stvari, cijeli problem je u autizmu sva tri “establishmenta”: jedni neće uočiti raznolikost i da je to bogatstvo a ne prokletstvo BiH, a drugi dvoji siju razorne iluzije o BiH kao provizoriju, na koji su osuđeni živjeti... Prolazeći Bulevarom i posebice Liska ulicom, uvijek se stidim. U nesretnom groblju u Liska ulici bili su sahranjeni zajedno prvi branitelji Mostara: i Hrvati i Bošnjaci, i treći, a sada u njemu počivaju skoro isključivo samo Bošnjaci-muslimani. Tek poneki križ, dobri katolici su svoje mrtve izvadili i premjestili negdje drugdje. I time je Liska ulica, za mene, postala paradigmom podijeljenog Mostara, grada na umoru, u kojem ništa više nije lijepo kao što je nekoć bilo... Sjedimo na Balinovcu, u “Hotelu Bevanda”, kroz koji protiče Radobolja, muslim na hotel “Ružu”, no ovaj hotel je još uvijek u izgradnji, njegovo je prokletstvo što je bio na liniji razdvajanja, na kojoj je i danas, sve su prilike. Preko puta “Hotel Bevanda” stoji, inače, prazna kućetina Ante Jelavića, on je kao pobjegao u Split ili Zagreb, a bh. vlasti ga kao traže, zbog povluka. Idili o čistom, hrvatskom i katoličkom Mostaru, dok mi to tako pričaju, kvari glas mujezina s obližnje Baba Beširove džamije, jedne jedine u ovom dijelu Mostara... Priličito pust Kujundžiluk, prijepodne je. Čekamo na Starom mostu, zapravo spomeniku “Starom”, što bi rekao Mišo M., da skakač bućne u Neretvu, no nikako da se iskupi 50 KM bez kojih nema skoka. Ovomu je “zmija u džepu”, kaže jedan od skakača za jednog turistu, koji se baš stiskao, pa ne da ni “pfeninga”. Oko 500.000 posjetitelja, kažu mi, dodje godišnje vidjeti obnovljeni “Stari most”, ali provede

samo par sati u Mostaru, pa bjež dalje. Makar polovina tih "turista" su, zapravo, hodočasnici u Međugorje, koje je ovoga ljeta bilo u znaku 25. godišnjice "ukazanja Gospe", kako to katolici kažu kada se hercegovačkoj djeci "ukazala Gospa" u hercegovačkom kršu, tadašnjem seocetu pored Čitluka s jednim redom kuća. Sada je to, pak, moderan gradić, u kojem se ostvari 85% ukupnoga turističkog prometa u Bosni i Hercegovin, kažu upućeni. Tako je Međugorje postalo jedan od rijetkih "brandova", koje BiH imade. U proteklih 25 godina Međugorje je, naime, posjetilo 25 milijuna "vjerskih turista", procjenjuju mediji, a ljudi iz Crkve precizno kažu da su podijelili više od 12 milijuna hostija, što bi značilo da je svake godine Međugorje posjetilo makar 500.000 ljudi... Uoči odlaska u Banjaluku, u Sarajevu sam u "Danim" razgovarao sa Vildanom S. i Senadom P. Alijin mezar je bio upravo odletio u nebo, temperatura u "Teheranu", kako Milorad Dodik zove Sarajevo, povišena. U redakciju "Dana" pristizaju prva priopćenja političara iz "patriotskog bloka", javljaju se Mirnes, Haris i drugi, maltene već znaju tko je terorista-počinitelj. Njih dvoje očajni, teroristi ma tko da su, neće biti nikada pronađeni, bit će isto kao i u "slučaju Leutar", samo su posljedice još gore. Nacionalnoj homogenizaciji, po uzoru na ratna i poslijeratna vremena, više ništa ne стоји na putu. Sve je isto kao i 1996. ili 1998. godine. I, doista, jezik mržnje koriste skoro svi političari, važno je dobiti izbore, a poslije ćemo vidjeti. "Moram otići na Kovače, u blizini Alijinog je i mezar moga muža", reče zabrinuto Vildana... U redakciju, dok razgovaramo, ulazi živopisna pojava po imenu Pero Buntić, izdavač i vinar iz Međugorja, čija se bijela vina smatraju možda i ponajboljima u ovom dijelu svijeta. Pio sam ih već, mogla bi se mirne duše nazvati "misna", ako se već tako i ne zovu. "A ti si taj Mile Lasić", reče Pero, "ti si, kao i Ivan (Lovrenović) i Mile (Stojić) – Alijin Hrvat..." Namjerno putujemo u Banja Luku preko Prozora, uz Ramu, i prisjeda nam. Dočekaše nas uniformirani "drumski razbojnici", tj. ramska policija, kod mjesta Gračac, zaustaviše nas, i to uzastranu, gdje je ograničenje brzine 40 km, pa oderaše po propisu. Dajemo "nešto za kavu", rado će uzeti, kažu, ako je od srca. Mislim, a ništa ne kažem, dabogda vam prisjelo. Na vrhu Makljena očerupan partizanski spomenik, odletjeo u zrak, učinila braća, zna se. Gomile smeća uz svako proširenje na putu. Na jeze-

ru Bočac lijep restoran, konobar ljubazan, kaže – uzimamo i eure i KM-ove i kune, sve valute, i iračke dinare, ako ih imate... Na samom ulazu u Banjaluku par novosagrađenih islamskih bogomolja, jedna od njih obložena plemenitim drvetom, predivna. U samom gradu nećemo vidjeti, pak, niti jednu jedinu, a onu najstariju i najvažniju, kojoj je prije pet godina postavljen "kamen temeljac", ogradilo žicom, snimanje nije poželjno, kažu naši domaćini... Na Kastelu, u restoranu sa simboličnim nazivom "Kazamat" odmaramo oči na zelenom Vrbasu. Restoran lijep, služe i specijalitete ispod sača, tu su i glinene posude za "bosanski lonac", ali ta riječ, čini nam se, inače ljubaznoj konobarici teško prelazi preko usana. – Posuđe je sa Zlatibora, kaže, a jelo u njima se spremo, pa nabraja sve kako se priprema i "bosanski lonac", ali "bosansko" je iz ovih ljudi i grada istjerano "na mišiće", zapravo putem fašističke ideologije i zločina, kako je i stvorena Radovanova RS. Od bosanskih toponima tu je jedino hotel "Bosna", ako i robna kuća "Boska" malčice ne podsjeća na Bosnu. Ispred Pałasta sjedi tko može, a u parkovima i duž šetačke zone brojni ljudi, koji ne znaju što će sa sobom. Grad je iznenađujuće čist... Banja Luka bi, mislim, bila možda i najljepši grad u BiH da u njoj nije što jeste. U zaštiti ratnih te(n)kovina njezini lideri ne biraju sredstva. Priča o referendumu je obična "šećerlama", koju ponavljaju kao papagaji, a od koje nema ništa. Izuvez potpuno šizofrenih reakcija iz Sarajeva, kojima se ne postiže ništa drugo do dalje zakopavanje u rovove, iskopane uoči rata. To znaju, naravno, politički "makijavelisti", tipa Čavića, Dodika i Ivanića, vežući svoju političku sudbinu uz RS. Za uporište o "državi u državi", pa i o referendumu, imaju samo nekakvog "prvog bana", kojeg su načuturili u blizini Banskih dvora, koji kao i njihove druge ublehe donose glasove... Gospodarska ulica, koja je nekada sva bila u rukama domaćih muslimana, kaže moj "vodič", odiše još uvijek nekom otmjenošću. I u pobočnim ulicama bezbrojne radnje sa svjetskim markama obuće i odjeće. Ispred Banskih dvora, gdje stoluje ban Mile Dodik, nikla ogromna pravoslavna crkva, kao da je prekopirana Gračanica. Pored nje štandovi na kojima se prodaje sve sama "ćirilica", pri čemu ovom kao i svakom drugom pismu svaka čast. Umalo ne uzesmo jednu knjigu, napisao ju je nekadašnji kolega moje žene s Pravnog u Sarajevu, duhovita je, tvrdi prodavačica, ali pri-

mjetismo u posljednji moment da ju je recenzirao Matija Bećković. Prekoputa Banskih dvora veliki spomenik, učini mi se da je Karađorđu, ali nije nego onom već pominajnom "prvom banu" Vrbaske banovine, koji je u ime Karađorđevića upravljao ovim dijelom svijeta izmedju dva svjetska rata. Unatoč svemu, počinjem uživati u Banjaluci, prisjećam se dragih ljudi koje sam znao i s kojima sam se susretao prije rata, no oni uglavnom ne stanuju više ovdje. Počinjem shvaćati, zapravo, zašto izmješteni Banjalučani tako beznadežno pate za svojom nekadašnjom Banjalukom, koja je u međuvremenu postala "pravoslavni Teheran", da se poslužim logikom bana Dodika... Da, Bosna je takva kakva jeste, Mostar je beznadežno podijeljen, Hrvati i Bošnjaci ne mogu zajedno, a nemaju kuda, Srba tu nažalost skoro da i nema, u Sarajevu je svakim danom sve manje Srba i Hrvata, kao što u Banjaluci skoro više nema ničega što podsjeća na one koji su nekoć činili većinu u ovom gradu...

(Mostar-Sarajevo-Banjaluka, ljeto 2006.)

3. Ogled o neljudskosti¹⁶

Sapienti sat iliti dovoljno razumnome

*Ne znam da li se kupao u Izaru
Ne znam da li je brao grožđe
Pored Rajne.
Ne znam da li je Elbom plovio.
Ne znam da li je ribar na Dunavu bio?
Ne znam da li je Direra volio?
Ne znam da li je Hajnea tajno čitao?
Ne znam da li se u Libeku zaljubio.
Ne znam da li je za Hajdelbergom žudio.
Ne znam da li je Bacha čuo.
Ne znam da li je u crkvu ulazio.
Ne znam da li je do grada Triera dolazio?
Znam da je iz Njemačke.
Znam da je Joseph Schulz.
Znam da je moj brat.
... Opet je bio rat.
A sa mnom moj brat.
Znam, Joseph Schulz.*

(Stihovi Vladimira Krstulovića iz Beograda
posvećeni Josephu Schulzu)

I - U smrt, ali i u povijest

“Upućujem Vam pjesmu koju sam posvetio Josephu Schulzu. Ovdje kod nas u Srbiji, 1941. godine, on nije htio da postane ubica. Joseph Schulz je ona druga Njemačka. On nikada neće biti poražen...”, tako mi je napisao, ima tomu već par godina, u poruci čovjek koji se zove Vladimir Krstulović iz Beograda, nešto mu se bilo dopalo iz mojih nostalgičnih na-

¹⁶ Preuzeto s kulturnog beogradskog portala Peščanik (vidjeti, www.pescanik.net, autori, Mile Lasić, Ogledi o neljudskosti, 28.04.2008.)

pisa u Danasu.

“Bio sam jedan od osnivača Saveza reformskih snaga Jugoslavije 1990. godine, pisao u Borbi protiv rata” - predstavio se u pismu Vladimir K. - kojeg sam, doduše, mogao sresti nekoć u “saveznim organima” u Beogradu, ali, eto, nisam - “tražio sam isključenje Miloševića iz partije, i ne samo njega.”

“Ishod znamo”, nastavlja Vladimir K, “moj sin Goran, 1991. godine otišao u Prag, kao gimnazijalac. Nije htio da bude ubica. Bio konobar i kuvar, završio fakultet, radi, sa suprugom i sinom živi u Budimpešti... Kćerka Nataša završava studij violine, svira mnoge instrumente, spremila se za postdiplomske studije, radi u Vilingenu i u Schweningenu, a svira i u Jungoperi u Stuttgartu... O njoj je pisala njemačka štampa, uskoro svira Bacha i na televiziji, kao roditelj volio bih da je upoznate...”

Potom u pismu slijedi: “Nedavno su Politika i Nedjeljni Vjesnik imali priloge o ratnom originalu Goranove Jame, autora Ede Murtića i Zlatka Price, to sam poklonio Istorijском arhivu Beograda, gdje je i formiran legat Vicka Krstulovića, mog pokojnog oca. Njegov orden narodnog heroja i ratnu ličnu opremu poklonio sam 1990. godine Muzeju Prvog zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću. Slutio sam. Moja svibanjka Lucija je uvijek govorila - Bosna ponosna. Kao partizani, moja porodica, Vicko, Lucija, Maksim, Nataša i Viborg svuda su bili, a uvijek su govorili da bez Bosne ne bi opstali. Sapienti sat! (što prevedeno s latinskog i ne znači drugo do “dovoljno razumnome” iliti “za posvećene nema potrebe dalnjih pojašnjenja”). Vladimir Vickov se potom pita – koliko danas Njemačka zna o Josephu Schulzu, da li išta zna, hoće li da zna? Bi li barem Guido Knopp, veli Vladimir, čuveni njemački tv-povjesničar imao interesa da se pozabavi sudbinom ovog plemenitog njemačkog vojnika? Ne bi, moj Vladimire, Joseph Schulz se jedino pamti na brdovitom Balkanu, u njemačkim se školama o njemu ne uči i nije se, na žalost, nikada ni učilo. Njegova imena nema niti u Brockhausovoj enciklopediji, možda jedino u prašnjavim arhivama Wehrmacht-a, ali nisam tamo tražio.

Na herojski, ljudski čin zaboravljenog vojnika Wehrmacht-a podsjetio je nedavno i Gojko Berić u svojoj redovitoj kolumni u sarajevskom “Oslo-

bođenju” (“Vojnik Šulc i pukovnik Karemans”, Oslobođenje, 07.12. 06.). Naučih od Gojka da je mladi Jozef Šulc, kako mu ime piše Gojko, bio pri-padnikom 714. njemačke divizije, te da je odbio pucati na 16 srpskih zaro-bljenika krajem srpnja 1941. godine. Radije je stao u stroj za pogubljenje, kako bi otišao “u smrt, ali i u povijest”, nadahnuto veli Berić.

Naravno da sam za tu herojsku gestu nekoć čuo, ali bio sam “siguran” da je Joseph Schulz odbio sudjelovati u onom masovnom i suludom streljanju kragujevačkih đaka, u jesen 1941. godine. No, nije u tom par excellence zlo-činu, nego u nekom drugom, u Mačvi, što je za ovu priču svejedno.

Usput, onaj mi je drugi, holandski pukovnik K., nezanimljiv. Takvih je “mirotvoraca” proteklih godina bila puna Bosna, a nešto je preteklo i za Hercegovinu, i za region.

Jer, opet je bio rat na brdovitom Balkanu. I ovaj se put uglavnom stre-ljalo uzduž i poprijeko po Bosni i Hercegovini, u Srebrenici, i drugdje, Bosna je bila prepuna domaćih strvodera, kao i pukovnika Karemansa. Mislim nešto, mrtvi Srebreničani, i svi uzaludno umrli u proteklim suviš-nim i obijesnim balkanskim ratovima, koji su trebali samo skorojevićima, se više ne mogu vratiti, ali bi im se moglo odužiti, kada bi se ustanovila neka nagrada za ljudskost i građansku hrabrost s imenom Josepha Schul-za, koja bi se dodjeljivala onima koji ne dozvoljavaju da se zločini zabora-ve. Tako se to radi barem ovdje, a zašto ne i kod nas?

Zašto ne ustanoviti, primjerice, njemačko-srpsko-be-ha nagradu, koja bi se dodjeljivala u Sarajevu i Beogradu, naizmjenice, uz pomoć velepo-slanstva i Goethe kulturnih centara ove zemlje u oba ova grada, koja su danas udaljenija jedan od drugoga nego ikada u povijesti, i to onima koji vjeruju u “moralni zakon u sebi” (Kant) i koji se bore protiv slatkasto-opojnog zaborava, koji su u stanju u drugome vidjeti sebe i svoje oboga-ćenje, kojima je Joseph Schulz duhovni brat. Skoro sam siguran da bi se s ustanovljenjem takve nagrade, pa i s tim imenom, složili i mrtvi i živi Krstulovići, mrtvi i živi Srebreničani, te brojni ljudi u cijelom regionu ko-jima je doista do pomirenja.

Prvi bi lauerat mogao biti i Gojko Berić, ali i duhovna mu braća i naro-čito sestre sa srbijanske strane Drine, znate im imena i prezimena. U obzir

bi mogli doći, naravno, samo one osobe i institucije koje “zavode ljude istinom”, kako je to lucidno formulirao dr Nikola Samardžić, opisujući ono što rade i “dve Svetlane”, drage Peščanikove “domaćice”.

II - Jama i Krik

Hrvatski književnik Ivan Goran Kovačić se rodio 21. ožujka 1913. godine u Lukovdolu, u Gorskem kotaru. Vrhunac Goranova stvaranja je poema Jama, nastala u partizanima, pred samu Pjesnikovu smrt. Ovdje sam izdvojio samo njen početak, te bitnu strofu u sredini i njen kraj (vidjeti je, pak, u cijelini, u prilogu ovog ogleda, u pdf-formatu).

*Krv je moje svjetlo i moja tama.
Blaženu noć su meni iskopali
Sa sretnim vidom iz očnjih jama;
Od kaplja dana bijesni oganj pali
Krvavu zjenu u mozgu, ko ranu.
Moje su oči zgasle na mome dlanu.*

...

*Posljednje svjetlo prije strašne noći
Bio je bljesak munjevita noža,
I vrisak, bijel još i sad u sljepoći,
I bijela, bijela krvnikova koža;
Jer do pojasa svi su bili goli
I tako nagi oči su nam boli.*

...

*Tko ste? Odakle? Ne znam, al se grijem
Na vašem svjetlu. Pjevajte. Jer čutim,
Da sad tek živim, makar možda mrijem.
Svetu Slobodu i Osvetu slutim...
Vaša mi pjesma vraća svjetlo oka,
Ko narod silna, ko sunce visoka.*

Ocijenjena je i kod nas i u svijetu nesvakidašnjim umjetničkim prosvjedom protivu “sablasne stvarnosti zločina” i “himnom slobodi i

humanosti”. Inspirirala je brojne umjetnike diljem svijeta, između ostalih i Pabla Picassa, kojemu je upućena još za vrijeme rata, na njegove “krike” protiv Zla.

Dan Pjesnikova rođenja 21. ožujak je uzet za “svjetski dan poezije”, a tog su se dana i u protekla šugava vremena u Lukovdolu, Goranu u čast održavale umjesne manifestacije (Goranovo proljeće).

Potresnu poemu Jama prate razne legende. Po jednoj od njih treba da ju je Ivan Goran prvo pročitao Titu, što je malo vjerojatno, ne što se “bravar” nije razumio u poeziju, a vjerojatno i nije, iako je “bravar” govorio i pisao četiri strana jezika, nego što je Ivan Goran imao u blizini Vladimira Nazora, njegov “alter ego”, zbog kojega se, vrlo vjerojatno, i zaputio u partizane. Znade se sa sigurnošću da je Jamu - po njezinom nastanku - pred borcima Prve proleterske čitao glumac Vjekoslav Afrić.

A znade se, također, da je tek poslije Goranove smrti po prvi put objavljena, u Topuskom, krajem 1944. godine, pa potom upućena ne samo Pićassu nego i Winstonu Churchillu i Josifu Visarionoviću, zvanom Staljin, i drugima. Tiraž joj je bio svega 250 primjeraka.

I iz napisa u zagrebačkom Vjesniku od 30.01.05, na kojeg je na početku ove priče i skrenuo pažnju Vladimir Krstulović, a bez kojeg i ne bi bilo ove priče, može se saznati da se upravo ovo ratno izdanje Jame, oslikano rukom na padobranskoj svili od Ede Murtića i Zlatke Price, sada nalazi u Krstulovića legatu, u Istoriskom arhivu Beograda, zavedeno pod broj 33, kako je novinaru Vjesnika pojasnila direktorica ovog muzeja dr. Branka Prpa.

“Poetsko-grafička mapa Jama sadrži 13 listova formata 54 puta 42 centimetra, a čijim su presavijanjem na pola dobivene 52 stranice formata 21 puta 27 centimetara, objavljena je u Topuskom, gdje je 1944. održan kongres kulturnih radnika Hrvatske na oslobođenom teritoriju. Na tom manjem formatu otisnute su litografije, kao ilustracija teksta Kovačićeve poeme, čiji su stihovi pisani rukom”, piše u Vjesniku već navedenog datuma. Ovih sam dana bivao potrešen ne samo čudesnom snagom i pjesničkom savršenošću originala, kao i značenjem Jame za temu “višestrukih identiteta” (“krv je moje svjetlo i moja tama”), nego i njenim njemačkim

i engleskim prepjevima. U njemačkom se Jama posve nepoetično, ma koliko bilo točno, zove Masovna grobnica (Das Massengrab), dok je njezin engleski prepjev The Pit, barem verzija koja mi je bila u ruci, ilustriran Munchovim Krikom. Prosto je bilo šokirajuće ustanoviti koliko dobro jedno uz drugo pristaju Jama i Krik.

Velikog pjesnika su, inače, zaklali četnici u selu Bunovu (ili Vrbici), na desnoj obali Drine, u blizini Foče, 13. srpnja 1943. I tomu je uskoro 65 godina, nitko mu neće moći otići pokloniti se na grob, jer je do danas ostao nepoznat. I to je Pjesnik naslutio. U pjesmi Moj grob pjevat će Goran o svojem grobu u planini, zametenom, te poručiti da mu u posjet i ne treba doći nitko do prijatelj drag.

Jednom riječju, kod nas skoro zaboravljena, a u svijetu cijenjena, poema Jama je i dalje duhovni doživljaj prvoga reda, istodobno zastrašujuća i lijepa, molim uvjerite se i sami! Gustoča njena jezika opija, smislenost govora o bez-smislu je prosto nedostižna. Tako bi nekako trebalo umjeti makar približno govoriti o zločinima, i onim u prošlosti i onim od jučer.

III - Stigma i Srbčekи

U eseju Stigma, objavljenog u Ljetopisu Srpskoga kulturnog drustva Prosvjeta, Zagreb, svezak 6, 2001, uvažene sociologinje iz Amsterdama dr. Mire Bogdanović, koju sam već spominjao na P-portalu u "Apelu za hiljadu karaktera", se kaže: "...Imala sam nos na licu, ali je to bilo kao da nisam: ja sam u Hrvatskoj u jeku rata govorila srpski! Srećom, kako je sa svojim osjećajem za humor potcrtavao moj zet Ivica, ne zovem se još i Dušanka. To je bar bilo nešto za početak."

Moja draga prijateljica Mira je od hrvatskih Bogdanovića, s Plitvica, ali je "etnička Srpkinja" ("Srbčekи, kaže se danas u Zagrebu i okolici za ovu sve rijeđu vrstu *homo sapiensa* u "Lijepoj našoj"). Mira danas piše hrvatskim jezikom i definira se "političkom Hrvaticom", onim boljim "antifašističkim dijelom", što joj opet ne donosi posvuda simpatije niti u Hrvatskoj, a izaziva odium u Beogradu, čak i među prijateljima. O nerazumijevanju fenomena mnoštva ili višestrukih identiteta u jednoj osobi je riječ, dakako,

tako važnog fenomena za nepregledno mnoštvo ljudi iz bivše Jugoslavije, u pravilu poniženo i uvrijeđeno mimo neke svoje objektivizirane krivice.

U Mirinom slučaju, a mirne bi duše mogao kazati i u mojoj, radi se o potpuno svjesnom nepristajanju na tribalističko svođenje na jedan jedini identitet, onaj krvni ili vjerski, tako dominantnu pojavu oko nas: i u Srbiji i u BiH i u Hrvatskoj.

Mirini identiteti su, u najkraćem, i srpstvo i hrvatstvo i nizozemstvo, bolje rečeno “amsterdamstvo”, poslije skoro četiri decenije života u gradu na kanalima, i posve prirodno evropejstvo. Bogovi sami znaju koliko identiteta ima Mira Bogdanović.

Jedno je sigurno - Mira se ne želi dati ugurati samo u jedan identitet, zadan rođenjem, ne što je on slučajno srpski, nego što bi joj u svakom jednom, a pogotovo tribalnom identitetu bilo tijesno.

Znadem ponešto o ovoj temi, i sam živim od studentskih dana u drugim kulturama, pa im u političkom i kulturološkom smislu i pripadam (i sarajevskoj i beogradskoj i njemačkoj), ne bježim niti od hrvatske, zadane mi rođenjem i jezikom, ali samo ona bi mi - poslije svega i unatoč svemu - bila isuviše malo. A još mi se kao u Mirinoj priči, i supruga zove Dušanka. “Kao da je naša”, rekla bi stare žene u mjestu u kojem sam se rodio, kada bi D. pristigla u neka davna vremena među njih, očaravajuće tolerantna, spremna i na “gutanje žaba”, pa su je prosto morale zavoljeti, unatoč njezinom “stranom” imenu. Počevši od moje pokojne majke, pa nadalje, nitko u tom okruženju ionako nije čuo za stigmu. Te, stare Hercegovke nisu, dakako, mogle biti svjesne da i komplimentirajući samo malo okolišnije stigmatiziraju “drugost”.

Uostalom, milijuni su ljudi u tzv. miješanim brakovima (kakva grozna sintagma), doživljavali nešto slično, stigmatično, i ranije, da se ne lažemo, ali to je bilo mila majka u usporedbi s onim što će proživjeti u posljednjim ratovima, pa i u ovom post-ratnom periodu ni rata ni mira. Upravo se protiv tih “mješanaca” poveo pravi stigmatični rat, kad je počelo ponedostajati “očigledne drugosti”, one jednoetničke, i na još podmuklji način, jer ih se htjelo, a nerijetko i usprijelo, dovesti u pitanje baš po onomu po čemu su oni bogati, obogaćeni mnoštvom kultura već rođenjem.

U krajnjem, protivu "drugosti" kao takve, ma kakva bila i kako nastajala, udružili su se svi stigmatičari u zemljama-nasljednicama pokojne Juge, a da to i ne znaju, u svojevrsnu "internacionalu mržnje". Oni danas samo dovršavaju posao u okviru novonastalih država, da ne kažem svojih nacionalističkih brloga, koji je započet ubijanjem "drugosti" još za života Jugoslavije.

IV - Neću biti Švabo u dotiranom filmu

Moderna društvena znanost stigmu smatra svojstvom koje nije objektivno dano u prirodi stvari i tako besprizivno fiksirano, nego stigma nastaje u procesima definiranja koji se odvijaju tijekom socijalnih interakcija, piše dr Mira Bogdanović u već pomenutom inspirativnom eseju *Stigma*, kojeg ćemo ovdje - uz dozvolu autorice - iscrpniye navoditi. (Međunaslov iznad ovog dijela ove priče o stigmi posudio sam, inače, od nekadašnjih sjajnih sarajevskih momaka koji su se do na mrtvo ime zezali s "*new primitives*"). Stigma, dakle, ne nastaje automatski, čim netko stekne crtu ili svojstvo koje mu mogu narušiti ugled ili nagraditi identitet, nego je stigmatizacija proces kojim se kategorijama ponašanja ili skupinama ljudi naknadno pripisuje određeno značenje. Pripadati određenom etničkom korpusu može biti posve neutralno, to svojstvo postoji i prije stigmatiziranja, ali nije stigma. Ono postaje stigma u određenim uvjetima.

U balkanskim ratovima protekle decenije nastao je prirodni laboratorij za proučavanje plemenske stigme. Ne samo da su se najstarije i stare stigme (Židovi, Romi, Albanci) zadržale ili im je udahnut novi život, nego su im se pridružile i nove – stigmatizirani su manjinski narodi ili njihovi ostaci u većinskom okruženju, podjednako u svima državama-sljednica-ma nekadašnje Jugoslavije.

Tako bi se moglo govoriti o primarnoj, povijesnoj stigmi (Romi, Židovi), o sekundarnoj stigmi (na primjer, Srbi u Hrvatskoj, Albanci u Srbiji, Srbi na Kosovu, Muslimani tamo gdje im "nije mjesto"), te tercijarnoj stigmi (kosovski Hrvati – Janjevci i bosanski i hercegovački Hrvati u Hrvatskoj, hrvatski Srbi u Srbiji). I, naravno, Srbi i Hrvati u Europi; za Srbe već znademo, a Branko Matan izvlači zaključak što se tiče ugleda vlastite

nacije u Europi: "Biti danas Hrvat znači biti okužen" (Vidjeti u knjizi B.M. "Domovina je teško pitanje – Fragmenti dnevnika 1991-1993", Zagreb: Press Data, 1998.).

-Tijekom ratnih godina su me mnogi stranci u Europi, nastavlja Mira B., senzitizirani i zgađeni svakodnevnim balkanskim klanicama, pitali koje sam ja nacionalne pripadnosti. Nisam znala što je bilo gore spomenuti: ili srpsko porijeklo, ili hrvatsku domovinu.

Temeljna značajka stigme je izoliranje jedne crte žrtve - ovdje etničkog identiteta - i izvođenje svih drugih njezinih osobina iz toga obilježja. A sve te druge osobine se onda opet izvode iz obilatih naslaga stereotipa koji važe za grupu u cjelini.

Tamo negdje,iza Lipovca, koji je *limes* uljudbe, žive pogani, ružni i zli: "Od primitivnih, nereflektiranih iskaza kao što su: oni su barbari, vlasti, četnici, primitivci, prevaranti, prevrtljivci, bizantinci, gedže, bradate nemani, spodobe bez savjesti i morala, programirani silovatelji, srbo-komunistički zlotvori, genetski zločinci (sve iz hrvatskih medija), do pretencioznih filozofskih traktata i knjiga o zlu i vječnoj opasnosti za Hrvatsku, narasta voluminozna zbirka o zlu jednog naroda. Onoga Drugoga daka-ko!", citira ovdje Mira B. knjigu uglednog sociologa Jovana Mirića iz Zagreba. Demokracija i ekskomunikacija (Zagreb, Prosvjeta, 1999.).

I drugi Mirini izvori su za svaku hvalu, to su ponajčešće Feral Tribune, odnosno Viktor Ivančić (Točka na U, Split, Feral Tribune, 2000.) ili pak druga dvojica sjajnih Feralovaca - Dežulović&Lucić. U toj svojevrsnoj tiskovini za mentalno zdravlje sve vrvi od bisera, koje su pomenuti i drugi feralovci prikupljali iz javnog života u Hrvatskoj (i regiji). Između ostalog, navodi Mira B: i ono što koncizno veli Joško Čelan, još jedna zahvalna meta Feralove subverzivne stigmatizacije - "Da su Srbi narod brojnih ludaka, ubojica, pljačkaša, silovatelja i lažova, to je za nas zamorno obično iskustvo"!

Mira B. se, inače, na ovu temu s razlogom poziva u njezinom eseju i na Marinka Čulića, odnosno njegovu knjigu "Tuđman – Anatomija neprosvjećenog apsolutizma" (Split, Feral Tribune, 1999.). - A to je svuda isto, veli potom Mira Bogdanović. U jednom dnevničkom zapisu iz 1992.

godine već spominjani Matan piše: "Srpska televizija cijelu večer prikazuje 'dokumentarni film' o Hrvatima. Krajnje simplificirana rasistička propaganda - Hrvati kao demonska pojava niže vrste, neljudi, neka načelno neshvatljiva patološka skupina kojoj je konstitutivno – i uopće jedino što je obilježuje – genocidno antisrpsstvo."

V - Samo za političku stigmu smo osobno odgovorni

"Stigma srpsstva nastala je u rastakanju druge Jugoslavije, a presudan poticaj je došao iz Miloševićeve Srbije", zaključuje dr Mira Bogdanović. - Marionetska srpska državica na teritoriju Hrvatske, realno prisutni neprijatelj unutar vlastitih granica, učinila je svakoga hrvatskog Srbina i na neokupiranom teritoriju simboličkom prijetnjom, sumnjivim i nečistim, po zakonima kolektivističke logike suučesnikom i agentom Zla, kandidatom za podozreњe i odmazdu predstavnika ugroženog kolektiva nad predstvincima kolektiva koji je izvor stvarne, simbolične ili umišljene prijetnje.

Obnovljena Nezavisna Država Hrvatska i njezini najgorljiviji predstavnici sa svoje strane su crpili inspiraciju iz iskustava njezine nesretne fašističke povijesne prethodnice. Oslanjajući se na ta iskustva trebalo je jasno razlučiti čiste od nečistih. Linije razgraničenja su još bile nedovoljno od-sječne, a time je u "rasplinutosti" osebujnost "matične" skupine bila pod pitanjem. Istraživanja pokazuju da se u okolnostima vanjske prijetnje, opstanku grupe pojačava budnost prema ponašanju "krivovjeraca": oni se svjesno traže i javno kažnjavaju.

Stigma ujedinjuje zajednice, potvrđuje kolektivni identitet i, eliminirajući konfliktnost unutar ugroženog kolektiva, povećava njegovu solidarnost. U graničnim situacijama, kakva je u našim prilikama bio rat, na djelu su bili socijalni procesi kojih je cilj bio pronaći "devijantne" elemente, obilježiti ih i pomaknuti na rub skupine kako bi se razjasnilo gdje su njezine granice, a skupina utaborila. A neprijatelj je bio i vani i unutra: i "strani, petokolonaški" element i "domaći izdajnik" koji mu služi i podriva nacionalnu jednodušnost.

"Nisam se predavala, niti se predajem: pripadam sama себi", završni su

dijelovi eseja dr Mire Bogdanović o stigmi našoj nasušnoj, "svoj osobni osjećaj ne kanim, niti mogu mijenjati, a ako me netko drži Srpinjom, onda je to njegov problem. Samo neka me ostavi na miru. To je, međutim, samo jedan dio stigme sa kojom ja živim. Bila sam (i još sam), pored tribalne stigme obilježena i svojim devijantnim pogledom na međunarodne i političke odnose nakon raspada bivše Jugoslavije. I dok je moja stigma koja se prenosi rodoslovom nešto za što ja nisam sama zaslužna, već oni koji mi je iz njima znanih i prihvatljivih motiva lijepe, moja 'politička stigma' je nešto za što sam ja isključivo osobno odgovorna. Ona je potvrda moje slobode".

VI - Jesmo li (ne)opravdano stigmatizirani?

Pogledajmo sada ovu istu stvar iz izvanjskog rakursa! Da je o Srbiji i Srbsima u posljednjih dvadeset godina u zapadnim medijima ispisano užasno mnogo ružnih stvari, nije više nikakva konstatacija vrijedna močenja pera. No, vrijedno je ponavlјati, sebe radi, pa ma koliko to grubo zvučalo, da se u ovdašnjim medijima samo s manjim ili većim osjećajem za pravdu i mjeru stvari ispisivala neslavna uloga Srbije/SFRJ/SR Jugoslavije u posljednjim balkanskim ratovima. Bilo je, dakako, i pretjerivanja, pa i revanšističkih tonova prema Srbsima i Srbiji, ali drugačije i ne može biti kada se izvješćuje o velikom zlu koje se primarno vezalo za onaj narod i zemlju koja je u prošlim ratovima na Balkanu raspologala s najviše sile, a nije se ustezala koristiti je, dapače.

Iz današnje perspektive gledano, prosto je teško pojmiti da je Sarajevo držano u opsadi, iznurivano i ubijano više od 1.000 dana, topovima i mećima iz Srbije, naredbama iz Beograda i oficira bivše JNA, koji su bili svo vrijeme na platnom popisu Generalštaba, u onoj nesretnoj zgradurini, u ulici Kneza Miloša, prekoputa bivšeg SSIP-a, iz kojeg je četiri godine stizalo samo zlo, pa je na kraju i bombardirana od strane NATO-a. Te ubojice olimpijskoga grada su i promicane tijekom rata upravo u Beogradu u više činove, zar ima itko ozbiljan da ne može povezati ove činjenice ili u to još uvijek sumnjati? Be-ha tragika je što su posebno agilni na okidaču bili ljudi podrijetlom iz Bosne i Hercegovine, kako u sarajevskoj, tako i mo-

starskoj, i inoj, tužnoj priči.

Ali ostavimo se toga, da se nije radilo o (ne)opravdanoj stigmatizaciji samo Srba i Srbije, nego i drugih, koji su se više-manje za takvo što sami pobrinuli, ponajbolje svjedoči kako su, primjerice, Hrvati prošli u opisima tih krvavih i sramnih klanica u ovdašnjim medijima. U najkraćem, oni su vrlo brzo potrošili početne simpatije, provocirane nepojmljivim barbar-skim nasrtajima na Vukovar i Dubrovnik, pa im je – obzirom da su se u mnogo čemu kasnije izjednačili sa Srbima, posebice u Oluji i u ratu u BiH – pripala “medijska slava” kao i Srbima. Potom je trebalo deceniju skoro da se o inače prelijepoj zemlji počne pisati neutralno ili sa simpatijama. Preciznije govoreći, čim je postalo jasno da se Tuđmanov režim upustio u otvorene igre sa Miloševićom oko podijele Bosne i Hercegovine, uslijedila je “ruska zima” i za Hrvate i Hrvatsku i u europskim, pa i u njemačkim medijima. Trebat će potom dugo vremena da se slika “druge Hrvatske” etablira u svijest običnog zapadnoga čitatelja ili gledatelja. U tom otkrivenju važnu međustanicu su činili hrvatski socijaldemokrati, ali se mora priznati da se upravo Sanaderov HDZ ovdje uspio nametnuti normalnom partijom centra, što Tuđmanovom HDZ-u nije nikada uspijelo, ma koliko se pro-cro-propagandisti Reissmüller i Ströhm trudili.

Bošnjaci, bosanski muslimani, i Bosna su, pak, dugo vremena imali u medijima samo poziciju žrtve u pokerskoj partiji između Srbije i Hrvatske, jer se i ovdje pojnilo da je riječ o dvostrukom udaru na Zemlju, koja je tako i razorena, podijeljena i raseljena. Barbarska opsada Sarajeva ili barbarsko razaranje Mostara, a posebice tragika Srebrenice, su proizvele određenu medijsku samilost, ali od nje se ne živi za sva vremena. Što je prvotna be-ha medijska uobrazilja o istini u BiH izblijedila nije kriv samo protok vremena, nego i sve tri etno-elite na vlasti u BiH, uključivo i bošnjački establishment, koji je mnogo toga znanog i neznanog učinio poslije rata, ako već nije htio ili mogao tijekom rata, kako bi sličio na svoje partnera u vlasti BiH ili na oba nesretna već spominjana režima u Hrvatskoj i Srbiji, koje su oličavali Tuđman i Milošević.

Možda bi se medijska percepcija BiH na Zapadu mogla u ovom momentu ponajbolje opisati sintagmom “zaboravljeni zemlji”. Bosna je malo

po malo tonula i na kraju potonula u (medijski) zaborav.

VII - Identitet nije pitanje singulara nego plurala

Možda i ponajbolji novinar i politički publicista kojeg BiH imade, već pominjani Gojko Berić, u sjajnoj knjizi Stanica Haag, koju mogu samo iskreno preporučiti onima kojima je do pravde i istine, u svezi identiteta kaže: "Jezik, porijeklo, etnička, vjerska i rasna pripadnost predstavljaju nasljeđe porodičnog identiteta", piše Berić "ali, identitet nije dat jednom zauvijek, on se izgrađuje i preobražava tokom cijelog života". Potom slijedi na 334. stranici Gojkov lucidan zaključak: "Svaka pročitana knjiga, svaki novi prijatelj, svaka kultura i civilizacija koju smo upoznali, svako proživljeno iskustvo i još mnogo toga – naš je životni prtljag i naš identitet. Drugi nas čine onim što jesmo" ("G.B. Stanica Haag, samizdat, Sarajevo 2005).

Moj slavni "zemljak", Predrag Matvejević, Mostarac i Hercegovac, kazat će ovih dana na Danasovim Plavim stranama u biti isto, ustvrdivši jedno-stavno kako pitanje identiteta nije pitanje singulara nego plurala.

Kad me već pitate šta sam, odgovorio je ne tako davno i beogradski odvjetnik Dragoljub Todorović novinaru Feral Tribunea Igoru Lasiću, onda sam to za što se zalažem, dakle za obranu sam ljudskih prava, prava nacionalnih manjina, prava svih ugroženih, homoseksulaca i lezbijki, itd. Todorović je bio uključen u pravosudne procese u Beogradu, koji se tiču zločina u Hrvatskoj i BiH, na strani nastradalih.

Slično poput Todorovića je i meni prije par godina odgovorio na pitanje o njegovim "identitetima" poslanik Evropskog parlamenta Cem Özdemir: "Moji su došli kao 'Gastarbeiteri' u Njemačku iz Turske, preko očeve strane u mojim venama teče i čerkeska krv, a preko majčine i grčka, u njenu lozu se umiješala i jedna baba-Grkinja. Ljudska prava i zaštita manjina su moji identiteti i moja istinska religija, u njih se vjeruje ili ne vjeruje, nema sredine".

Hoću svim ovim navođenjima reći da je u moru identiteta moguće biti i "odvjetnikom" i "čovjekom", kao u slučaju Todorovića, ili prosvijećenim čovjekom, Nijemcem i Turčinom odnosno Kurdom, kao u slučaju Cema

Özdemira, ili sjajnim intelektualcem srpskoga roda, kao u slučaju Gojka Berića, a ne samo biti Srbin i pravoslavac, samo katolik i Hrvat, samo musliman i Bošnjak, i da ne nabrajam do u beskraj. Ne potirući, naravno, niti jedan od elemenata u paleti identiteta, moguće je biti i čovjekom i Srbinom, čovjekom i Hrvatom, čovjekom i Evropljaninom, ergo prosvijećenim čovjekom. Identitet bi trebao biti pitanje plurala, ustvrdio je Matvejević, lucidno.

4. “Podjele među Hrvatima – podvucimo crtū”¹⁷

U Srbiji se ponegdje slave četnici i Draža Mihajlović, pa čak i Milan Nedić i Dimitrije Ljotić, a samo se u nekolicini slobodoljubivih medija mogu čuti kompletnejne ocjene o njihovojo ulozi u Drugom svjetskom ratu. Tako se i ne dospijeva do neophodnoga govora o ovovremenim zločinima počinjenim u ime “Velike Srbije” u Hrvatskoj i u BiH, uključujući one u Vukovaru i u Srebrenici, zločinima koji se zbog svoje prirode ne mogu skriti. U Hrvatskoj se katkad veličaju ustaše, ne želi se pogledati istini u oči barem u svezi sustava logora smrti zvanog Jasenovac, radije se govori o Bleiburgu i “križnim putovima” nego o biti te kvazi-države koja nije bila ni nezavisna, ni država, a ni Hrvatska. I još k tomu, osumnjičeni za ubojstvo srpskih civila u posljednjem ratu se još uvijek tu i tamo, pa ako i iz inata, slave kao heroji.

U Bosni i Hercegovini svatko slavi svoju vlastitu, u pravilu vrlo problematičnu prošlost, drugome i trećemu u inat. Među Srbima se prosto ne želi znati za surovu istinu da je “Republika Srpska” nastala na zločinu, kao dio suludog projekta “Velike Srbije”. Ideolozi poput Milorada Ekmečića RS stiliziraju u nadoknadu za žrtve srpskog naroda kroz povijest. Otuda se, logično, u ovom nesretnom entitetu i bave isključivo zločinima Bošnjaka i Hrvata u daljnjoj i bližoj prošlosti. Bošnjaci se prosto omamljuju “turko-nostalgijom”, slično kao nekoć Srbi “kosovskim mitom”, sve do neukusa. A, ne žele znati, niti za tužnu istinu da su razmjerno udjelu tadašnjega muslimanskog naroda u nesretnoj Pavelićevoj NDH sudjelovali i oni u en-de-ha-ziskim, ustaškim i domobranskim postrojbama. Be-ha Hrvati neće opet ni čuti o tomu da su u njihovo ime počinjeni stravični zločini u Drugom svjetskom ratu, u prvom redu nad: Srbima, Židovima i Romima, ali i nad drugomislećim Hrvatima. Može li netko od vas ovdje i zamisliti da su i u Jasenovcu, dakle hrvatskom rukom ubijani katolički svećenici, a ne samo pri samom kraju rata i srpskom i hrvatskom na Širokom Brijegu, i drugdje?

---

¹⁷ Riječ na tribini Hrvatskog studentskog politološkog foruma, u Mostaru, 17. ožujka 2010., objavljena na HSPF-ovom portalu (vidjeti, www.hspf.bloger.hr)

I

Rijetki su, nažalost, među ovovremenim be-ha Hrvatima oni koji javno priznaju kako ih boli oboje – i Jasenovac i Bleiburg – prvi jer je taj toponim postao sinonimom hrvatske sramote, a drugi jer je postao toponom hrvatskih obiteljskih tragedija. Uključivo i moje obitelji, kažem po prvi put javno, ali neću u detalje – kako bih izbjegao banalizaciju – o tomu kako se sve povijest 20. stoljeća poigrala podjelama na “crvene” i “crne” i s mojom obitelji. Priznajem javno i na sav glas da mebole obje hrvatske tragedije – i jasenovačka i bleiburška, ma koliko bile po izvođačima krvavih radova različite. Usuđujem se, dakle, ovdje svjedočiti o dvostrukom stidu i bolu te apelirati za što temeljniji objektivniji i odgovorniji javni diskurs i o Jasenovcu i o Bleiburgu. Kako bi se, naravno, pomakao javni diskurs s mrtve točke i konačno podvukla crta ispod žalosne bilance Drugoga svjetskog rata, tragedija i zločina počinjenih i u ime crne i u ime crvene ideologije. Uostalom, zbog toga sam i prihvatio poziv mojih dragih studenata da govorim na ovoj i ovakvoj tribini HSPF-a. Oni znaju zašto su me zvali a ja se nadam da ih nisam razočarao. Ovdje oni dodjeljuju ocjene od “nedovoljan” do “izvrstan”, a ja ne želim ničiju “peticu” kao plod lažnih kompromisa. Uostalom, i u amfiteatru im govorim da im jedino mogu obećati da im neću lagati, kako se to uobičajenoo, nažalost, posvuda čini...

U bespoštednom međusobnom razračunavanju u Bosni i Hercegovini su poslije svega i na kraju sve tri vojske postale oficijelno oslobođilačke ili “obrambene”, što je jedinstveni slučaj u svijetu, ali je dobro u tomu, makar, to što su nesretni “branitelji” iz sve tri etnije i vojske dobine i koju crkavicu nadoknade za izgubljene živote. Međutim i nažalost, tek toliko da budu odani onima na vlasti, koji sprovode politiku sitnog potkupljinjanja svojih birača iz svojih etnija. Ono što se s mukom raspreda u Den Haagu je za većinu njih neinteresantno ili samo zanimljivo ako je riječ o zločinima onih drugih i trećih. Svim njima, dakle nama u BiH, i u regiji bila bi, međutim, hitno neopohodna kritička kultura sjećanja, no od nje smo udaljeni svjetlosnim miljama...

Posebna su priča i u ovom kontekstu vjerske vođe u zemljama bivše

Jugoslavije, posebice u Bosni i Hercegovini. I, dok je posljednjih godina, primjećuje Ivan Lovrenović, u ostalim dvama “konstitutivnim” vjersko-političko-nacionalnim kontekstima, srpsko-pravoslavnom i hrvatsko-katoličkom, izravni i otvoreni utjecaj vjerskih lidera na politički život vidno jenao, Mustafa Cerić ostaje “jedini od njih koji taj utjecaj ne samo da ne ispušta iz ruku, nego ga očevidno nastoji ojačati i pred javnošću legalizirati, učiniti normalnim i prihvatljivim”¹⁸ U poslovično antologijskoj analizi Ivana Lovrenovića, etnologa i kulturologa kritizira se posebice Cerićeva zamisao o “tri fobije”. Ne jednoj, smatra dr. Cerić, nego, čak, trima fobijsima izloženi su danas Bošnjaci-muslimani i država Bosna i Hercegovina: islamofobiji, turkofobiji i bosnofobiji. Pri tomu dr. Cerić, kao pravi političar-tehnicičar, ne precizira tko su nositelji tih fobija, ali o tomu ne može biti dvojbe: to mogu biti, najprije, “komšije” – Srbi i Hrvati, pa onda u ekstenziji možete ići do granica poznatoga svijeta, dokle vas (fobična) mašta nosi, veli Lovrenović. A čuli smo od Cerića da to mogu biti i sami Bošnjaci: svi oni novinari koji kritički pišu o djelovanju i postupcima reisu-l-uleme. Teško je drugčije protumačiti ovu trijadu nego tako da Cerić u svojoj političkoj viziji izjednačuje islam, Bosnu i Hercegovinu, i njezinu tursku povijesnost, a Bošnjacima muslimanima (za njega je to odavno jedno te isto) dodjeljuje ulogu ključnoga identifikatora i nositelja toga trojstva. To je samo po sebi politički zločudno i pogrešno u odnosu spram stvarnosti (povijesne i aktualne), no još gora je u toj “viziji” njezina psihopolitička obojenost i zadanošt; zadanošt straha i mržnje. (Upravo to dvoje, u neraspisljivosti smislova, znači pojam *fobia*: mržnja i strah.) O raznovrsnim Cerićevim političkim egzibicijama smo i sami u više navrata javno pisali, na raznim stranama i mjestima, pa i u mostarskom časopisu za političku kulturu “Status”,¹⁹ ne skrivajući da upravo njega i njemu slične smatramo opasnijim po opstojnost BiH i od srpskoga estradnog separatizma kakav prakticira npr. Dodik, ili nekoga sličnog hrvatskog. Cerićevi javni nastupi, dade se naslutiti i iz Lovrenovićeve analize, i nisu drugo do priprema sopstvene političke karijere za vrijeme poslije 2012. godine, kada više neće biti reisu-l-ulema. Ako je to tako treba se, uistinu, bojati za opstojnost

¹⁸ Lovrenović, I., Reisov psihopolitički inžinjeriing, BH Dani, broj 605, od 16.01.2009.

¹⁹ Lasić, M., Veliki korak u pogrešnom pravcu, Status, broj 10

BiH, dodajmo Lovrenovićevim ocjenama.

II

Pisao sam prije više od četvrt stoljeća o knjižici Ćirila Petešića o stradanju katoličkih svećenika u “en-de-haziji”, onih, naravno, koji su pokušavali pomoći stigmatiziranim Židovima, Srbima i Romima, svima “nepodobnjima”. Te knjižice sam se prisjetio uvrstavajući prije par godina i tada novu knjigu fra Marka Oršolića “Zlodusima usprkos”²⁰ u moj izbor “be-ha literature” za Pesčanik.net.²¹ Fra Marko za sebe, inače, vrlo skromno kaže da je “samo obični bosanski franjevac”. Ali, on nije običan, on neodoljivo podsjeća na jednog od junaka u Petešićevoj knjizi, zaboravljenoga hercegovačkog franjevca Zlatka Sivrića, kojega je narod zbog plemenitih čina u to ružno vrijeme i prozvao “crveni fratar”. I fra Marko je svojim ukupnim radom zasluzio takav epitet, jer se bavi fašističkim utvarama, koje su oživjele s posljednjim ratom i poraćem. Zašto je to tako dade se zaključiti i iz riječi fra Marka: “Za naše prilike tragično je to što Drugi svjetski rat u glavama mnogih ljudi, ni nakon proteka 60 godina, nije završen, i to stvara mnogo političkih problema na ovim prostorima. Stvara problem i iskrenom i otvorenom ekumenizmu. Jednostavno ne mogu da shvatim zašto se skrivaju notorne činjenice koje dokazuju toleranciju prema fašizmu na ovim prostorima, dok su se njemački katolici već 1945. godine pokajali za grijeha koje su počinili”. U vezi s izostajućim pokajanjem fra Marko dodaje: “Ja ovdje puno više krivim teologe koji zaobilaze te teme, ili ih samo dotiču izvana. Vidite, vi ne možete doći do Stepinčevog dnevnika. Vi ne možete doći do nekih crkvenih arhiva u Sarajevu ili Mostaru, a Vatikan je 2003. otvorio svoju arhivu... Znači, treba istraživati. Prije svega, nama su potrebna poštena naučna istraživanja i da crkva, odnosno teologija, tako konačno stupi u dijalog sa suvremenom historiografijom”. U fra Markovoj knjižici “Zlodusima nasuprot” s podnaslovom “Religija i nacional-socijalizam”, u predgovoru se ustvrđuje: “Zastrašujuća je istina da na slavenskom jugu ni do 60. obljetnice pobjede nad fašizmom hijerarhiski predstavnici vjerskih zajednica nisu jasno osudili nacional-socijalizam

²⁰ Oršolić M. Zlodusima usprkos, Adamić / IMIC”, Rijeka/Sarajevo, 2006.

²¹ Lasić, M., BiH antiratna literatura, www.pescanik.net, 04.05.08.

kao tešku zabludu”. Po njemu je, inače, fašizam u svojoj biti antireligijski, u našem europskom iskustvu antijudaistički, antikršćanski i antiislamski, jer je rasistički, ali i pored toga “ex-jugoslavenske kršćansko-islamske religijske vođe nisu hrabrili svoje vjernike za antifašističku borbu, osim pojedinaca”. – Vjerski autoriteti nisu se dovoljno tome suprotstavljali kad je to bilo aktualno, piše fra Marko, a nisu se ni poslije 60 godina na pravi način pokajali za te svoje, po čovječanstvo pogubne propuste... Potom slijedi elaboracija zabluda i Katoličke crkve u NDH, prosto da bi se pokazalo da niti kod nas nije situacija bila bitno drugačija, unatoč plemenitim pojedincima tipa mostarskog biskupa Alojzija Mišića, koji je u kolovozu 1941. godine poslao vjernicima poslanicu da ne sudjeluju u zločinu, u prvom redu nad braćom pravoslavnim Srbima. Neki ga nisu poslušali, a i umro je dobri pastir Mišić već te godine, u kojoj i jesu počinjeni stravični zločini kvazi-katolika i kvazi-islamskih vjernika nad braćom pravoslavcima i u istočnoj Hercegovini i uz Neretvu (Korita, Pribilovci i dr.). Repriza je uslijedila pola stoljeća kasnije, samo su se sada silnici tobož molili Bogu s manje prstiju! I pri kraju, dotaknimo barem sintagmu “kultura sjećanja”, koju je reafirmirao u Paulus Kirche u Frankfurtu na Majni prije par godina i ugledni američki historičar, njemačko-židovskog podrijetla, Fritz Stern, kada mu je uručivana “Nagrada mira”. Fritz Stern, i sam žrtva nacističkog progona, misli da su Nijemci u “kulturi sjećanja” daleko odmakli i da je to dobro za ovu zemlju i Europu. Manifestacioni oblici te i takve kulture u Njemačkoj dolaze do izražaja posebice prigodom obilježavanja godišnjica “pobjede nad fašizmom”, odnosno njegovog sloma i njemačkog “nultog sata”, kako se to čini svake, počevši od 1967. godine. Doduše, neki kritičari upozoravaju da “kulturi sjećanja” latetno prijeti opasnost komercijalizacije, pa s time i banalizacije žrtava zločina. No, ne činiti ništa je gore nego izlagati se riziku banalizacije. Sve u svemu, zapisao je vršni poznavatelj ove problematike, beogradski sociolog dr. Todor Kuljić u eseju posvećenom “kritičkoj kulturi sjećanja”, govor o tamnoj strani nacionalne prošlosti nije potreban samo stoga što prošlost nije prevladana, pa ni samo zato što postoje ostaci revanšizma, već prije svega otuda što treba podsticati integriranje kako svijetlih tako i tamnih strana u nacionalni identitet. U vezi s revizijom povijesti i vrijednosnih sustava na Balkanu,

pri čemu je dozvoljeno sve, od rušenja spomenika do građenja novih i lažnih mitova, dr. Kuljić piše: "Kao što Nemci pored Getea ne zaboravljaju Aušvic, tako i Srbi uz oslobodilačke ratove treba da pamte i Srebrenicu; a Hrvati da ne razdvajaju 'Oluju' od Jasenovca". Trauma je, po ovom autoru, "najbolje sjećanje, a trauma u Njemačkoj je Holokaust, u Hrvatskoj Jasenovac, a u Srbiji Srebrenica..."²² Da, kultura sjećanja je osjetljiva biljka, ali ponekad uspjeva i tamo, ili upravo tamo, gdje su izvršeni najbrutalniji zločini. Pretpostavka za njezin uzgoj je, međutim, pošten prilaz "svijetlim i tamnim stranama" vlastite prošlosti, demonumentalizacija historije i okrenutost budućnosti. Nažalost, u zemljama bivše Jugoslavije i dalje se vode "građanski ratovi sjećanja" (Kuljić), a tako se ne stiže u društvo civiliziranih naroda. Srbi se bave samo Jasenovcem, Hrvati Bleiburgom i Vukovarom, a Bošnjaci s razlogom Srebrenicom, ali i bezrazložno s brojnim izmišljenim fobijama... I na samom kraju, u BiH danas živi isuviše mnogo ljudi svih njezinih etnija zarobljenih u tribalističkoj, pra-političkoj kulturi i historiji, koji prosto ne razumije fenomen suvremenih civilizacijskih izazova. Razlog tomu je, između ostalog, što se u bh. stvarnim i kvazi-kulturnim i političkim centrima njeguju sustavno svekolike zablude o povijesti i kulturi tri naroda ove nesretne zemlje. S obzirom na naziv i karakter ove tribine ovdje ću potencirati samo par metodoloških napomena u vezi s tzv. integralnim ili crkvenim hrvatstvom i katoličanstvom. I, dok se ta priča o integralnom katoličanstvu s obje strane Save i Une može prihvati, uostalom Katolička crkva je "global player", jedinstvena svjetska vjersko-politička organizacija sa sjedištem u Vatikanu, pa i nije riječ samo o integralnom hrvatsko-katoličkom, nego o planetarno katoličkom integralizmu, priča o tzv. integralnom hrvatstvu stoji na vrlo klimavim nogama. U najkraćem, takvog hrvatstva nikad nije bilo u kompleksnom hrvatskom nacionalnom biću, izuzev djelomično i za kratko u vremenima velikih katastrofa. U suštini se, dakle, radi o užasno kontraproduktivnoj političko-civilizacijskoj pogrešci po hrvatske interese i u BiH i u Republici Hrvatskoj što se – umjesto razvijanja svijesti o svojem utemeljenju i svekolikom ukorijenjivanju od pamтивјека на bosanskom i hercegovač-

²² Kuljić, T., Kritička kultura sećanja, u zborniku: Pet godina tranzicije u Srbiji, SD klub, Fondacija Friedrich Ebert, Beograd, 2005., s.117-136.

kom tlu, u bh. povijesti i kulturi – i Katolička crkva i hrvatska politika u BiH i dalje uljuljkuju u iluzije o imaginarnom, nepostojećem hrvatskom jedinstvu. Ovo, dakako, ne znači poricanje kulturoloških srodnosti i bliskosti hrvatskih i bh. Hrvata, koje se moraju njegovati i čuvati. Među Hrvatima u BiH bi se trebali, ako već nijedni drugi, konačno oslušnuti novi, proeuropski i otrežnjujući zagrebački vjetrovi koji dolaze i s Markova trga i s Pantovčaka, kako bi se konačno shvatilo što je činiti preostalom, skoro pa izčezlom, u svakom sučaju prepolovljenom hrvatskom puku u BiH. A činiti mu je, u najkraćem, sve ono i zajedno s drugim narodima u BiH što ga vodi u sutrašnju zajednicu naroda i kultura koju oličava Europska unija. U kojoj će se na neki način ostvariti i implicitno hrvatsko jedinstvo europske kakvoće, produktivno i korisno i za Hrvate iznad i ispod granica na Uni i Savi, ali i za sve druge bh. narode i narode u okruženju...

5. Zmijin (pre)svlak²³

Da duže od dvije decenije proživljavamo “vreme zmija” (D. Ćosić), uvjerili smo se i ovih dana kada se u Mostaru i Hercegovini dogodilo gledje tzv. kritičkog prevladavanja prošlosti više nego u proteklih 15 godina. I lijepoga i ružnoga, razumije se, netko se okrenuo budućnosti, u pravilu gosti, a drugi su ostali ukopani u prošlost, u pravilu domaći ljudi i političari, svatko na svoj oprobani način. Na prve znake otopljavanja iz susjedstva odmah su se, dakle, izmigoljili razne “šarke” i “poskoci” kako bi pokazali da su i dalje otrovni i moćni i da ih je mnogo i na svim stranama. Gori od notornih nacionalista su samo još notorni makijavelisti, a od obojih su gori “ljigavci”, dakle oni koji su ovih dana i samo za jednokratnu uporabu promijenili “dresove”, pa preobukli rezervni zmijski (pre)svlak...

I

Cijeli protekli tjedan je protekao, ustvari, u znaku predsjednika Republike Hrvatske gospodina profesora dr. Ive Josipovića, kojemu sam imao čast stisnuti ruku i izreći čestitku za ispriku ili “žaljenje” svim žrtvama pogrešne politike prema ili u BiH. Govoreći studentima na Filozofskom fakultetu Sve-Mo, gospodin Josipović je, naime, dao do znanja da za njega nema nevinih politika i političara s kraja 20. stoljeća, uključivo onih s hrvatskim predznakom. Gospodin Josipović se – po mojem razumijevanju – osjetio ponukanim izraziti žaljenje zbog onog što je bilo loše u politici RH, ma koliko sve nije bilo loše, i utoliko koliko su i njome prouzrokovane žrtve, a jesu, to vrlo dobro znaju i oni koji to histerično niječu ovih dana. Usput, reagirajući na stupidne i neutemeljene objede tipa kako je ovim i ovakvim pristupom aktualni hrvatski predsjednik uvrstio RH “u red svjetskih agresora” (A.Hebrang), gospodin Josipović je ukazao samo dan-dva kasnije na činjenicu da je tim politikama nanijeta šteta i Hrvatima u BiH. Uostalom, tko o svemu tomu želi znati nešto više neka uzme u ruke Bobetkove memoare, ako mu je odiozno pozabaviti se onim o čemu piše fra Luka Markešić (Slučaj Bosna, 1995.; Kako živjeti zajedno, 2009.).

²³ vidjeti, DEPO portal, 19. travnja 2010.

ili knjige barem trojice svjedoka iz Karadžorđeva. Oni koji ostaju ukopani u poziciju kako je sve bilo dobro tijekom rata i porača dužni su, uostalom, objasniti kako to da je broj Hrvata u BiH skoro prepolovljen u odnosu na prije rata. Dakako, i ovoj hrvatskoj i drugim nesrećama u BiH su do-prinijele i srpska i bošnjačka ekstremna politika, no čekati da se svi jedni drugima istovremeno ispričaju je besmisleno. Uostalom, što se upravo takvim povijesnim vakuumom dobilo u 15 proteklih godina? Svi koji se iole pomnije bave "kritičkom kulturom sjećanja" znaju, dakle, da "kritička kultura sjećanja" podrazumijeva i skrušeno i stidno sjećanje na sve žrtve i podsjećanje na zločine i zločince, uključivo ili u prvom redu iz redova nacija kojima se pripada. Utoliko bi svi oni koji su rođeni kao Hrvati i u Hrvatskoj i u BiH mogli biti malčice ponosni na gospodina Josipovića, a to mogu biti i iz ostalih bh. etnija i u regiji, ukoliko tako osjećaju ili želete. Neke takve poznajem i visoko su etični ljudi, ako treba reći i pravi kršćani, zapravo iskonski ranokršćani. "Poslije dugo vremena bio sam malčice ponosan na to što sam Hrvat", kazao mi je moj širokobriješki "alter ego" i prijatelj Vlatko K. Ugodnije je ovih dana bilo biti Hrvatom, primjetila je u emisiji "Otvoreno" BHRT-a od 15. travnja o.g. i prof. dr. Svetlana Čenić koja je bila uključena iz Banjaluke, dok je u sarajevskom studiju bio književnik i novinar Ahmed Burić, a u mostarskom tv-studiju bili smo mlada spisateljica Marina Mlinarević-Sopta (kolumnistica portala Indeks. hr) i moja malenkost. Mi smo se u biti lijepo i učtivo neslagali, našalio sam se s mladom sugrađankom koju na sva zvona promovira i književnik Mile Stojić, najpoetskija duša Hercegovine (i Bosne) i rodonačelnik "poetetskog novinarstva" u regiji. I to treba reći, Mile Stojić je povodom Go-dišnje nagrade Društva pisaca BiH za najbolju objavljenu knjigu u 2009. godini ("Među zavađenim narodima") kazao za svoj grad, dakle Sarajevo, da "bičuje nježnošću, miluje žestinom" (vidjeti, Oslobođenje, KUN, 15.04.2010.)! Da, pomislio sam ljubomorno, ali je makar Grad, što Mostar i nije tijekom cijele godine nego samo mjesec i pol dana koliko traje "Mo-starsko proljeće" na Danima Matice Hrvatske. Usput kazano, na otvaranju ove krasne manifestacije Mostarci i Hercegovci su ove godine dobili na poklon gostovanje Sarajevske filharmonije i vrsnih solista (I. Šarić, V. Fijačko i Z. Todorović), ali je i to bilo dovoljno tek da se ispuni do pola

dvorana u "Kosači". Hercegovina hrče, rekao bi Miroslav Krleža... Želim reći da su brojni gosti, ali, nažalost, rijetki domaći ljudi, ovih dana u Mostaru, u kojem se odvijao i regionalni gospodarski sajam, pokazali svoje civiliziranije lice, ali su im parirali odmah još brojniji iz svih etnija u BiH, kao i država iz regije, kojima i nije baš stalo do Europe i pomirenja. I u gradu i u BiH i u regiji su, dakle, brojni javni djelatnici pokazali Janusovo lice dvoličnika, u pravilu nacionalističkih zmija otrovnica koje su skinule zimski svlak i pokazale svoje ružno pravo lice ili ono za jednokratnu uporabu iz pričuve. Osobno, primjerice, najmanje uvažavam one koji bi se grijali malčice ispod Josipovićeve aure, a do jučer su mu psovali sve po spisku...

II

Prerano je, zašto mi trebamo biti prvi, time priznajemo i da smo krivlji od drugih, sukus je protivljenja Josipovićevoj isprici ili žaljenju i dijela mojih studenata koji, očigledno, imaju još uvijek inhibicije otisnuti se u pravcu zahtjevnijeg razumijevanja ljudskih prava, vjerojatno jednako kao i njihovi vršnjaci u BiH i u regiji. S njima se proteklih 20 godina eksperimentiralo do iznemoglosti u džinovskom "Ron Jonesovom eksperimentu", po kojem je moguće u roku od samo pet dana u mladim ljudima probuditi totalističke sklonosti. Iz tih razloga sam mojim studentima – uoči Josipovićeva dolaska na Filozofski fakultet – i govorio o nacionalizmu kao pukoj "banalnosti zla" (Hannah Arendt, Eichmann u Jeruzalemu), pa tko voli nek izvoli, a tko misli da nacionalizam nikuda ne vodi, nek se prestane kupati u baruštini nacionalističkih močvara... Uostalom, predsjednik Josipović je na mom matičnom fakultetu u Mostaru svoju ispriku označio "velikim žaljenjem" i humanom gestom, posebno ističući činjenicu što su s njim i u Ahmićima i u Križančevu selu bili i kardinal Puljić i reis-l-ulema Ceric. Meni je to bio povod – ma koliko sam u načelu protiv uplitanja vjere u politiku – da u emisiji BHRT-a progovorim "o Josipovićevoj grudvi snijega" koja bi u regiji zapadnog Balkana mogla donijeti nešto dobro te da izrijekom pozdravim nazočnost vjerskih poglavarova na ovakvim mjestima. Dakako, radi se samo o počecima onoga što

razboriti ljudi iz redova svih “zavađenih naroda” (M. Stojić) priželjkuju već dugo. Ono što nije dobro, a što se manifestiralo i ovim povodom, jesu neutemeljena buka i bijes iz Banjaluke, na koju je gospodin Josipović na FF-u, slično kao i na neke druge objede, protokolarne propuste i makijavelističke izborne kalkulacije, smireno reagirao, označivši ih posljedicama “plošnog čitanja” njegovih izjava, obećavši da će otići i na srpska stratišta, čim se steknu uvjeti. I, uistinu, samo tri dana kasnije, u nedjelju 18. o.m., bio je u Jasenovcu, kazavši ispod Kamenog cvijeta: “Ja sam došao u Jasenovac da se poklonim svim žrtvama, da izrazim žaljenje zbog desetaka tisuća ubijenih ljudi, te da zahvalim hrvatskim antifašistima...” Jednako loše kao i političari iz RS-a su se ponijeli i oni mediji u Federaciji koji su isticali samo Ahmiće a zanemarivali Križančeve selo, i obrnuto, dakako! Posve kontraproduktivno sa stanovišta političke kulture i povijesne istine i onoga što je dobro i za bh. Hrvate i Hrvate u RH bilo je, dakako, i ono što su proteklih dana demonstrirali brojni konzervativni hrvatski političari-populisti koji su osuli dravlje i kamenje na Josipovića zbog jedne humane geste u BiH, propustivši tako da se ukrcaju u vlak za budućnost. Očigledno, vodeće hrvatske političke i duhovne elite konzervativnog usmjerenja i u BiH i u RH nisu još u potpunosti spremne pogledati istini u oči o ratu u BiH i hrvatskom udjelu u bh. nesreći. Utoliko su i Kosorka i Šeks zaslužili one zvižduke u Jasenovcu, ma koliko su im govorи bili sadržajni i svaka se njihova riječ, izgovorena na tom mjestu anno Domini 2010. može potpisati. Prosto je zapanjujuće kako se hrvatski političari u BiH ponašaju kao da ih se sve ovo što se zbiva u RH i ne tiče. Oni bi, ipak, ne samo mogli, nego i morali početi činiti ponešto slično kao političari u RH kako bi ih se počelo uvažavati i u regiji i u Europi. Za početak, recimo, ukloniti one ružne daske kojim je okovano Partizansko groblje u Mostaru...Godine 1985. je tadašnji njemački predsjednik Richard von Weizsaecker (CDU) govorio o 08. svibnju 1945. godine kao danu oslobođenja od nacizma, što je SR Njemačkoj donijelo ogroman napredak na unutarnjem planu i enorman ugled u svijetu. Sve mi se nešto čini da RH korača u tom smjeru, a BiH ostaje zarobljena u mutnu prošlost. Osobno mogu zamisliti Josipovića uskoro i u Donjoj Gradini (u BiH) ukoliko u RS-ovim Kuzmanović-Dodikovim štabovima konačno shvate da se ne smiju

poigravati brojevima mučenika iz Jasenovca, te da i Srbi u RS-u i u Srbiji trebaju prihvati ono što kaže povjesna znanost, odnosno stručnjaci iz Memorijalnog centra u Jasenovcu koji su do sada popisali poimenice više od 76.000 mučenika svih etničkih korijena, među kojima je uvjerljivo najviše Srba. Upravo zbog toga što je licitiranje žrtvama užasan grijeh, treba biti oprezan i ostaviti otvorenim korekcije naviše, čak i više od 85.000, sve do 100.000 bestijalno ubijenih, čime se približavamo tragičnom broju koji su već prije rata u svojim odvojenim istraživanjima ustvrdili i Hrvat Vladimir Žerjavec i Srbin Bogoljub Kočović. Zar nisu i ovi brojevi već dovoljno stravični, čemu napuhavanje sa srpske ili necivilizirano umanjivanje s hrvatske strane? U vezi s onim kontraproduktivnim, pa i posramljujućim pretjerivanjima na srpskoj strani, kazat će antinacionalista par excellence, ugledni hrvatski publicista Viktor Ivančić i sljedeće: "Na obilježavanju 65. godišnjice proboja logoraša iz ustaškog logora smrti u Donjoj Gradini, Milorad Dodik u nekoliko je navrata istaknuo kako je u Jasenovcu ubijeno 700 tisuća ljudi. Zatim je položio vijenac pod ploču s natpisom koji potvrđuje taj otrcani mit – 700 tisuća ubijenih. U svom je govoru ustvrdio da se u bivšoj Jugoslaviji 'prešućivala istina o ustaškim zločinima' i 'rat se, naravno, ponovio, jer se istina nije mogla zaboraviti'. Klimaks: 'Republika Srpska je stvorena kao izraz volje srpskog naroda i zaštita od genocida. Ona je svetinja i tako će biti branjena!' Obredu je prisustvovao i predsjednik Srbije Boris Tadić, ali nije držao govor niti davao izjave, nego je, vidno ganut, po okončanju žalobne hajke, svoga posilnog očinski pomilovao po obrazu. (Vidjeti, V. Ivančić, Porno shop Jasenovac, Peščanik, 17.04.2010.

III

Dakle, sve ovo što smo doživjeli ovih dana nalikuje tek u rudimentarnim obrisima na "već viđeno" u njemačko-francuskim ili u njemačko-židovskim i njemačko-poljskim odnosima i samo vrlo slabašno na "Brandtovu gestu" iz varšavskoga gettoa od prije točno 40 godina. Ona je uostalom neponovljiva i nemoguće ju je kopirati. Sličnosti između nacionalističke buke i bijesa među Nijemcima povodom "Brandtovog klečanja na kiši" od prije 40 godina i buke i bijesa među Hrvatima povodom

“Josipovićeva žaljenja” u Sarajevu, Ahmićima, Križančevu selu i u Mostaru su vrlo velike. Utoliko bi imalo smisla za početak pročitati Grassovu zbirku novela “Moje stoljeće”, posebice pričicu naslovljenu s “1970.”, kako bi se vidjelo da se povijest ne da zaustaviti, ma koliko u ovom momentu izgledalo da se u zemljama zapadnog Balkana žuri u prošlost, umjesto u budućnost. Iz najdubljih etičkih i profesionalnih uvjerenja sam bio – da se malo našalim na svoj račun – proteklih dana dragovoljni “Josipovićev glasnogovornik”, pa sam i odgovarao na pitanja ukoliko bi me pitali, a pitali su me i na BHRT-u i na Radio “Herceg Bosna”, tražili me iz RFE-a. Posve nezapaženo je ostalo da je dolazak trećega hrvatskog predsjednika među studente i profesore u Mostaru, u zgradu financiranu sredstvima iz proračuna RH, bio prvi posjet jednoga hrvatskog predsjednika i Filozofskom fakultetu i Sveučilištu u Mostaru. To se imalo zahvaliti, dakako, i Josipovićevim sklonostima ali i tihoj, takoreći vatikanskoj diplomaciji čelnih ljudi Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, zbog čega zaslužuju svaku pohvalu... A na samom kraju – nadam se u Josipovićevom duhu – kazat će i moju naivnu zamolbu svim vlastodršcima i u BiH i u regiji: ostavite se ludosti, pošteno promislite i svoje i tuđe žrtve u oba rata, ne manipulirajte ni žrtvama ni zločinima, nego ove potonje ako su počinjeni i u ime vlastitih nacija najoštrije osuđujte, pa se poklonite i odvojeno i zajednički sjenima svih nevinih žrtava. Činite, dakle, nešto već danas za izmirenje zavađenih naroda. Tako ćemo nalikovati konačno onima koji su prije nas ponešto naučili iz vlastitih tragičnih prošlosti!

6. Ilija Jakovljević u raljama primitivizma²⁴

Slušaj sada, prije minuti sam od čovjeka koji prodaje knjige na klipi ispred FF-a u Mostaru kupio: 1) "Krleža o religiji" (izdanje Oslobođenje iz Sarajeva i Mladost iz Zagreba, 1982.); 2) Tolstojev "Rat i mir" u dva toma (izdanje Matice hrvatske iz 1949.); 3: Ilije Jakovljevića roman "Na raskrsnici" (Tisak Nadbiskupske tiskare, Zagreb, 1926.); 4) pjesme Ilija Jakovljevića "Otrov uspomena" (izdanje Hrvatske književne naklade, Zagreb 1940.) i... Sav sam potrešen..., poručio sam u E-mail poruci jednom mojem umnom i dragom sarajevskom prijatelju. Samo par dana poslije ove raritetne ulične kupovine mi je jedna vrlo upućena mostarska radio novinarka kazala – nakon prvog upoznavanja i intervjeta – da se pazim da ne prođem kao Ilija Jakovljević. Dakako, nije mogla znati da upravo čitam Ilijine prognane elegije kupljene na "buvljaku". Mislila je, vjerujem, na moje pokušaje da se ukotvim u poziciju neovisnog analitičara i profesora koji podjednako kritizira i "desna" i "lijeva" skretanja, govoreći jezikom prohujalih vremena. Sve spomenute knjige je mostarski ulični prodavač pronašao izbačene iz gradskih knjižica tijekom čuvenoga ratno-vandalskog čišćenja tzv. čiriličnih autora 1992./1993. godine. Ćirilici, dakako, svaka čast, ovo se slavensko pismo bezrazložno potcjenjuje i odbacuje posebice među Hrvatima, iako neodoljivo podsjeća i na "bosančicu" i na "glagoljicu". Spomenuti prodavač mi je – valjda što sam mu dao jednu krupnu novčanicu i nisam se cijenkao – htio pokloniti i knjigu jednoga vrlog hrvatskog muža koji sebe smatra uzoritom književnikom, no nisam je uzeo, jer su upravo zbog takvih i izbačene spomenute i druge knjige tzv. nepodobnih autora. Uzeo sam, ipak, na inzistiranje dobrog čovjeka, knjigu književnih kritika o pjesništvu i lirskoj prozi jednoga drugog i uistinu velikoga hercegovačkog pjesnika ("Kritičari o Veselku Koromanu", HUM Mostar, 2001.) i uživao potom u Koromanovoј poetici i stilistici kao i u književnoj kritici verziranih kritičara, počevši od sastavljača ove knjige Pere Šimunovića pa do Veselka Tenžere i Željka Ivankovića, između ostalih...

²⁴ Prvi put objavljeno na sarajevskom DEPO portalu, 09. studenog 2010. godine

I

Za one kojima je to nepoznato nužno je odmah u početku pojasniti kako su vrlo cijenjenoga međuratnog hrvatskog (i katoličkog) pisca Iliju Jakovljevića ustaške vlasti strpale u koncentracijski logor u Staroj Gradišci, čim su se ustoličile u Zagrebu uz pomoć italijanskih i njemačkih fašista. Nije ga zle sudbine spasila ni činjenica što je bio deklarirani katolik i u trenutku hapšenja obnašao dužnost predsjednika Društva hrvatskih književnika (1939-1941). Poglavnik je, vjerojatno, osobno naredio "izolaciju" svog "zemljaka", jer mu je odbio biti na usluzi. Uostalom, nesretnik iz Gornje Bradine je i time slijedio praksu svojih fašističkih uzora u Trećem Rajhu (Drittes Reich) koji su u prve koncentracijske logore, odmah poslije preuzimanja vlasti 1933. godine, strpali neposlušne sindikalne i socijaldemokratske pravake i niz katoličkih svećenika visokoga moralnog digniteta. Ilijina dvostruka agonija se nastavila i nakon izlaska iz ustaških logora, u kojima je boravio 1941. i 1942. godine. Prvo je -poput starog V. Nazora i mlađahnoga Gorana K. – i Ilija J. odmaglio u partizane, 1944. godine, ma koliko nije bio boljevik nego hrvatski patriota, pripadnik lijevoga političkog krila unutar HSS-a. No, ni to ga nije spasilo potonjih staljinističkih progona. Kritizirajući, naime, upravo s pozicija HSS-ovoga lijevog liberala "poslijeratnu boljševizaciju i politiku osvetništva" novih vlasti, po drugi put je u nekoliko godina završio u zatvoru. Po nekim drugim objašnjenjima, on je primarno i ciljno uhapšen kako bi ga se prisililo svjedočiti u "slučaju Hebrang". Bilo što je istina od toga dvoga, neprijeporno je njegovo hapšenje u Zagrebu (1948.) i sprovedenje u Beograd, gdje je, vjerojatno, i ubijen u zloglasnom zatvoru zvanom Glavnjača pod "nedovoljno razjašnjenim okolnostima". U trenutku smrti imao je samo 50 godina. O susretima "bliske vrste" s ustaškim totalitarnim vlastima ostavio je gorku proživljenu liriku "Konclogor na Savi", a o susretima slične vrste s totalitarnom poslijeratnom partizanskom vlašću tek posredno svjedočenje. Uostalom, njegova zaostavština nije mogla ugledati svjetlost dana ni u vrijeme pokojne SFRJ ni u prvim godinama neovisnosti Republike Hrvatske. Iz odrednice u Leksikonu hrvatskih književnika Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do danas (Matica hrvatska Sarajevo, HKD

Napredak, Sarajevo) o Ilijici Jakovljeviću se može saznati i mnogo drugih zanimljivosti. U spomenutom izvoru se navodi, primjerice, kako je rođen u Mostaru 22. siječnja 1898. godine, ali već s mjestom Ilijine smrti nastaju problemi. Naime, i u ovom izvoru se navode kao mjesto smrti Zagreb, 28. listopada 1948. godine, i "Glavnjača u Beogradu??". Zbog toga se, ustvari, i koristi pri spominjanju Ilijinoga tragičnog kraja ona otrcana formulacija "umro pod nerazjašnjenim okolnostima". Neupitno je da se i Ilijino ime nalazi na obiteljskoj grobnici Jakovljevića na zagrebačkom Mirogoju. U leksikografskoj formi se za Iliju Jakovljevića kaže, također, da je bio "hrvatski književnik, odvjetnik i novinar iz BiH", da je pisao: pjesme, romane, pripovijetke, podlistke i književnu kritiku. "Bio je hrvatski intelektualac kršćanskog svjetonazora koji je simpatizirao ideje Hrvatske seljačke stranke", precizirano je dalje u enciklopedijskim odrednicama o Ilijici Jakovljeviću. "Kad je Ante Pavelić došao na vlast predložio je Iliju (kao eminentnom hrvatskom intelektualcu) da se pridruži ustaškoj vlasti – što je ovaj uredno odbio, i time je par godina kasnije dospio u logor u Staroj Gradiški". Nakon rata ponovno otvara odvjetničku pisarnicu u Zagrebu, kratko surađuje u Vjesniku i objavljuje knjigu "Lirika nevremena" – o bolnom logoraškom iskustvu. No, nova vlast ga ubrzo opet šalje u zatvor – gdje je 1948. godine navodno počinio samoubojstvo. Što od svega toga znaju naši nastavnici, uključivo na sveučilištima? Ne čine li ga već spomenute činjenice – uz neprijepono respektabilno umjetničko djelo – definitivno jednim od naših velikih i oovremenih pisaca-simbola-tragičara, svojevrsnom opomenom protiv totalističkih nemani s kojima živimo?

II

O Jakovljevićevoj lirici i tragici pisalo se i piše sve do danas vrlo rijetko. Učinili bi to tek poneki hrvatski i bh. književnici kakvi su, primjerice, Mirko Marjanović, prijeratni urednik sarajevskog časopisa za književnost "Život", i Ivan Lovrenović, oovremeni bh. Krleža, kako ga volim zvati zbog njegovih dubinskih analiza naših oovremenih bespuća i neponovljive stilistike. U izuzetno vrijednoj, a da je sreće i nezaobilaznoj Lovrenovićevoj knjizi "Bosanski Hrvati", s podnaslovom u kojem se

govori o agoniji jedne orijentalne mikrokulture, dakle bh. katoličko-hrvatske, čime se sve kazalo, ostavljen je trag kako je, zapravo, ugledni bh. književnik Slobodan Blagojević svojedobno isčeprkao u Vijećnici "Liriku nevremena" Ilike Jakovljevića i kako su potom Ivan i Slobodan i drugovi im bili šokirani Ilijinom bolnom poetikom i njezinom ovovremenošću. No, unatoč i tom otkriću u sarajevskoj Vijećnici, Ilija Jakovljević je ostao do danas nepoznata književna pojava i u BiH i u Hrvatskoj. Dakako, tu i tamo o Ilijinom životu i djelu pisao bi i poneki novinar, enciklopedist ili sveučilišni profesor, primjerice kako je to učinio profesor Vlado Lončarević iz Zagreba prije dvije godine. On je, inače, profesor s Filozofskog fakulteta Družbe Isusove u Zagrebu i njegov opširniji tekst "Ilija Jakovljević – hrvatska žrtva totalitarizama XX stoljeća. Uz 110. obljetnicu rođenja i 60. obljetnicu smrti", omogućuje barem letimičan uvid u život i muke nesretnog Ilike Jakovljevića. (Vidjeti, uostalom, Obnovljeni život, Vol.63. No.3. listopad 2008., ili, pak, pod istim imenom potražiti na internetu.) I iz Lončarevićevih podataka, usputno kazano, prozilazi da je Ilija prve razrede gimnazije završio u Mostaru, a završne u Sarajevu, odakle je i mobiliziran u K.u.K. vojsku, poslije koje slijedi studij prava u Zagrebu (1918-1926), u kojem je potom vodio samostalni odvjetnički ured i uređivao čitav niz hrvatskih tiskovina. S takvom praksom i s tim uredom je pokušao nastaviti i poslije Drugoga svjetskog rata, prije nego su ga novi vlastodršci strpali u pržun. Uređivao je listove: Luč, Narodna politika, Narodna obrana, te bio glavni urednik *Hrvatskog dnevnika* sve do 10. travnja 1941. godine kad su sve novine zabranjene. Uostalom, i Ilijin sin Dinko Jakovljević je ostavio u travnju 2004. godine u Vjesniku, gdje mu je otac poslije rata kratko radio, gorko svjedočenje kako se Ilijina memoaristička proza, de facto dnevnički zapisi "Konclogor na Savi" (Konzor, Zagreb, 2009.) nisu mogli objaviti ni u Titino ni u Tuđmanovo vrijeme, ma koliko imali i umjetničku i dokumentarističku vrijednost. Upravo Dinko Jakovljević je uvjeren da je njegov otac počinio samoubojstvo kako bi izbjegao lažno svjedočenje u "slučaju Hebrang". (Vidjeti, "Tragična žrtva ideoloških prijeloma", Vjesnik, 07. travnja 2004. godine ili www.vjesnik.hr).

III

U najvažnija Jakovljevićeva djela ubrajaju se: Studije i feljtoni (1919.); Zavičaj (pripovijetke, 1923.); Na raskrsnici (roman, 1926.); Hercegovke (pripovijetke, 1927.); Otrov uspomena (pjesme, 1940.); U mraku (roman, 1945.); Lirika nevremena (pjesme, 1945.), Ponoćka (igrokaz); Konclogor na Savi (memoarska proza, 1999.). Među njima su, dakle, i Jakovljevićev roman "Na raskrsnici" i lirika "Otrov uspomena", knjige koje je dobri čovjek s početka ove priče sklonio s kiše nakon akcije čišćenja mostarskih knjižnica od nepodobnih spisa i autora. U toj vandalskoj akciji je, između ostalih, nastradao i nedužni Tolstojev "Rat i mir", pri čemu ovo Tolstojevo dvotomno djelo nije mogla spasiti činjenica da ga je izdala Matica hrvatska, i to 1949. godine. Najgore je u ovoj priči, ipak, što nitko u Mostaru nije ni pročitao Ilijine knjige prije izbacivanja iz knjižničkih regala. Pokazujem, naime, jednom mojem hercegovačkom prijatelju nerazrezane stranice Ilijinog romana, čitav niz njih, koje takvima stoje od 1926. godine, i obvezujem ga na pažljivo "razdjeličenje" tijekom prvog čitanja. I tako, dok moj dobri Vlatko K. čita kao rijetki Hercegovac nepročitani Ilijin roman, ja uživam u melodiji i gorčini "Otrova uspomena", nježnom Ilijinom lirskom zapisu posvećenom njegovim najmilijima (ocu i majci, uključivo rodnoj mu Hercegovini). Upravo iz Ilijine oveće poeme po imenu "Hercegovina" izdvojiti ču par strofa sa samog početka i kraja beskrajno nježne izjave ljubavi prema zemlji u kojoj mu vandali pobacaše knjige da kisnu i svenu od stida, zbog onih koji se ne umiju stidjeti. U njegovom rodnom gradu Mostaru to bješe, ne ponovilo se...

Hercegovina

*Kad sve nas prezre i ostavi:
i smrt i život i nada,
i sunce kada se ugasi,
dok sumrak na dušu pada –*

*poći će na put posljednji
kroz šibe, zmije i drače,
u dragi će sklonit se zavičaj,
zagrlit vjerne orače.*

*... I tako odmiču godine.
Prolaze dani i noći.
A sve me onamo pozivlje.
Morat će onamo poći.*

*Tamo se najslađe odmara
i kad se muči i pati.
Tamo se snaga sa zanosom,
ljubav sa čežnjom brati.*

*I zato, kada nas ostave
i smrt i život i tuga,
još će nam srca i bregove
spajati zavjetna duga.*

(Ilija Jakovljević: **Otrov uspomena, Zagreb, 1940., str. 40-42)**

IV

Ubio me Dido ili Đido, svejedno je, tako je nekako prokomentirao najveći srednjoeuropski pisac svih vremena, Miroslav Krleža, svoju veliku dramu ili dvojbu: otići u partizane ili ne. Riječ je, dakle, o onom hrvatskom piscu koji je – zajedno s Jakovljevićem – izbačen iz mostarskih knjižnica u svojevrsnom kulturocidu od prije deceniju i pol. I, dok bi se Krležino izbacivanje na kišu još moglo razumjeti (pobogu nije li to onaj ljevičar i “anti-Krist” koji je za religiju, kako se prakticira na nekim našim prostorima, kazao kako i nije drugo do “fanatizam”), ma koliko ne i opravdati kao ni ničije drugo, pogotovu ne tako velikoga slavenskog pisca kakav je Tolstoj, tek izbacivanje na kišu katoličkog pisca kakav je bio Ilija Jakovljević pokazuje svu bijedu duha, onih koji su akciju čišćenja naredili i sproveli. Tadašnjim, a bojim se i sadašnjim, gospodarima života i smrti u Mostaru i Hercegovini bilo je, dakle, dovoljno što je prvi bio deklarirani ljevičar, a drugoga nije spasilo ni što je bio par excellence hrvatski i katolički književnik i oličenje otpora prema oba totalitarizma, tih rak-rana 20. stoljeća. Premda mu oni koji su ga vjerojatno ubili 1948. godine nisu mogli oprostiti što im – nakon ustaških logora i boravka u partizanima – nije stajao više na raspolaganju, novim gospodarima života i smrti u zadnjoj deceniji 20. stoljeća su, vjerojatno, presudno važni bili Ilijin neposluh Poglavniku i Ilijina partizanština, razumljena u ovom dijelu Svijeta posve pogrešno kao nacionalna izdaja. Parafrasirajući sjajnu misao njemačkoga sociologa i književnika Helmuta Plessnera (autora važnog djela “Zakašnjela nacija”/ Die verspaetete Nation), kako Nijemci Židovima nisu mogli oprostiti ni poslije rata što su ih “moralni” pobiti u tolikom broju tijekom Holokausta, kazat će kako su ovovremeni mostarski vandali bili nespremni oprostiti Iliji njegov boravak i u Staroj Gradišći i u partizanima. O ovome de facto počinjenom kulturocidu u nizu hercegovačkih i bosanskih gradova (i ne samo u njima) mnogi znaju daleko više od potpisnika ovih redova koji je proteklih 18 godina propatio izvan svojeg jezika, iskusivši tako tešku muku nepripadanja, ali šute, neki se čak i stide postojano kano klisurine Malo koji drugi, kazat će na kraju i izrijekom, bh., hercegovački i hrvatski književnik svjedoči kao Ilija

Jakovljević svojim životom i djelom o totalitarnom karakteru dvaju ne-demokratskih režima – ratnoga ustaškog i poratnoga boljševičkog, koji se u potonjim decenijama, istini za volju, unekoliko demokratizirao da se mogao razlikovati od drugih sličnih režima u istočnoj Europi, ali ne i dovoljno da bi mogao preživjeti dolazeće tektonske promjene uzrokovane padom “Berlinskog zida”, tj. željezne zavjese. Dvadeseto stoljeće je bilo obilježeno i s dva planetarna totalitarizma, pri čemu se, ne samo kod klerikalnih i nacionalističkih ideologa, uobičajila praksa isuviše olakotnog izjednačavanja fašizma i komunizma. Sir Ralf Dahrendorf (1929-2009), liberalni britanski sociolog njemačkoga podrijetla, između ostalog poznat i po sjajnim analizama modernog doba i sintagmama poput “homo sociologicus”, utvrdit će u svezi toga simpliciranog izjednačavanja fašizma i komunizma sljedeće: “S mnogih se strana tvrdi da je jedna ideologija – fašizam – bila reakcija na drugu – komunizam. To smatram krajnje pogrešnim. Oba fenomena se razlikuju onoliko koliko su i isprepleteni. Zajedničko im je odbijanje *otvorenog društva*, oba postavljaju apsolutne zahtjeve. Pojam totalitarizam označava priličito dobro njihovo zajedničko obilježje, i s njim se mogu okarakterizirati u najmanju ruku Hitlerov i Staljinov režim”. Ovo pitanje zahtijeva, dakako, temeljitu raspravu, i s time se ovdje ne bavimo nego tek absurdnim primitivnim posthumnim postupanjem prema djelu velikog čovjeka i umjetnika, absurdom koji traje do danas. A upravo bi čovjek čvrstih moralnih načela i iznimanim književnik, kakav je bio nesretni Ilijan Jakovljević, mogao i morao biti u svakoj hrvatskoj i bh. čitanci, kao opomena. Umjesto gromoglasne šutnje glede ovog čovjeka, svima nama na sramotu, šutnje o tomu kako su njegove knjige izbačene iz knjižnica baš u njegovom rodnom gradu, bilo bi krajnje vrijeme odužiti mu se nazivom njegovim imenom neke važne institucije u njegovom rodnom gradu ili rođnoj mu BiH. Do kada se, ustvari, smije sebe pogledati u ogledalo i biti sa sobom zadovoljno, i zvati se kulturnim radnikom i prosjećenim čovjekom, ako su Ilijino umjetničko i životno djelo izbrisani iz kolektivne mostarske i hercegovačke, hrvatske i bh. memorije? Zbog svega toga i ovi redovi, usamljeni krik protiv te i takve nepravde. Kako bi bilo, dakle, za početak podariti tragičaru Ilijii Jakovljeviću makar jednu važnu ulicu u njegovom rodnom gradu? I time i tako, konačno, ele-

gantno ukloniti imena nekih kvazi-junaka s mostarskih ulica kojih nikada i nije smjelo biti tu gdje jesu, jer svojim djelima i nisu zaslužili drugo do prijezira svakoga prosvjećenog čovjeka, svakoga moralnog čovjeka, bio on vjernik ili nešto drugo. Ilija Jakovljević je zalužio, pak, i njegovim svećkim moralom i žrtvom vlastita života i umjetničkim djelom poštovanje sviju nas...

7. Moja zapadnobalkanska Europa²⁵

“... U drugim zemljama, političari pokušavaju izgledati priyatno u javnosti, a kad su iza zatvorenih vrata pokazuju svoju nemilosrdnu stranu i često zanemaruju uobičajnu kurtoaziju. Ovdje u Bosni i Hercegovini čini se da je suprotan slučaj. Iza zatvorenih vrata, mnoge – naizgled šovinističke – političke vođe nemaju problema da se ophode prema vođama drugih skupina s poštovanjem, da razmjenjuju viceve i postižu dogovor o mnogobrojnim pitanjima. No, kada se nađu pred medijima odmah zauzmu ratoboran ili možda netolerantan stav”, mogao bi biti sukus izlaganja Višokog predstavnika na konferenciji o otvorenom dijalogu u BiH, održanoj 23.02.2010. u Sarajevu. Jednoj vrlo sličnoj konferenciji i osobno sam nažočio proteklih dana, dajući joj svoj skromni doprinos, pa s kompleksom pitanja vezanih za političku kulturu (dijaloga) želim upoznati i čitatelje...

I

U proteklim danima napravio sam, zapravo, puni (medijski) krug unutar čudne zemlje zvane BiH, prvo s intervjouom za Radio Herceg Bosna iz Mostara, potom gostujući na Alternativnoj televiziji u Banjaluci i sudjelujući na okruglom stolu u organizaciji Friedrich Ebert Stiftung u tom gradu, te najzad bivajući gostom i u Sarajevu, zapravo u emisiji “Moja Europa” (BH Radio 1) koju uređuje i vodi Željko Bajić, krasan profesionalac, neobično senzibilan čovjek i novinar, prava dragocijenost u našim ostrašćenim neprilikama. Preteklo me je malčice i za zemlje bivše Jugosla-

²⁵ Osrv na Euroatlantsku školu u Baru (15.-19.11.2010.) i okrugli stol u organizaciji Friedrich Ebert Stiftung, u Banjaluci, 24.11.2010. Objavljeno na DEPO portalu, 02. prosinca 2010. godine

vije, susreo sam, naime, neke vrlo drage ljude i sudjelovao u zanimljivim razgovorima i u Crnoj Gori i Srbiji. Bio sam, naime, zajedno sa svojim studentima na "Euroatlantskoj školi", u organizaciji UDG-ija iz Podgorice, i tamo smo bili primljeni kao najrođeniji. Moram zbog toga barem spomenuti ljubaznost drage kolegice Olivere Injac i kolege Đorđa Borozana, oboje s UDG-ija iz Podgorice, modernog univerziteta na kojem predaju i profesori Milan Podunavac i Andrej Savić iz Beograda, Radule Knežević, Vlatko Cvrleta i Lidija Čehulić iz Zagreba. S nekim od njih sam imao priliku upoznati se po prvi put, a s drugima produbiti tzv. elektronska prijateljstva. Mene, naime, tzv. Druga Srbija osjeća bliskim zbog mojih ranijih angažmana (Danas, Helsinška povelja, Peščanik), bližim nego što me se još uvijek prihvata i u Mostaru i u Banjaluci i u Sarajevu. A ja, to čitatelji znaju, prosto poštujem ono što je "Druga Srbija" uradila i radi u borbi protiv autoritarnih, autističkih vlasti i za europeizaciju Srbije. Mojim studentima će, uostalom, dok netko eventualno čita ove redove, u prostorijama Helsinškog odbora Srbije u Beogradu, moja prijateljica Sonja Biserto održati predavanje o izmirenju u regiji zapadnog Balkana (ZB). Ja sam samo u njihovoj pratnji, sve ostale aranžamane u Beogradu, kao ranije i u Zagrebu i Sarajevu, dogovorili su sami studenti. I da ne zaboravim, u Baru je profesor Radovan Vukadinović mladim ljudima iz cijele regije ZB (bivša Jugoslavija minus Sovenija plus Albanija), dakle uključivo i iz Albanije, objasnio kako se ovdje ne radi ni o kakvoj uspostavi nekakve nove Jugoslavije, nego o zajedništvu u regiji koje nikomu ne bi smjelo smetati. Meni se učinilo, zapravo, kako profesor Vukadinović govori o nužnosti europeizacije među zakrvljenim južnoslavenskim (i drugim) narodima i potrebi njihova izmirenja. Takvo što bit će, vjerojatno, moguće tek kad ovi mladi ljudi, tzv. multiplikatori, zauzmu mjesta nas starijih, potrošenih ljudi i ideja u sustavima školstva i u institucijama svojih društava. O bilateralnoj i regionalnoj suradnji kao pretpostavci približavanja Europskoj uniji trebao sam, inače, govoriti kao uvodničar početkom ovog mjeseca na Nacionalnom konventu Srbije koji se bavio ovom važnom temom. Ma koliko mi time bila učinjena čast kao ne-etničkom Srbinu, nisam mogao, nažalost, prihvati zbog fakultetskih obveza. Iskreno govoreći, boli me pomalo što me se kao Euroljanina i experta prepoznaće drugdje, ali ne

i u mojoj rođenoj zemlji. Ne žalim se, dakako, na publicitet i nazočnost u medijima, nego na žalosnu činjenicu da se okrugli stolovi o europskim integracijama održavaju već u Sarajevu bez nazočnosti kompetentnih iz cijele BiH. Ne svjedoči li i to o zatvorenosti u makar tri etno-politička kruga i javnosti, u krajnjem i o beskrajnoj pra-političkoj provincijalizaciji – provincijskoj kulturi i zapuštenosti Bosne i Hercegovine...

II

U Baru sam morao prvo objasniti “multiplikatorima” zašto je BiH tamo gdje jeste. U normalnim okolnostima bih se unaprijed pobunio protiv zadanog naslova mojeg predavanja “Može li BiH u Europu?”. Ali, u BiH nije ništa normalno i mesta ljutnji nema, pitanje je više nego opravdano, a odgovor je više nego kompleksan i komplikiran. Možda i može, u najkraćem, ali ako stvari budu kao do sada tekle, tek poslije Albanije, u društvu s Turskom i Kosovom. Pri pokušaju objašnjenja aktualnoga tragičnog čorsokaka u BiH, pozvao sam se, dakle, na profesora Srećka Džaju, jer bez objektiviziranih sudova takvih autoriteta nije ni moguće objasniti veliki primarno bosansko-hercegovački unutarnji nesporazum. Džaja, naime, kaže: “Uočljivo je da politička povijest BiH nije tekla kao jedan kontinuum koji bi iz jednog stanja prelazio u drugi nošen dinamikom vlastitoga unutarnjeg društvenog i kulturnog razvijatka. Umjesto toga je BiH tijekom svoje povijesti dobivala radikalne političke i demografske udare izvana, koji su ovu zemlju duboko raslojili. Ta raslojnost silno otežava uspostavu BiH kao moderne demokratske države, jer nijedna od postojećih političkih tradicija kroz koje je BiH do sada prošla nije usidrena ni emocionalno ni memorijalski u današnje cjelokupno bh. pučanstvo.” Po Džaji, ne mora biti sve izgubljeno, BiH ima neke šanse za preživljavanje pod određenim prepostavkama. “Budućnost BiH se ne može graditi na iluziji o njezinoj tisućugodišnjoj državnosti, nego na stvarnom poznavanju i uvažavanju njezine izlomljene prošlosti i sadašnjosti i na izboru političkog modela koji bi odgovarao njezinoj stvarnosti. Pritom, ipak, ima jedna konstanta koja se provlači kroz bh. povijest, a koju se ne bi smjelo zaboraviti. BiH je, naime, usprkos svim mijenama kojima je kroz svoju povijest bila izložena – ostala povjesni krajolik, tj.

prostor koji je bio izložen i dramatičnim promjenama, ali je sačuvao svoje ime i geopolitičke obrise”, kazao je Srećko M. Džaja na znanstvenom skupu “Stoljeće Kraljeve Sutjeske”, 18. listopada 2008., kojim su upravo u Kraljevoj Sutjesci započele svečanosti obilježavanja 800. obljetnice ute-meljenja Franjevačkog reda u BiH.²⁶ Dakako, morao sam regionalnim multiplikatorima ukazati makar na neke izlomljene momente iz bh. prošlosti i trenutke njihove obnove. Zbog toga sam ih podsjetio kako Bosna i Hercegovina (Bosna i Hum) imaju i kao geopolitički prostor i teritorijalno politička cjelina tisućugodišnju povijest; kako njezinu srednjovjekovnu državnost Bosna gubi 1463. a Hercegovina tek 1482. godine, ostavši, dakle, u teritorijalnom pogledu *corpus separatum* i u vrijeme “otomanske periode” u njezinom trajanju; kako je potom odlukama Berlinskog kongresa 1878. godine Bosna i Hercegovina dobila tutora u liku Austrogarske carevine, pa i implicite, međunarodnu potvrdu njezinih historijskih granica, koju će već 1908. dovesti u pitanje Austrogarska carevina; kako je BiH tijekom trajanja prve Jugoslavije više puta administrativno prekrnjana da bi, i de facto i de iure, obnovila njeziniu državnost na prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a, u Mrkonjić Gradu, 25. 11.1943. godine. Njemu, ZAVNOBiH-u, se može zamjeriti eventualno ideološko-politička uskost njegovih sudionika, ali ne i nedostatak političke vizije i osjećaja za mjeru stvari. Usput kazano, pitali su me u spomenutome jednosatnom intervju za Radio Herceg Bosne, baš uoči ovoga važnog praznika, a 25. studenog, na sam praznik ili na Svetu Katu, kako bi se reklo u Srednjoj Bosni, i za mostarski Dnevni list, zašto se Hrvati (i Srbi) ponašaju ovako odbojno prema ovom važnom datumu? Ukazao sam na dominantno kontraproduktivno ideološko čitanje toga važnog datuma iz naše zajedničke povijesti među svim bh. narodima, i poručio kako ćemo – kada se riješimo tenzija i kada budemo manje isključivi – konačno pročitati kako treba važne rečenice koje su napisane u Mrkonjić Gradu 1943. godine. Jer, u njima stoji da je BiH i naša, hrvatska zemlja, naravno i “... i srpska i muslimanska”, dakle zemlja svih njezinih naroda i građana. Kazao sam izrijekom, dakle, na taj bi praznik – da je sreće kako nije – mogli biti ponosni svi, jer je u tome trenutku ponovno uspostavlje-

²⁶ vidjeti, Oslobođenje, dodatak KUN, 23.10.2008.

na državnost BiH i u toj su obnovljenoj državnosti sudjelovali i današnji Bošnjaci i Srbi i Hrvati, ma koliko ovi dvojni potonji takvo što niječu.²⁷ Kazat će ovde posve otvoreno, ma koliko mi se ne dopadala srpska i hrvatska sljepoča, ne dopada mi se ni kako bošnjačke političke elite “svojataju” ovaj praznik, ni kako SDP maše ovim važnim datumom kao nekakvom svojom zastavom. Datum i praznik treba konačno historizirati, pa potom s mjerom obilježavati, s pogledom na potragu zajedničke integrativne ose, a ne na ovogodišnji ideološko-političko jednostrani način, pri čemu je prednjačila FTV s njezinim konceptom trilerske partizanske filmske klasike i prevladanom retorikom. I time se, naime, arhaični i neprevladani model političke kulture drži u životu, ma koliko je i on smetnja, pored ostalog, za europeizaciju zemlje. I izrijekom kazano, dakle, ovaj važan datum ne može biti nikakva ekskluzivna svojina Bošnjaka, ili dijela Federacije BiH, tek bi to bio čisti politički i povijesni falsifikat i besmislica. Govorio sam u Baru i o drugim “izlomljenostima” u BiH, o njezinoj unitarističkoj periodi, sve do “pada Rankovića”, i o njezinom “zlatnom dobu”, poznatom u narodu kao “Brankovo i Hamdijino vrijeme” (riskirajući da me se pogrešno shvati, ali to se i srećom nije dogodilo). Mladi ljudi iz Beograda i iz Zagreba, iz Banjaluke i iz Skopja i drugdje, su mi poslije predavanja prilazili i zahvaljivali na objektivnosti. Inače, ne štedeći nikoga ukazao sam kako je međunarodna zajednica propustila primijeniti na BiH koncept njemačkog ozdravljenja, koji se sastojao u čuvana “tri d”, a koja i ne znaće drugo do denacifikaciju, demilitarizaciju i demokratizaciju. Zbog toga situacija u BiH danas i ne podsjeća na onu u poslijeratnoj Njemačkoj, jer godine poslije rata u BiH nisu iskorišćene za denacifikaciju i ozdravljenje zemlje, nego za produbljivanje ciljeva zacrtanih u ratu, kako Karadžićevih odnosno Dodikovih Srba, koji grčevito brane RS, tako i Izetbegovićevih i Silajdžićevih Bošnjaka, ili Bobanovih i Čovićevih Hrvata, koji isto tako grčevito brane svoj ratom stečeni politički posjed u Federaciji. U međuvremenu se iz toga etnokratskog tro-miljea stvorio demokratizacijski privid koji i nije drugo do demokratura pod patronatom međunarodne zajednice, skrbništvo za maloljetne i neprosvijećene, govoreći Kantovim jezikom. (SDP je, dakako, zasebna pri-

²⁷ vidjeti, Dnevni list, 26.11.2010.

ča, on je su-krivac "samo" za nepostojanje istinske alternative u BiH.) Kazao sam mojim slušateljima u Baru, također, kako bi se bh. građanska i svaka alternativa morala hitno složiti da je u BiH na djelu "idealna kon-socijacijska situacija" (dr. Mirjana Kasapović), kako bi se potom – su-kladno Lijphartovom "teorijskom modelu" – i u BiH moglo otvorenih očiju suočiti s tri realne mogućnosti (ili opasnosti): 1) podjelom postojeće države na homogene, etnički skoro čiste države; 2) preobrazbom podijeljenog društva u nepodijeljeno putem asimilacije, i 3) prihvatanjem pluralnog društva i konsocijacijske demokracije. O liberalnoj, čisto tržišno-pluralnoj demokraciji nema ni govora, nažalost, do daljnega. Citirao sam, dakako, i ono što je kao oporuku ostavio svima nama nedavno preminuli akademik Enver Redžić: "Apsurdna je teza da bošnjački narod, vojno i politički konfrontiran Srbima i Hrvatima, može ostvariti ulogu integrativnog faktora BiH. Da bi se očuvao historijski integritet BiH, nužno je da u svim nacionalnim politikama u BiH postanu integrativne težnje. Integritet se ne može nametati; on se može uspostaviti samo političkom voljom sva tri BiH naroda". Po Redžićevom mudrom razumijevanju, "gledište da je jedan narod, tj. bošnjački, nosilac i spasilac integriteta BiH podrazumijeva da bošnjačkom narodu pripada uloga vladajućeg naroda". Međutim, nastavlja Redžić, "integritet BiH, koja je višenacionalna zajednica nespojiv je sa postojanjem vladajućeg naroda". Zato, zaključio je akademik Redžić, "zastupanje stanovišta o vladajućoj ulozi bošnjačkog naroda izravno vodi u nepovratnu destrukciju i dezintegraciju BiH" (vidjeti o ovomu odgovarajuće stranice i u mojim knjigama: 1) Evropska unija..., i 2) Mukotrpno do političke moderne). Potom će Redžić, kako i prilići znanstveniku i čovjeku od integriteta, poantirati u ZAVNOBiH-ovskom duhu: "Prividno bosanska koncepcija, po kojoj je tzv. autohtonji narod čuvar Bosne, u suštini je antibosansko gledište, jer BiH pripada jednakovo svim svojim narodima ili je nema..." BiH potrebuje, dakle, kompletno novi (pre)ustroj, uključivo vlastiti novi ustav, jer nikakvo unutar-entitesko uređivanje postojećeg nereda ili palijativne popravke zemlje ne mogu donijeti dugoročnu stabilnost. Nažalost, ne vidim skorašnji dogovor unutar zemlje a ni poželjnu međunarodnu konferenciju koja bi mogla pomoći napraviti BiH normalnom zemljom, kazao sam pri kraju izla-

ganja u Baru. Za taj željeni novi početak bi se morale početi trijezniti od vlastitih zabluda i hrvatske i srpske i bošnjačko-bosanske političke elite, ali i bh. građansko-liberalne opcije. Etnokrate bi morale priznati da su se isuviše uljuljkale u etno-nacionalističke gabaride, a građansko-liberalne u kontraproduktivnu predstavu o BiH kao “organskoj cjelini” i “oduvijek pluralnom društvu”. Riječ je, dakle, o hitnoj potrebi da se bošnjački, srpski i hrvatski (bosanski i hercegovački) intelektualci susretu i otvore poštenu raspravu o zabludama o zemlji Bosni i zemljici Hercegovini, poručio sam i u Baru, zapravo, političkim elitama svih provinijencija...

III

U Banja Luci se upravo na Dan državnosti 25. studenog održavala – u organizaciji Friedrich Ebert Stiftung – konferencija “Kultura dijaloga u političkom i javnom prostoru u BiH”. Moj skromni doprinos ovoj konferenciji započeo sam s upitnicima u naslovu: “Živimo li u Bosni i Hercegovini antieuropsku političku kulturu (dijaloga) ili ne ???” Odgovor je, dakako, mogao biti i vrlo jezgrovit, mada je priča vrlo kompleksna, u BiH se, naime, ne živi niti jedan od poznatih modela političke kulture koji važe za demokratska društva. BiH i nije, naime, demokracija, nego demokratura, njezine su tranzicije završile u demokraturskim izvitoperenjima. (Prije nego što objasnim na što mislim, moram izraziti žaljenje što mi u Mostaru nemamo nekoga takvoga kakva je gospođa Tanja Topić, srce i duša malenog FES-teamu u Banja Luci.) Posebno se moram zahvaliti za Tanjinu suptilnu organizaciju i taktiku okupljanja ljudi različitih orijentacija za jednim stolom i na jednom skupu. Već s time je odasvana poruka u pravcu nužne pluralizacije bh. društva, što je ustvari u BiH u ovom momentu najvažnije, ako takvu poruku ima tko primiti i razumjeti. Potom se moram zahvaliti i odgovornima s banjalučke Alternativne televizije (ATV) koji su mi omogućili priliku kazati što mislim i ljudima u ovom dijelu moje zemlje. (Svijest o tomu da smo jedno nije nikad bila manja, što je ravno budalaštini, kazat ću u ovom kontekstu. Mi jesmo jedno, odnosno jedinstvo u trojstvu ili mnoštvu, pa makar to nikomu drugomu do meni i ne izgledalo takvim.) U prekrasnom studiju ATV-a,

večer uoči FES-ove konferencije, sve je pršтало tijekom emisije “Amplituda”, jer je u studiju bio gost i gospodin Mirnes Ajanović, demonstrirajući po tko zna koji put bogatstvo iz arsenala njegovih vrlo uprošćenih predodžbi o BiH i načinu komuniciranja, odnosno diskvalificiranja. U tomu mu ni domaćin emisije Vedran Škoro, ni urednik ATV-a Vlatko Vukotić, ni jedan Ivan Lovrenović, ni moja malenkost, nisu mogli parirati, jer jednostavno svaki rasan populista svjesno koristi jeftine trikove iz arsenala lošeg PR-a, a takvi kao mi – koji cijenimo različitost i drugost – nemamo šanse parirati takvim primjercima političke ne-kulture. No, bilo je uočljivo već u drugom dijelu emisije kako i gosp. Ajanović postaje umjereniji, što govori u prilog njegove socijalne inteligencije, pa smo se u tom konsiliјativnom tonu i rastali. Ja sam, inače, izlaganje na FES-ovoj konferenciji započeo citiranjem dijaloga iz “Države”, u kojima je Platon kazao: “Znaš, dakle, da nužno ima toliko vrsta i ljudskih čudi, koliko ima vrsta državnih uređenja? Ili misliš, da državna uređenja nastaju odnekuda iz drva ili kamena, a ne iz ljudskih čudi u državama” (Država, Osma knjiga, 544e, FPZ, Zagreb, 1977.). To je bilo potrebno kazati, jer sam pojам “politička kultura” i nije drugo do novi izraz za staru ideju, “nešto između stanja javnog mnijenja i osobnih značajki pojedinca”, veli, primjerice, poznati istraživač sub-kultura Dennis Kavanagh (Political Culture, London 1972.). Pojam “politička kultura” podrazumijeva, dakle, “skup vrijednosti, uvjerenja i stavova unutar kojih djeluje neki politički sustav”.²⁸ Politička kultura prema tomu pročišćuje naše percepcije, utječe na naše stavove i ima štošta reći o stupnju i načinu naše (političke) participacije. U politologiji nitko ne dvoji, dakle, kako politička kultura i oblikuje i ograničava mogućnosti demokracije. Zbog toga je predmet istraživanja u modernim istraživanjima složena interakcija političke kulture i političke demokracije, a ne samo njihov (mogući) kauzalno-deterministički odnos. Ovdje ću se u nastavku pomoći tipologijom političkih kultura kakvu u našoj regiji zastupa profesor Radule Knežević iz Zagreba, dodajući joj i neke vlastite opservacije, posebice u vezi s “novim europskim mišljenjem”. Dakle, dominirajući, uobičajeni tipovi/koncepti/modeli političke kulture iz politološkog kuta gledanja su: koncept poliarhijske demokraci-

²⁸ vidjeti, Barrie Axford and Co., Uvod u politologiju, Politička kultura, Zagreb, 2002.

je Roberta Alana Dahla; model civilne kulture Almonda i Verbe; ideja konsocijacijske demokracije Arendta Lijpharta; teorija modernizacije (i ljudskog razvoja) Ronalda Ingleharta, ustavnog patriotizma J. Habermasa, te k tomu, razumijevanje europskih integracija kao novoga europskog mišljenja i obrazca političke kulture. Ovaj novi tip forsiraju politolozi koji pitanje europskih integracija smatraju sudbonosnim pitanjem i za nas i za cijelu Europu. O svakom od tih obrazaca političke kulture bit će u nastavku kazano par riječi. Po mišljenju Roberta Alana Dahla, izloženo u "Poliarhiji", izgledi za stabilnu demokraciju su u nekoj zemlji veći ako njezini građani i političke vođe snažno podržavaju demokratske ideje, vrijednosti i praksu. Poliarhijska demokracija je adekvatan izraz za suvremenu predstavničku demokraciju i podrazumijeva politički sustav sa šest demokratskih institucija (birani predstavnici; slobodni, pošteni izbori; sloboda izražavanja; pristup neovisnim izvorima informiranja, autonomija udruživanja i inkluzivno građanstvo). Grčka složena riječ poliarhija se prevodi uobičajeno kao "viševlašće" ili "mješovita vladavina". Dahl je u osnovi zasnovao dualnu tipologiju političkih kultura: prvu skupinu čine one koje u velikoj mjeri sadržavaju pozitivne, kooperativne i pragmatične orijentacije, dok u drugoj skupini dominiraju apatične, neutralne, nekooperativne orijentacije. Paradigmatski primjer (biheviorističkog) bavljenja političkom kulturom je studija Almonda i Verbe "Civilna kultura" (1963.) koja je rezultat sprovedenog istraživanja 1959. godine u pet zemalja (SAD, V. Britanija, Italija, SR Njemačka i Meksiko). Almond i Verba su u "Civilnoj kulturi" ustanovili tri idealna tipa individualne i kolektivne (nacionalne) političke kulture: a) parohijalnu političku kulturu obilježava opće neznanje o političkim objektima i apstinencija, tj. neuključenost u političke aktivnosti; b) podaničke političke kulure obilježava sveprisutno znanje o političkim procesima, ali nesklonost participaciji, često zbog osjećaja nemoći; c) participacijske političke kulture kombiniraju znanje o politici sa spremnošću na sudjelovanje u političkom procesu. Po njima dvojici, za stabilan demokratski sustav najbolja bi vrsta političke kulture bila mješavina podaničkih i participacijskih elemenata koju su potom i nazvali "civilna kultura". Moji studenti su mi, inače, na direktno pitanje odgovorili da se mi nalazimo "negdje između parohijske

i podaničke kulture”, mašala! U Banja Luci sam posebice ukazao kako Arendt Lijphart razlikuje ideju i model većinske demokracije i demokraciju konsenzusa. Po Lijphartu, naime, jeste teško ali nije nemoguće postići i održati stabilnu demokraciju i u pluralnim, podijeljenim društvima, pri čemu se mora voditi računa kako za mnoga “pluralna društva nezападног svijeta izbor ne leži između angloameričkoga normativnog modela demokracije i konsocijacijskog modela, već između konsocijacijske i nikakve demokracije”.²⁹ Po Lijphartovom mišljenju, politička kultura u jednoj zemlji može biti homogena ili fragmentirana, a odnosi među elitama konfliktni, kompetetivni ili kooperativni. Otuda Lijphart i izvodi tri tipa političkih sustava odnosno tri tipa političkih kultura: centripetalna (orientacija prema centru); centrifugalna (udaljavanje od centra); i sporazumijevajuća, konsenzualna politička kultura. “Pitanje hoće li demokracija s fragmentiranom političkom kulturom biti stabilna ili nestabilna ovisi prije svega od odgovora elite na potencijalnu ili sadašnju nestabilnost sistema”, tvrdi Lijphart. Da bi sustavi konsocijacijske demokracije funkcionali na stabilan i efikasan način nužno je da vođe rivalskih političkih supkultura podržavaju sljedeće oblike ponašanja: prvo, političke vođe moraju biti svjesni da duboki rascjepi vode destabilizaciji sustava; drugo, političke vođe bi morale imati povjerenje u postojeći sustav političkih institucija; treće, političke vođe moraju uspostaviti institucionalnu osnovu i pravila političke igre koja mogu osigurati akomodaciju supkulturnih razlika. Nažalost, naše se vođe, te tobožnje elite, ne pridržavaju ničeg od spomenutog, njima je u ovom javašluku od kvazi-država, bez elemenata pravne države, kao ribama u vodi, dakle, raj na zemlji. Inglehartova istraživanja i teorijske interpretacije polaze od toga, da ekonomski razvoj transformira socijalnu strukturu društva i pogoduje kulturnim promjenama, uključivo međusobnom povjerenju i toleranciji, te da širenje blagostanja pogoduje i širenju legitimnosti svakog poretku. Funkcioniranje jednog društva je tjesno povezano i s vrijednosnim orientacijama na individualnoj razini. Pri tomu se razlikuju tri pristupa: 1) legitimacijski ili pristup podrške političkom sustavu; 2) komunitarni (ili

---

²⁹ vidjeti, Arendt Lijphart, Demokracija u pluralnim društvima, Školska knjiga i Globus, Zagreb, 1992.

pristup socijalnog kapitala), i 3) pristup ljudskog razvoja ili emancipacijski pristup. Inglehart i Welzel se u knjizi Modernization, Cultural Change and Democracy (Cambridge, 2005.) pitaju: je li prodemokratska politička kultura u javnosti preduvjet za uspjeh demokratskih institucija na razini političkog sustava. Gledano iz koncepta ljudskog razvoja za njih je liberalna demokracija veoma bitna jer jamči građanska i politička prava koja ljudima omogućuju donošenje individualne odluke. Njihova su tri osnovna zaključka: a) ubrzan ekonomski razvoj donosi sve povoljnije egzistencijalne uvjete; b) to vodi masovnim vrijednostima samoizražavanja koje podrazumijevaju prioritete kao što su sloboda i izbor; c) te vrijednosti mobiliziraju društvene snage u pravcu demokracije. U osnovi Habermasove teorije ustavnog patriotizma ili ustavne demokracije su, kao i kod drugih deliberativnih teorija, individualno pravo izbora i ideja slobode. Usput kazano, i kod nas nije mali broj onih koji u ovom modelu vide jedinu mogućnost izlaska iz faze dubokih podijeljenosti bh. društva i zakoračenje u pravcu modernosti. Pitanje je samo – jesu li deliberativne teorije, teorije modernizacije i postmodernosti, koje podrazumijevaju i sekularizaciju i modernizaciju i svestran razvoj uopće na dnevnom redu društava kakvo je bosansko-hercegovačko društvo? I zbog toga bi – po mojoj mišljenju – vrijedilo pokušati s odgovornom konsocijacijom, ili pak, s nekim mješovitim modelima, koje tek treba domisliti, pri čemu bi nam mogla pomoći i iskustva EU s “euroregijama” i njezini principi poput supsidijarnosti. Razumijevanje europskih integracija podrazumijeva, dakle, i uvažavanje nove političke kulture unutar skupine institucija i političkih praksi unutar EU, koje produciraju drugačije političke obrasce nego slične institucije u okvirima nacije-države. Za izdvojiti su, naime, fantastični pomaci pri formiranju novih političko-kulturnih obrazaca koje su polučile upravo “četiri slobode” (slobode kretanja ljudi, roba, kapitala i usluga), kao i djelomičan prijenos ovlasti ili “lojalnosti” na europske institucije, porađajući skoro automatski novu političku kulturu u institucijama EU i povratno djelujući na političku kulturu u zemljama-članicama, pa i u zemljama kojima je EU cilj. Nažalost, dok su u društвima razvijene politичke kulture, primjerice u EU, u punom jeku tzv. trans-nacionalni transformacijski procesi i politike modernizacije,

dok se promišlja i aplicira koncept dijeljivog ili prenijetog suvereniteta, u BiH je već 20 godina u tijeku proces samouništenja i samoponiženja. Bh. zakašnjele "nacije-države" i ne pokušavaju drugo do dostići europski ideal države-nacije iz 19. stoljeća, bilo u separatističkoj bilo u unitarističkoj verziji. Zbog toga se u BiH tvrdoglavo i hipostazira vjersko i nacionalno, zbog toga BiH i jeste prapolitičko društvo – konglomerat nerazvijenih formi političkih kultura (neodgovorno-konsocijativnih oblika političkog sustava, vrijednosti i ponašanja) bez integrativne ose u čijem bi središtu bili interesi, uključivo priključivanje Europskoj uniji.

IV

I u Banja Luci sam se morao, dakako, pozivati na Ralfa Dahrendorfa i Karla Poperra. Prvi je – kako sam u Proslovu spomenio – kazao: "Za promjene političkog sistema dovoljno je šest mjeseci, za promjene ekonomskog sistema treba šest godina, za izgradnju civilnog društva (civilne ili političke kulture demokracije) treba najmanje 60 godina" (Sir Ralf Dahrendorf, Razmatranja o revoluciji u Europi, Antibarbarus, Zagreb, 1992.). A Karl Popper je u Otvorenom društvu i njegovim neprijateljima" između ostalog poručio: "Trebamo u ime tolerancije inzistirati na svome pravu da ne toleriramo netoleranciju. Trebamo inzistirati da svaki pokret koji propovijeda netoleranciju sam sebe stavlja van zakona, a poticanje na netoleranciju i diskriminaciju trebamo smatrati kaznenim djelom..." A na samom kraju se mora i izrijekom reći, kod nas se i ne radi o drugome već da su ovakvo katastrofalno stanje u sferama političke kulture, uključivo kritičke kulture sjećanja, željele, htjele i postigle naše političke elite. *One su, naime, proizvele nekulturu kao kulturu komuniciranja, kao i ne-kulturu dijaloga, odnosno osionosti. Njih se potom oponaša u cijeloj zemlji.* "Mi imamo 20-ogodišnji proces samoponiženja kao posljedicu pogrešnih modela", prenijela je Radio Slobodna Europa moje riječi sa FES-ove konferencije o kulturi dijaloga. RSF je prenijela i sljedeći moj stav: "Ja sam danas izrijekom hvalio dvojicu političara koji nisu ovdje nazočili – Josipovića i Tadića, zbog toga što rade i kako rade to, demonstrirajući novu političku kulturu dijaloga i uopće novu političku kulturu suradnje u regiji". RSF

nije prenio, ali pohvalio sam u Banjaluci i jednog jedinoga bh. političara, Dragana Čavića, naime. Jer, moj je prvi dojam o novim – starim facama u bh. parlamentima više nego porazan. “Gledao sam neki dan konstituiranje Parlamenta i glava me zaboljela od starih faca u novom pakiranju i njihovih novih zakletvi. Vrlo sam skpetičan. Vrlo se, ustvari, bojam da ne doživimo novih četiri godine zastoja koje smo imali u prethodnom periodu”, tako je RSF prenijela moje riječi iz Banjaluke. Draganu Čaviću sam, inače, stisnuo ruku i čestitao mu na kritičkoj racionalnosti (što je suština “novoga europskog mišljenja”) koju demonstrira u svakoj prilici, a ne samo kada se ispričao srebreničkim žrtvama, zbog čega je hitno politički kažnjen. Ali, dobio je na ugledu kod svih u Bosni i Hercegovini kojima (isključivi) vjeronazorji i svjetonazorji nisu jedina orijentacija u životu. D. Čavić se, inače, i ovom prigodom pokazao dobro obaviještenim Euroljulinom, založivši se za transportiranje suvereniteta i za europeizaciju domaćih politika, u prvoj fazi, te u drugoj, prijenos državnog suvereniteta na institucije EU, onoliko koliko je to nužno ili obvezujuće za sve članice EU. I time je pokazao da prati i razumije samu bit europskih integracija, odnosno obveza zemalja koje se žele priključiti Europskoj uniji. No, želimo li mi, doista, biti dijelom Europske unije?

8. Politička stvarnost “bosanstva”³⁰

Bolje upućeni prepoznat će bez većih napora da me je na naslov ove kolumnе potakla knjiga profesora Srećka M. Džaje “Politička stvarnost jugoslavenstva (1918-1991). S posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu”.³¹ Da, priznajem s osjećajem nelagode, čitao sam je tek ovih dana. Ne bih ni sada da me jedan kolega s Filozofskog fakulteta u Mostaru nije povodom Dana neovisnosti zapitao – znadem li da su referendumsko pitanje o neovisnosti bošnjačka, tada muslimanska i hrvatska strana formulirale različito? Onima koji imaju muke s čitanjem ovoga mog dugog politološko-povijesnog eseja, preporučam nešto lepršaviju a ne manje ozbiljnu intelektualnu provokaciju Bojana Bajića “Pismo Bosancima, možda malo neugodno”.³² Uključivo i ostrašcene reakcije na taj pošten tekst, takve da sam se po tko zna koji put zapitao o odgovornosti akademskih elita za katastrofalni uzgoj takvih kritičara, koji u svojoj zaslijepljenosti ne dozvoljavaju ni postojanje osjećanja prema Bosni (i Hercegovini) ukoliko nije identično njihovim. Ali, kada o svojim osjećajima mislimo kao o dobrom patriotizmu, a iste ili slične osjećaje drugih diskvalificiramo kao nacionalizam, tu se i ne radi o drugomu do da govori budala u nama, parafraziram sjajnu misao Dubravka Lovrenovića. Netko je kriv, dakle, iz samih vrhova akademskih elita svih bh. etnija, što se u BiH sve više prosuđuje i odlučuje odoka, po osjećanjima, a ne uz uvažavanje realnosti, primjerice uvažavanja bh. nacija i njihove političke volje, ili pak podijeljenosti bh. društva po svim šavovima. Tu se, dakle, ne radi o forsiranju, nego o priznavanju faktičkog stanja kako bi se mogli poduzimati koraci civiliziranog raspleta nepodnošljive situacije u Zemlji. Ma koliko, dakle, bili stradalnici u ratu i ma koliko bili lokal-patriote i zaljubljeni u vlastiti osjećaj nepogrešivosti, niti jedan bh. narod nema “tapiju” na bh. patriotizam, pa ni nepogrešivi suci iz “sarajevske kotline” koji nam ne dozvoljavaju pravo na drugost i na drugačije odnošenje prema BiH, recimo lokalpatriotsko, skeptično, manje nadmeno, pa ipak patriotsko...

³⁰ Prvi put objavljeno na DEPO portalu, 17. ožujka 2011. godine.

³¹ Srećko M. Džaja, “Politička stvarnost jugoslavenstva (1918-1991). S posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu” (Svjetlo riječi, Sarajevo-Zagreb, 2004., strana 367).

³² Bojan Bajić “Pismo Bosancima, možda malo neugodno”, banjalučki BLIN online magazin, preneseno na DEPO 07.03.2011.

I

Nisam znao, priznajem, ono što me drag i korektan čovjek i profesor Milan Vego pitao, pa sam potom u spomenutoj Džajinoj knjizi našao na 268 strani obje formulacije, s pozivom na brojeve "Preporoda" 3/514, 4/515, 5/516 iz 1992. godine. "Muslimanska formulacija", navodi Džaja je glasila: "Jeste li za suverenu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu kao državu ravnopravnih građana, naroda Bosne i Hercegovine – Muslimana, Srba i Hrvata kao i pripadnika drugih naroda koji u njoj žive?" A "hrvatska formulacija", prema istom izvoru je glasila: "Jeste li za suverenu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu kao državnu zajednicu konstitutivnih i suverenih naroda – hrvatskoga, muslimanskog i srpskog naroda – u njihovim nacionalnim područjima (kantonima)?" Različite formulacije onih koji su u tom momentu još uvezivali zastave i barjake (dakle, muslimanske i hrvatske strane, govoreći jezikom tog vremena) nisu slučajne, radilo se i tada (i danas) o dva viđenja budućnosti Bosne i Hercegovine, jedno uvjetovano osjećajem većinske nadmoći, a drugo manjinskim kompleksom. Utoliko je ovo Džajino podsjećanje izuzetno relevantno i za razumijevanje svega onog što se danas događa s formiranjem vlasti u režiji "Zlatka Lagumdžije, slučajnog prolaznika", i njegovih bošnjačko-hrvatskih traba-nata, ili pak u bezuspješnom oponiranju Čovića i Ljubića, i drugova im. Uostalom, ova Džajina knjiga je u cijelosti jedno bolno podsjećanje kako smo zaboravni i kratke pameti, kao da u BiH i ne žive ozbiljni nego ljudi koji slabo pamte a još brže zaboravljaju. Uostalom, ne vrijedeju oni koji koriste ime "Musliman" kao oficijelno ime bošnjačke nacije do momenta opredjeljenja za ime "Bošnjak", kako se već i meni imputiralo, nego se radi o poštivanju povijesnih činjenica. Tako i Džaja s pozivom na Ludwiga Steindorfa i njegov pregled iz 1997. godine "Od konfesije do nacije" (Von der Konfession zur Nation: Die Muslime in Bosnien-Herzegowina) primjećuje da je "kategorija Musliman u nacionalnom smislu prije svega smetala obrazovane Muslimane". Sve drugo je povijest potrage za imenom i identitetom i ove i drugih "zakašnjelih nacija" u Bosni i Hercegovini, govoreći jezikom Helmuta Plessnera. Njegova formulacija ne bi trebala biti uvredljiva ni za koga, jer poznati njemački književnik i povjesničar

govori u istim kategorijama i o samim Nijemcima, no tamo je posrijedi posve druga razina kulture komuniciranja. U vezi s promjenom nacionalnog imena Musliman u Bošnjak u ovoj se Džajinoj knjizi, opet s pozivom na Preporod (broj 14/447 iz 1990.) citira na 267. strani nitko drugi do Alija Izetbegović: "Bošnjaci su ono što mi nazivamo Muslimani. U pitanju je isti nacionalni entitet, samo su nazivi različiti. Neki smatraju da je Bošnjaci adekvatniji naziv jer dublje zasijeca u historiju ovog naroda i određuje ga historijski, a i po zvuku jer je nacionalni (a ne vjerski). To nije, kako ga neki krivo tumače, integralno, tj. trokonfesionalno bošnjaštvo. Ono sadrži jasnu muslimansku komponentu." Ovdje čemo u vezi s Izetbegovićevim "integralnim", odnosno "trokonfesionalnim bošnjaštвом" morati uputiti čitatelje da je aktualna "politička stvarnost bosanstva" posve drugačija od Izetbegovićeve tvrdnje. Tko ne vjeruje neka pažljivo pročita, primjerice, intervju profesora Omera Ibrahimagića "Bosna i Hercegovina je nacionalna država Bosnaca",³³a takvih primjera je mnogo, drugačijih, opozitnih pristupa više skoro i nema. A ako ih i ima oni se odmah stigmatiziraju, dok se takvi kao Omera Ibrahimagića ili Edina Šarčevića, u kojima se neskriveno propagira izgradnja "bosanske nacije-države" slave na sva zvona. To što se u njima hotimično ili nehotimično vrši nasilje nad poviješću, svjesno ili nesvesno brkaju pojmovi "nation building" i "state building", kao da nikoga posebice ne uzbuduje. U vezi s interviewom profesora Ibrahimagića tom nekoć najboljem sarajevskom tjedniku (kojemu mi je bilo čast biti vanjskim suradnikom i kojeg sam za njegov 500. broj usporedio s čuvenim magazinom "Der Spiegel") moram kazati par dodatnih, usudio bih se reći krležijanskih infektiva za razmišljanje. Profesor Ibrahimagić se, naime, u intervjuu Danima pozabavio između ostalog i opravdanom kritikom "integralnog hrvatstva" jednoga sarajevskog kompetentnog povjesničara baš hrvatskog podrijetla, ali ne da bi zaključio kako su bh. Hrvati autohtoni bh. narod i nisu ničija dijaspora, nego iz posve suprotnih motiva, pa u njegovoј interpretaciji sami bh. Hrvati prosto u neka doba iščezavaju i nisu jedna od konstitutivnih bh. nacija, uz bh. Srbe i bh. Bošnjake, nego ta čast pripada samo Bošnjacima, jer u Bosni žive Bošnjaci različitih vjera, i basta. Ibrahimagićeva interpretacija je, dakle, potpuno

³³ vidjeti, Dani broj 714, od 18. veljače 2011.

suprotna onoj Izetbegovićevoj interpretaciji integralnog, tj. trokonfesionalnog bošnjaštva iz 1990. godine. Po profesoru Ibrahimagiću, u zemlji Bosni su, dakle, oduvijek živjeli samo Bošnjaci, doduše različitih vjera, pa su sve one priče o mukotrpanoj potrazi za bošnjačkim identitetom, ili one o postojanju drugih nacija u BiH, uključivo i ona Izetbegovićeva, valjda, netočne ili lažljive, a ljudi koji zastupaju ta tumačenja su neprijatelji "Bosne". O Hercegovini se u ovim krugovima i ne govori, stvar je završena, uspjelo se čak i dijelu nekadašnjih Humljana i današnjih Hercegovačaca islamske vjeroispovijesti izbrisati svijest o važnoj sastavničkoj njihova identiteta. – E, ne može tako, kazao bi kad bi mogao, čestiti književnik i Bošnjak, rahmetli Alija Kebo, ako nema Hercegovine nema ni Bosne... S ovim i ovakvim pristupom se moj nekadašnji profesor "Političkog sistema SFRJ" (tako mu se zvao predmet-kolegij), uvrstio nažalost u krug onih koji grubo negiraju bh. realnost kroz vjekove, i stvarnost danas. I time, bio svjestan ili ne, samo sljedi – govoreći Džajnim jezikom – velikosrpsku "političku stvarnost jugoslavenstva", samo u bošnjačkoj verziji, u pravilu artikulirano kao "bosanstvo" s temeljnim narodom Bošnjacima u središtu i svim drugima na margini. Ne znam koje su sve sile natjerale nekoć ozbiljnog profesora u krug onih koji bez ikakvog stida nijekaju bh. stvarnost pričama o tisućugodišnjem kontinuitetu, iako sve što se može uzeti kao pouzdani historijski izvor govori o izlomljenoj političkoj kontinuitetu, ali srećom i sačuvanoj, kroz velike dijelove povijesti, teritorijalnoj cjelevitosti? Pri čemu bi bilo krajnje vrijeme da se u ovoj tužnoj priči o Bosni i Bošnjacima odvajkada iole ozbiljniji ljudi pridržavaju činjenica o prvom susretanju Bosne i srednjovjekovnog Huma, da prihvate prostu činjenicu da je Hercegovina sastavni dio naziva zemlje već skoro pola milenija, da je Hercegovina podjednako bila važna Hercegovićima kao dio njihovog identiteta koliko je Bosancima Bosna, i tako dalje i tako bliže, tomu kraju nema, ali ne pomaže. Što se, pak, formiranja nacija tiče, čemu bošnjačke mitologemske podvale kako su Bošnjaci odvajkada tu gdje jesu, a druge dvije bh. nacije Srbi i Hrvati su – u toj interpretaciji – "zakašnjele nacije", ako su to uopće, kada se znade da se nemali broj i starijih europskih nacija oformio u modernom značenju tog pojma tek s kraja 19. stoljeća? Bošnjaci nisu, dakako, u tomu mogli biti izuzetak, nego se njihovo

definitivno formiranje u naciju s ovim imenom dogodilo tako rekući pred našim očima.

II

U Džajinoj knjizi “Politička stvarnost...” se, s pozivom na Preporod broj 5/492 iz 1991. godine, podsjeća i na postignuti kompromis uoči popisa stanovništva iz 1991. godine, “koji je predviđao sljedeće oznake za Muslimane – nacionalna pripadnost: Musliman, materinjski jezik: bosanski; vjeroispovijest: islam.” S tim u vezi Džaja u fusnoti 364 veli: “Pleđao je za takvu poziciju pružila su tri autora brošure Muslimani i bošnjaštvo (1991), svaki iz druge perspektive: Atif Purivatra iz političke, Mustafa Imamović iz povijesne i Rusmir Mahmutčehajić iz islamske.” Rasprava o bošnjaštву kao nacionalnom imenu među Muslimana je završena na prijelomu 1991. i 1992. godine, podsjeća profesor Džaja, a prijelaz na naziv Bošnjaci proklamiran na Drugom saboru Bošnjaka 27. rujna 1993. u Sarajevu, poslije čega je uslijedilo ustavno sankcioniranje ove promjene putem ustavnog zakona od 30. ožujka 1994. (zabilježeno u Službenom listu RBiH, god 3, br. 8 od 06. travnja 1994., str. 114.). Nesporazumi s imenom su, dakle, otklonjeni, ali problemi su ostali. “Problematičan je ostao drugi dio razvjeta – povijesna slika, koju su Bošnjaci u međuvremenu razvili o sebi, s jedne strane, i o hrvatskim i srpskim sugrađanima, s druge strane”, veli Džaja na 269. i 270. strani, na kojima je obrazloženo na što se naslonila ta mitologiska “povijesna slika” među Bošnjacima. A to nije nimalo vesela priča, jer se ta slika o sebi i drugima naslanja na Sarajevske punktacije iz 1933. godine u kojima je Bosna i Hercegovina predstavljena “kao najstarija povijesno-politička jedinica u (jugoslavenskoj) državi”, ili još jasnije u memorandumu Hitleru od 01. studenog 1941. godine, u kojemu je povijest Bošnjaka-Muslimana projicirana do 3. stoljeća, dok su Srbi i Hrvati predstavljeni kao radna snaga njihovih predaka.” Potom profesor Srećko M. Džaja ukazuje i na mitomaniju bošnjačkih povjesničara u Drugoj Jugoslaviji, onu koja je u osnovi aktualnih tragičnih zabluda među Bošnjacima, i ne samo njima, nažalost, o zemlji Bosni i Hercegovini koja kao da se ne umije nositi sa svojom neovisnošću. Tu se ne radi, poštovani

Nikola Mihaljeviću, o "intonacijama" koje bi trebale nekoga diskvalificirati, nego o znanju ili neznanju, pa Vam mogu samo preporučiti da se osobno čuvate jeftinih instrumentalizacija, bilo kao objekt ili subjekt, i još jeftinijih diskvalifikacija pogrešnih ljudi. One koje ste spomenuli u Vašoj kolumni treba, po mojem razumijevanju, čuvati od njih samih, a ne od mene ili od Ilike Šimića. I nemojte, dragi kolega, čitati baš meni lekciju o Bošnjacima i prijateljstvu s njima, to su priče za naivne, pogotovu s pozivanjem na Hannah Arendt govoriti nejasnim atribucijama i sintagmama o komplikiranom identitetu njemačkih Židova, i njihovom suodnosu s Nijemcima. Vjerljivo, kao malo tko iz naše zemlje o tomu sam ispisao na stotine priloga i bezbroj stranica, objavljenih i u židovskim glasilima u mnogim zemljama. Uostalom, nije riječ o "ulijepljenom identitetu", nego za to postoje puniji i točniji izrazi, na to će se još vratiti.³⁴ "U vrijeme Druge Jugoslavije njegovala je bošnjačka historiografija i publicistika tezu o etničkom i kulturnom kontinuitetu između srednjovjekovnoga bosanskog 'bogumilstva' i Bosanskih Muslimana (Muhamed Hadžijahić, Smail Bašić, Adil Zulfikarpašić) kao i tezu o državnom kontinuitetu između srednjovjekovne bosanske države i bosanskog ajaleta u Osmanskom Carstvu (Avdo Sućeska, Mustafa Imamović)", doslovno navodim Džajin sublimat sa strane 270., i baš onako kako je isписан. I dalje: "Za vrijeme rata 1991-1995 pojačala je bošnjačka strana svoj povijesni i politički zahtjev na Bosnu i Hercegovinu tezama o Bosanskim Muslimanima kao bh. temeljnom narodu, a Srbinima i Hrvatima kao rubnim fenomenima bosanske povijesti, koji su se – prema bošnjačko-muslimanskomu načinu čitanja – razvili u Hrvate i Srbe tek u 19. stoljeću pod utjecajem nacionalnih pokreta iz susjedne Srbije i Hrvatske". Potom u fusnoti broj 370 profesor Džaja navodi: "Ovu je tezu Mustafa Imamović ugradio u svoj prikaz bošnjačke povijesti (Historija Bošnjaka...). Slično je koncipirana i Povijest Bosne Noela Malcolma 1994." U ovoj dragocjenoj fusnoti-izvoru se posebice izdvajaju Džajina pozivanja na njegove autorske polemike s nedostacima Malcolmovog prikaza bosanske povijesti, zbog kojih je, vjerljivo, Malcolm tako omiljen a Džaja tako neomiljen među bošnjačkom akademskom elitom.

³⁴ Vidjeti, www.depo.ba, 09. ožujka 2011., Nikola Mihaljević, Ako si napadnut kao bosanski musliman, moraš se i braniti kao bosanski musliman!

Hrvatske zablude glede Bosne nisu, inače, izostavljene iz Džajine knjige, kako bi se nekomu maliciozijem i neupućenom moglo učiniti, one se u mojojem eseju o “političkoj stvarnosti bosanstva” nužno guraju na marginu. Dakle, nisu izostavljene hrvatske zablude o sebi i drugima kako bi se šutjelo o hrvatskim grijesima glede hrvatstva u BiH i BiH u cijelosti, nego iz metodoloških razloga neadekvatne usporedbe.

III

Za mene najdragocjenija metodološka Džajina uputa, ona koja me je i inspirirala za ovaj politološko-povijesni esej, je direktna usporedba tragikomičnih velikosrpskih i velikobošnjačkih zabluda glede podrijetla i umišljene povijesne veličine, nijekanja drugih i suodnosa s onima s kojima se velika, nevjerojatna bliskost da ustvrditi prostim okom, a zbog čega su neki ljudi u svim bh. etnijama sretni, a drugi vrlo nesretni. Ta je bliskost među nama u svemu izuzev, možda, u religijama tako očigledna, da njezino nijekanje automatski budi sumnju u tzv. zadnje namjere onih koji bliskost niječu. A, ako je vjerovati mudrim ljudima poput liberalnoga katoličkog teologa profesora dr. Hansa Künga, i sve velike svjetske religije su istoga korijena, abrahamskoga, ergo već time i sve bh. religije. Iole neopterećeni ili pažljiviji čitatelj neće biti iznenaden tvrdnjom ili tezom da su “političke stvarnosti” jugoslavenstva od nekoć i bosanstva od danas vrlo slične u manifestacijskom pogledu, ali i po mogućim posljedicama. U svakom slučaju je neoborivo da uzrokuju jednako kontraproduktivno ponašanje i da su mu glavni akteri pripadnici većinskih naroda, zapravo elite tih naroda koje kao da se ne umiju ophoditi s obvezama koje proizlaze iz tih brojem i veličinom uzrokovanih konfliktnih situacija. Sama “politička stvarnost” tih manipulacijom nabijenih i zlorabljenih pojmoveva “jugoslavenstva” i “bosanstva” je skoro identična, o tomu uostalom pišem upravo u feljtonu “Requiem za jednu veliku zemlju”, u Oslobođenju. I primjera otvorene i grube manipulacije “bosanstvom”, kao nekoć “jugoslavenstvom”, je sve više, suptilnije su rjeđe. Po Džaji, radi se, čak, o svojevrsno “zatvorenom povijesno-ideološkom krugu”, pri čemu su “samo uloge bile zamijenjene: na početku je – sredinom 19. stoljeća – stajao Vuk

Stefanović Karadžić s velikosrpskom ideologemom ‘Srbi svi i svuda’, a sada na završetku 20. stoljeća – bošnjačka publicistika i historiografija s bošnjačkom ideologemom: ‘BiH je kulturno, politički i jezično homogeneija od ijednog svoga susjeda. Može se govoriti o multikulturalnom sadržaju Srbije, čak i Hrvatske, ali ne i Bosne i Hercegovine.’’ (Tako glasi, navodi Džaja u fusnoti 371, formulacija bh. intelektualca Rusmira Mahmutčehajića.) Otkud uopće potreba – zapitati ćemo se poslije ovih opširnih navođenja – da intelektualci s imenom i reputacijom nameću lažnu “povjesnu sliku” o svojoj zemlji, o sebi samima, o svojoj naciji i njojzini sličnima, totalno isprepletenim kroz povijest. Zašto se uopće opnaša neuspješni srpski model “jugoslavenstva” i u slučaju “političke stvarnosti bosanstva”? Kako se samo usuđuju ovakvi ideolozi među Bošnjacima

a

pozivati Bošnjake da ne vjeruju svojim očima, nego samo njima – pravovjernim tumačima bosanske i posebno bošnjačke nacionalne povijesti i aktualnih političkih neprilika u zemlji Bosni i Hercegovini? Ne želim se baviti spekulacijama o njihovim motivima, ali bih se usudio ponoviti tezu o “zadnjim namjerama”, onim koje ne podrazumijevaju ravnopravnost i toleranciju, uvažavanje Drugosti, nego majorizaciju i preglasavanje, namatanje jednoga ahistorijskog, ideološko-politički prevladanog koncepta upravljanja etničkim konfliktima u složenoj zemlji putem posebnih prava većinske nacije, što se više skoro nigdje ne prakticira. Takvo što je uvek vodilo katastrofi, malo je koja asimilacija uspjela, unitarizacija je uvek izazivala konflikte, i imala grozne posljedice i za naciju i zemlju u čije se ime sve to radilo. Među posve legitimne metode rješavanja inter-etničkih konfliktata, uči politološka literatura, ubraja se i konsocijacijska metoda rješavanja etničkih trivenja. Ima li itko u ovoj zemlji da se odgovorno pozabavi tom legitimnom metodom, s kojom se, doduše, riskira još veća neefikasnost političkog sustava, ali se ne dovodi u pitanje integritet zemlje i izbjegavaju se razne vrste majorizacija i otvoreni sukobi. Nije li to, možda, i najvažnije u ovome momentu? Po mojem razumijevanju stvari, ne smiju se zatvarati oči pred činjenicama, ma koliko bile nepovoljne. Pogotovo se, i ni po koju cijenu, ne smije udvarački ponašati prema mitologiziranim bh. povijesti i dominantnim političkim koncepcijama.

ma koje stojeiza njih, uključivo separatističkim, srpskim i hrvatskim, i otvoreno unitarističkom, ili pak romantičarsko-nacionalističkom konceptu "Bosne", "bosanstva" i "bošnjaštva". Time se, dakako, ne niječe pravo onih ljudi koji se žele opredijeliti i kao "Eskimi", a kamo li da se u zemlji BiH opredjeluju kao Bosanci (i/ili Hercegovci). Riječ je, međutim, o tomu da se u bošnjačkim nacionalističkim krugovima pod krinkom bh. patriotizma i "bosanstva" njeguju iluzije o uspostavi "države nacije" koja ne bi priznavala druge bh. nacije izuzev Bošnjaka, a to je put koji vodi ravno u prokletstvo, i nije riječ o bh. patriotizmu, kako se mimikrično predstavlja, nego o nečemu posve drugom. Nema nam, dakle, drugo, dragi Bosnaci i Hercegovci (Bošnjaci, Srbi i Hrvati) pa i po cijeni prolaska kroz "virtualnoga toplog zeca" i izopćenja na ne baš posve virtualnome Golom otoku, govoriti kritički o svim zabludama prema BiH, uključivo i zabludama ideologa "temeljnog naroda". S tim u vezi sam u bezbroj navrata citirao uvaženog akademika Envera Redžića, zbog čega ću ga ovdje samo reinterpretirati. Koncepcija "temeljnog naroda" je tragična zabluda, nekako tako je kazao pokojni vijećnik AVNOJ-a, nitko u BiH nema niti smije imati posebna prava, pa ni Bošnjaci. BiH je moguća jedino kao zemlja ravnopravnih naroda, i njegovih građana, u kojoj bi Bošnjaci kao najmnogobrojniji narod mogli imati dodatnu obvezu biti senzibilniji od drugih glede ravnopravnosti. O tomu je riječ, dakle, ova zemlja vapi za kritikama neugodnih bh. rodoljuba, jer samo neugodni patrioti, kako je jedne prilike kazao za sebe i sebi slične njemački nobelovac G. Grass, oni koji se bore protiv duhovne lijnosti i udvaračke politike pomicu spoznaje i razgone magle i baruštine. A ona vrsta duhovnog ili političkog angažmana kojim se udvara vladajućemu akademskom i duhovnom establishmentu, ma koliko donosila članstva u žirijama i nadzornim odborima, te druge osobne koristi, nečasna je rada i ne služi na čast, nego zasluzuje prijezir, ma od koga dolazila. Želim kazati posve otvoreno, ni u Mostaru ni u Banjaluci ni u Sarajevu se ne smije udvarati dominantnim medijima i "akademskoj policiji", niti ijednoj političkoj stranci, uključivo i bošnjačko-centričnom SDP-u, jer se – uz potpuno odsustvo senzibiliteta – u ovome momentu upravo ova stranka upustila u politiku majorizacije i ne osvrće se na dobromjerne

kritike iz Zemlje i iz Svijeta. Govoreći posve otvoreno, Tihićeva i Lagumdžijina autistična politika nema veze s duhom ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a, na koju se obojica vole pozivati, pa već time i nije drugo do politička avantura. Dakako, ne mislim dobro ni o jednoj bh. hrvatskoj političkoj stranci, o njihovim vođama posebice, ali ovdje je riječ o uvredi ogromne većine hrvatskih ljudi koji su izašli na posljednje izbore, jer je njihova volja proglašena ništavnom. Povrh svega, Lagumdžija i Tihić biraju one hrvatske stranke za partnere u vlasti koje su daleko opasnije od HDZ-ova po proračun i ugled. Nerijetko sa sumnjivim kvalifikacijama, neartikuliранog izgleda i govora, posve neupućeni u poslove europske i svjetske politike, idealni za manipulaciju, dakle. Krajnji je moment, doista, da se u političkom Sarajevu shvati da u državi Bosni i Hercegovini ne može biti riječi o samo jednome, bošnjačkom “temeljnom narodu”, da ne može biti riječi, a kamo li pokušaja izgradnje “bosanske nacije-države” tako što bi se drugi učinili “manjincima” i time pogazio i Daytonski ustav i dostojanstvo nekog naroda. Radi se, pak, o potrebi izgradnje pravne države Bosne i Hercegovine u kojoj dostojanstvo moraju imati svi bh. narodi i građani. A takvo što podrazumijeva, kao prvo, odustajanje od politike nadmetanja i, potom, očitovanje spremnosti za politički kompromis. Svatko tko je bh. patriota i želi dobro svojoj zemlji mogao bi i morao pojmiti ove proste istine...

IV

Većina aktualnih problema u Bosni i Hercegovini potječe iz žalosne činjenice da ni kod jednog od bh. naroda ne postoji zrela samosvijest o vlastitoj zemlji, pogotovu nema onog što se u “kulturi sjećanja” zove “zajedničkom memorijom”. Sjećanja na prošlost su obično iskonstruirana iz aktualno-političkih potreba i isključuju se međusobno. Zbog toga se svaka dobra knjiga, posebice ona koja dovodi u pitanje vještački stvorene predodžbe o vlastitoj veličini i posebnosti prešuće u bh. nacionalističkim krugovima. Ugleđni povjesničar Srećko M. Džaja, je dobar primjer toga, iako je jedan od rijetkih bh. povjesničara s međunarodnom referencom. Posebna je tragika – ma koliko bilo logično – što se prešuću-

je u redovima bošnjačkih akademskih elita, onih koji su i oformili ideologiju "bosanstva" po uzoru na "jugoslavenstvo" ili "velikosrpstvo", koji koketiraju s "građanskom ideologijom" a igraju na kartu "temeljnog" ili većinskog naroda i majorizacije. A sve djeće bolesti "jugoslavenstva" od nekoć, uključivo sindrome neosjetljivosti za druge, kao i unitarizacije i majorizacije, kao da su se "ulijepile" u "bosanstvo", što bi rekao N. Mihaljević. S njime se mogu složiti u mnogo čemu kad je riječ o kritici hrvatskih predrasuda o Bošnjacima, one su više-manje takve kako ih je opisao, ali se ne mogu složiti s bilo kime kako nije nužno kritički prozboriti i o manipulaciji "bosanstvom" koje dolazi iz redova većinskog naroda, a što dobro podsjeća na "već viđeno" i u Srbiji prije 20 godina i drugdje. I izrijekom, svaka zamamna jednostavnost o "Bosni" je u biti podvala višenacionalnoj zemlji kakva je Bosna i Hercegovina. Sve one koji se daju jeftino instrumentalizirati danas i ovdje kako bi diskvalificirali neistomišljenike s pozicija bh. patriote ili pripadnika neke tobože poštene političke opcije, duboko žalim. Posebno one koji moraju iz već njima znanih razloga i u ovoj situaciji u Zemlji kakva već jeste, nastupati s vrlo žalosne pozicije "poštenog Hrvata", mjerene po mjerilima onih koji upravo sprovode neviđenu i protuustavnu rabotu na štetu bh. Hrvata. Prisaberite se ljudi, kazao bih im kad bi me htjeli slušati, progovorite i o nacionalizmu svih bh. naroda i o političkim glupostima i političkoj nekulturi sviju političkih elita, uključivo i hrvatskih i srpskih i bošnjačkih a ne samo i uvijek hrvatskih i srpskih, kako se u političkom Sarajevu smatra jedino ispravnim! I taj je film "već viđen", ne treba se čak ni ići duboko u prošlost. Nadam se da će čim prije većini ili preostalim bh. rodoljubima, bez obzira na etničko podrijetlo i političke opcije, postati jasno o čemu se ovdje sve radi, prije nego bude i suviše kasno. Uostalom, ne dozvoljavam ni da mi se čitaju prodiķe o "ulijepljivanju", maltene imputiranju nekakve krivnje cijelome jednom narodu. Ja govorim o političkim elitama, a postujem i hrvatski i srpski i bošnjački narod, čak i kada su u zabludi glede nekog pitanja, ako se o narodima u ovom kontekstu može tako uopće govoriti. Odavno znadem, to sam naučio životom i radom s istinskim Bosancima i Hercegovcima, kako su i i Srbi i Bošnjaci moj bratski bh. narod, jer nisam samo ono što sam po rođenju, nego upravo ono što sam postao životom i radom. Preporučam,

dakle, svima zaintrigiranim čitanje onoga što su upućeniji ljudi već napisali o alteritetu ili mnoštvu identiteta, čitav ih je niz i u BiH, ja ih u pravilu citiram u mojim esejima i knjigama. U krajnjem, i sam o tomu ponešto znam, pa zbog toga i propovijedam europsku političku kulturu složenih identiteta, nespojivu s negiranjem bilo kojeg identiteta, bio "ulijepljen" ili ne. Cijela moja obiteljska priča je, uostalom, već stoljeće dugo svjedočanstvo življenja alteriteta, u obitelji je bilo ili ima i židovskih i hrvatskih i mađarskih i srpskih i bošnjačkih identiteta, i time smo međusobno obogaćeni, a ne unakaženi, vjerujte mi ovdje na riječ. I ponosni, svima usprkos koji zagovaraju rasne, etničke ili bilo koje čistoće. I zbog toga prkosni, da prostite, govoreći Makovim jezikom! Uostalom, nisam htio biti "pošten Hrvat" ni prije 20 godina kada su silnici palili u ime jugoslavenstva sve što im se našlo na putu u Hrvatskoj i u BiH, kad je i mome Sarajevu bilo najteže bio sam uz njega. I danas sam, dakako, dijelom Sarajlija. Ali, ne želim biti "čestiti Hrvat" po mjeri ni "mostarske" ni "sarajevske kotline", ako to podrazumijeva pristajanje uz političke opcije koje propovijedaju "bosanstvo" kao "velikobošnjaštvo", koji govore o Bosni kao zemlji Bošnjaka, jer sam ovaj bh. film već gledao, samo je nosio pečat "made in Serbia". Kao nekoć u Beogradu se, naime, danas ponašaju, na žalost, toliki brojni iz bošnjačkoga političkog i duhovnog establishmenta, da se može govoriti o usamljenim pojedincima i rijetkim sarajevskim medijima koji upozoravaju na tragičnu bošnjačku političku sljepoću. Još preciznije govoreći, kao što su se nekad u višenacionalnoj zajednici SFRJ od strane srpskih političkih elita – koje nikad nisu Brozu oprostile Ustav SFRJ iz 1974. godine – zagovarala posebna prava za većinski narod, to jest politika "jedan čovjek jedan glas", sve se u principu ponovo događa odnosno ponavlja u formi "bosanske farse". Hrvatima posve neskriveno poručuje potpuno obnevidjela od osionosti Lagumdžijina bošnjačkocentrična SDP, koja je za trabante izabrala karikaturalne i političke stranke i političare iz reda bh. hrvatskog naroda – prihvatile što vam nudimo ili idite kud hoćete. Nije li tako i Milošević istjerao Slovence iz SFRJ, pa potom na silu pokušao oteti dijelove Hrvatske i BiH? Apsurd je savršen, sve se ovo događa u momentu kada je Republika Hrvatska na pragu EU i već time odustala od bilo kakvih veliko-silničkih ambicija prema BiH, kada se i definitivno odrekla i same

koncepcije “integralnog hrvatstva”, kada među bh. Hrvatima lagano ali sigurno pobjeđuje spoznaja o tomu da su autohtoni bh. narod, ma koliko jezično i kulturno blizak s Hrvatima u Hrvatskoj. O nikakvom priključenju Hrvatskoj nema među Hrvatima govora, doista, to samo izmišljaju zaparloženi političari i njihove sluge-kolumnisti, zagriženi protivnici svega posebice što je hercegovačko-hrvatsko. Ma koliko ih u biti prezirao što su nabubrile od otimačina nekadašnjih socijalističkih tvornica, što su se osramotile s osnivanjem logora u Hercegovini, tvrdim posve odgovorno – poslije godinu i pol života u Mostaru – herecegovačko-hrvatske političke elite nisu gore, samo su, nažalost, podjednako loše kao i druge bh. političke elite, a sam hrvatski narod je slične političke (ne)kulture kao i ostali bh. narodi. Sve drugo je plod podmetanja iz sarajevske političke kotline. U zapadnom Mostaru, uostalom, ma koliko ga stigmatizirali, žive brojni Bošnjaci i Srbi, i nemaju veće probleme od uvjetno kazano “manjinaca” u Sarajevu. Samo što se od zapadnomostarskih “manjinaca” ne traži da glu-me “poštene Srbe” ili “poštene Bošnjake” u hrvatskom okruženju, nitko ne traži nove “sejde bajramoviće”. I dobro je da je tako...

III

**UGLEDAJMO SE
NA SR NJEMAČKU!**

1. Učiti od Nijemaca, nema nam druge³⁵

“Sve loše što se dogodilo u prošlosti ne smije se zaboraviti, kako se takve stvari više nikada ne bi ponovile”, bio je izričit zastupnik u njemačkom Bundestagu Josip Juratović u predavanju studentima Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, 04. lipnja o.g., “Mostar se mora oslobođiti tereta prošlosti i početi gledati u budućnost”. Gospodin Juratović, jedna od rijetko preostalih nepotamnijelih zvijezda najstarije socijaldemokratske partije u svijetu (SPD je osnovan prije više od stoljeća i pol), je u vrlo efektnom predavanju studentima u biti predočio moderno (socijal)demokratsko poimanje politike, čiji se sukuš vidi, primjerice, u njegovim formulacijama da je politika “nešto posve konkretno, što se tiče sviju nas”, da se ona “ne smije baviti samo tzv. velikim temama, nego mora skrbiti o osiguranju uvjeta za funkcioniranje gospodarstva i, posebice, o najslabijim dijelovima društva”. Svi su političari pomalo populisti, posebice u predizbornim kampanjama, priznao je Juratović, ali oni ozbiljniji, uključivo njegovo osobnost, vode brigu o onomu što su obećali onima koji su ih birali. “Nisam intelektualac ali se družim s njima i umijem dekodirati njihove impulse”, kazao je skromno u Mostaru njemački političar hrvatskog podrijetla, takoreći “naše gore list”, onaj koji umije izreći i omamljujući rečenicu: “knjige su kao čokolada, mogu se uzeti više puta a da se ne udebljate”...

I

Zastupnik u njemačkom Bundestagu Josip Juratović nalazio se, dakle, početkom lipnja ove godine u službenom posjetu Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. U rodnoj hrvatskoj Koprivnici razgovarao je s gradonačelnikom ovog gradića od 35.000 stanovnika i vrlo je obradovan što je primjetio da se njegov rodni grad europeizira svakim danom, uostalom kao i cijela Hrvatska. Gradonačelnik Koprivnice je više u Europi nego u Hrvatskoj, na-

---

³⁵ vidjeti, DEPO portal, 15. lipnja 2010. godine

stoji uvezati sa zainteresiranim regionalni projekt solarnog centra u svojemu gradu, kazao je Juratović, sugerirajući i Mostarcima da moraju misliti svoje probleme u okvirima jedinstvenog grada i udružene regije. U Zagrebu je razgovarao s hrvatskim predsjednikom Josipovićem, za kojeg vezuje brojne pozitivne inicijative u regiji posljednjih mjeseci, a što kod notornih hrvatskih nacionalista i u Hrvatskoj i u Hercegovini porađa nervozu i nebulozne priče o nekakvoj “trećoj Jugoslaviji” i drugim kvazi-opasnostima od regije zapadnog Balkana ili jugoistočne Europe. Potom je u Banjaluci razgovarao s Igorom Radojičićem, a u Sarajevu s Željkom Komšićem i iz oba ova susreta nosi utiske da nije sve tako crno ni u regiji ni u BiH kako se u medijima tvrdi. U Mostaru je – osim na Filozofskom fakultetu – imao susrete i s novinarima lokalnog najčitanijeg lista i s gradskim čelnicima i s “drugovima” u SPD-ovom kantonalno-županijskom središtu, a boravio je i u Međugorju u kojem se htio jednostavno pomoliti. “Prije svega, želja mi je upoznati aktualnu političku i društvenu situaciju u Hrvatskoj i BiH”, kazao je u razgovoru za “Večernji list” (vidjeti, www.vecernji.hr, od 03. lipnja), “također me zanima i to kako politička elita u BiH zamišlja nadolazeće ustavne promjene koje su nužne za daljnji put BiH u EU. Nadalje, želim čuti više o trenutačnom gospodarskom stanju u BiH te o poziciji BiH u regiji. Položaj Hrvata u BiH nikad nije bio teži nego danas, izjave su ne samo Hrvata koji tamo žive, već i hrvatskih biskupa te većine hrvatskih političara. Od konstitutivnog naroda Hrvate se svodi na poziciju građana drugog reda. Nije to samo u Republici Srpskoj, već dobrom djelom i u Federaciji BiH.” U svezi posjeta Sveučilištu u Mostaru kazao je: “Zanima me kako mladi, novi i obrazovani naraštaji vide svoju budućnost u BiH. Mislim da je došlo vrijeme da jedna nova generacija, koja nije opterećena prošlošću, uzme vlastitu budućnost u svoje ruke. Njemačka je svoj najveći društveni i gospodarski razvoj postigla upravo pokretom '68. Dakle, generacija koja je dva desetljeća poslije Drugoga svjetskog rata oslobođila Njemačku od povijesnog tereta i time stvorila Njemačku koja je postala uvažena i poštovana u cijelom svijetu... Mišljenja sam da je došlo vrijeme, s obzirom na predstojeće izbore, tj. da su oni spremni sami kreirati vlastitu budućnost. Ona je moguća samo s konkretnim odgovorima na pitanja kao što su: zapošljavanje, obrazovanje, socijalna sigurnost, ali i sve bitnije

pitanje zaštite okoliša. Dakle, pitanja koja su ključna za svakog građanina BiH bez obzira na njegovu nacionalnu pripadnost. Ta pitanja se mogu samo riješiti s jednom regionalnom ekonomskom strategijom, kojoj su kočnica trenutni nacionalni lideri u BiH. Raduje me što su sve države jugoistočne Europe potpisale zajedničku ekonomsku strategiju pod nazivom CEFTA. Naime, radi se o strateškom gospodarskom pothvatu koji je, pored institucionalnog uređenja, preduvjet za daljnje integracije u EU. Da bi jedna od država jugoistočne Europe dobila pristup tržištu EU-a, treba u regiji pokazati sposobnost za funkcioniranje tržišta u udruženju. Primjerice, kroz zajedničke ekonomske ciljeve, poglavito izgradnju zajedničkih infrastrukturnih projekata kao sto su autoceste ili željeznice itd. Ta regionalna povezanost je u interesu svih država jer su im vlastita tržišta samo veličine jednog europskog velegrada. To dovodi u situaciju da velike investicije postaju neprofitabilne.”

II

Zastupnik u njemačkom Bundestagu je studentima Filozofskog fakulteta održao predavanje “Njemačka politika i diplomacija”, pri čemu je temeljne poruke smjestio u ambijent šezdesetgodišnjeg mira u Europi i ozdravljenja njemačkog društva. Upečatljive su mu bile i ekskurzije u vezi s neoliberalnim konceptom globalizacije i s njim povezanim svjetskim finansijskom i gospodarskom krizom, pa iz tog kompleksa pitanja izdvajamo ovdje tek Juratovićevu ocjenu da Svijet treba hitno novu politiku i iz ekonomskih i ekoloških razloga, ali se mnogi, nažalost, i dalje ponašaju kao da su “u kazinu, i to na Titanicu”. Po njemu je pitanje kako se ponašati s ograničenim resursima koje nam stoje na raspolaganju jedno od najvažnijih pitanja budućnosti Svijeta. No, vratimo se osnovnoj temi Juratovićeva izlaganja u Mostaru, dakle njemačkoj politici danas. Po njemu, “ne postoji više Njemačka samo kao nacionalna država, jer je ona i dio EU”, a upravo se “regionalnom suradnjom nadilazi koncept nacionalne države”. Ovdje će upućenima odmah biti jasno da Juratović dodiruje veliku temu “upravljanja s onu stranu nacionalne države”, karakterističnu upravo za EU, modela kojim se se prevazilazi “zla kob nacionalne

države”, to jest beskonačni i kontraproduktivni ratovi. Gosp. Juratović je govorio i o ulozi šezdesetosmaške generacije u Njemačkoj koja je odlučujuće doprinijela transformaciji kancerogenim nacizmom ugroženog njemačkog društva u ozdravjelo moderno društvo izrazito visoke političke kulture. Pri čemu je posebno zanimljivo Juratovićevo uočavanje da su se pod utjecajem šezdesetosmaškog pokreta dešavale i ružne i lijepе stvari. Najvažnije je bilo, ipak, što su se – pod utjecajem ovog pokreta – radale kritička svijest i ista takva pragma koja je mijenjala sve političke partije (i SPD i CDU/CSU i FDP). Spomenuti racionalno-kritički diskurs osamdesetih godina 20. stoljeća nije, dakle, samo porodio “Zelene” nego je preporodio njemačko društvo u cijelosti. Kada sam već spomenuo sintagmu “kritička svijest”, citrat ću i uvaženog liberalnog intelektualca Predraga Matvejevića koji kaže da je ona uvijek smještena negdje “između izdaje i uvrede”. Kritičku svijest doživljavaju, inače, ne samo u Hrvatskoj i u BiH nego i posvuda u svijetu sve tobоžnje patriote kao glavnog neprijatelja vlastitog koncepta kulture i nacije kojim u biti žele predstaviti vlastiti maligni nacionalizam kao patriotizam. Uostalom, pozvat ću se i explicite na misao dragog kolege, povjesničara Dubravka Lovrenovića koji kaže, parafraziram, kad neki sustav vrijednosti nazivamo “našim patriotizmom”, a slične sustave vrijednosti nacionalizmima drugih i trećih, to i ne progovara nitko drugi do “budala u nama”. Sudeći ovim kriterijima u Hercegovini ovih dana sve prosto plamti od uzavrelih strasti, o velikim temama se govorи bez ikakvог pijeteta prema žrtvama, vlastitim i tuđim, vode se stare i izgubljene bitke ponovno na krivi način, pri čemu je žrtvom postala koliko toliko objektivizirana istina o tom nesretnom vremenu. Ako netko misli da zagriženi nacionalisti imaju respekt prema historijskoj istini, primjerice prema činjenicama da su ustaše ubile u Jasenovcu i 12.000 Hrvata, kako to navodi dr. fra Petar Jeleč koji je 2006. godine obranio na Papinskom sveučilištu Gregoriana (Rim) doktorsku disertaciju na temu “Katolička crkva u Bosni i Hercegovini i Nezavisna država Hrvatska (1941-1945)”, grdno se vara. “Daidžama”, kako hercegovački nacionalisti ovih dana s mržnjom ili pošprdnо etiketiraju bosanske fraňevce, se psuje sve po spisku, pa sve miriše na primitivizam velikog formata. Iz Sarajeva se, iz reda ovih vrlo umnih ljudi, na ove vrste objeda

uzvraća prezicom, što se dade razumijeti ali ni to ne vodi ničemu. Vrlo je loše, dakle, što inspiratori lažnog patriotskog diskursa i ne skrivaju kako žele mlade ljude držati – i 60 godina poslije Drugog svjetskog rata – zarobljene u ideologiju krvi i tla, prezrenu inače u svim demokratskim društvima. Ali, najgore je od svega što o ovim malignim pojavama (među bh. Hrvatima i katolicima skoro da i nije započelo nužno distingviranje vjere i nacije, o sekularizaciji se i ne govori) šuti kao zalivena Katolička crkva u BiH, posebice u Hercegovini. A imalo bi se potrebe potražiti kompletну istinu – bila ona ovakva ili onakva – sebe radi. Uključivo o nekim vrlo važnim zvaničnicima, recimo o mostarskom biskupu Alojziju Mišiću, koji je bio 30 godina na čelu KC u Hercegovini (1912-1942), o čemu uvjerljivo znanstveno svjedoči svećenik i doktor s Gregoriane dr. Tomo Vukšić... U dijelu svijeta u kojem od nedavno živim vlada, dakle, totalna zbrka i pomutnja i o vremenu prošlom i sadašnjem, za što je veliki krivac i tzv. crkvena historiografija u kojoj prevladava nacionalno-romantičarsko gledanje na nesretnu NDH i isključivost naspram prošlog kvazi-socijalističkog sustava, valjda što se u njemu sve do “pada Rankovića” bilo stigmatizirano i što se u ovim krajevima dugo vremena nepravedno patilo i teško živjelo. To je, dakako, velika tema za sebe, a ja ovdje mogu tek pružiti naputak o onomu što kažu o sličnostima i razlikama između dvaju totalitarizama (kakvi su bili i nacizam/fašizam i kvazi-komunizam, de facto staljinizam) priznati svjetski autoriteti kakvi su britanski historičar Eric Hobsbawm ili nedavno preminuli britanski sociolog njemačkog podrijetla Sir Ralph Dahrendorf (1929-2009). Oba totalitarizma su bila u prvom redu protivnici “otvorenog društva” i u tomu se kriju glavne ideološke sličnosti među njima. Oba su, dakako, činila i zločine, možda sovjetski staljinistički sustav čak i više od njemačko-naciističkih i italijansko-fašističkih sustava, što više nikada neće moći biti posve precizno utvrđeno, pa ipak nitko ozbiljan u svijetu ne dovodi u istu ravan ova dva totalitarizma, a pogotovu ne želi pričom o jednom prikriti “tragove nečovještva” drugog. Takvo što je, nážlost, među Hrvatima, pa i na cijelom Balkanu, pravilo a ne izuzetak. Uostalom, hercegovačkim (i inim nacionalistima) ne treba istina, oni imaju svoju istinu, ponijetu iz kuće i dodatno odnjegovanu u institucija-

ma “akademske policije” (dr. Kazaz). Sve ovakve institucije, a ne samo kod Hrvata, se igraju vatrom raspirujući jednostranu priču o vlastitim žrtvama kroz povijest, jer se tim putom opetovano srlja direktno u “bolešno društvo” (Erich Fromm).

U ovom je kontekstu bilo vrlo smisleno i Juratovićevo ukazivanje u Mostaru na ulogu njemačke šezdesetosmaške generacije koja se masovno i definitivno distancirala od prezrenih ideologija i zaputila u pravcu izgradnje pluralnog i tolerantnog društva u čijoj je osnovi moral i etičko poimanje i povijesti i politike. Zbog toga je i bilo posve logično što je Willy Brandt kleknuo 1970. godine u varšavkom ghettou, zbog čega je godinu kasnije i dobio Nobelovu nagradu za mir, pa je potom u novonastalom političkom ambijentu SR Njemačka mogla uspostaviti mostove suradnje s DDR-om i istočnim blokom, što je sve zajedno vodilo popuštanju napetosti u Europi (KESS, OESS) i stvaralo preduvjete za mirno ujedinjenje Njemačke i epohalne promjene u cijeloj Europi i svijetu. Svi ovi procesi – civilizacijske naravi i kakvoće – tek predstoje regiji zapadnog Balkana, i posebice narodima u BiH, jer je ovih 20 godina iskorišteno za demokratursku tranziciju u kojoj se na trošak općinskih i županijskih, federalnih i tobož-državnih bh. novaca truju mlađi ljudi opskurnim ideologijama vlastitih inačica nacizma, zamotanih u tobožnji patriotizam i borbu protiv komunizma. Uostalom, da se u ovovremenim anti-komunističkim bitkama radilo i radi o borbi s vjetrenjačima, o prikrivanju tranzicijskog lopovluka, upozoravaju i liberalni katolički teolozi kakav je uvaženi dr. Hans Küng. Samo da se i njemu ne počne na hercegovačkim portalima spominjati uskoro bliža i dalja rodbina kao i rijetkim kritičkim glasovima u Hercegovini i “daidžama”... “Mostar ima šansu samo ako se riješi podjela”, poručio je posve direktно Josip Juratović studentima i svim ljudima otvorenog srca kojih kao da je svakim danom sve manje i manje u ovom nesretnom gradu i cijeloj BiH. Josip Juratović moguće promjenu vidi, dakle, u mladim i obrazovanim ljudima i s lijeve i desne obale Neretve i istim takvima u cijeloj BiH. Ovdje moram dometnuti kako sam ga – moderirajući njegov razgovor sa studentima – informirao i o velikom, historijskom i civilizacijskom značaju Sveučilišta u Mostaru za hrvatski narod u cijeloj BiH. Uostalom, o tomu često govorim mojim

studentima, uvjeren da bi na Sveučilište bio ponosan i hercegovački Voltaire, dakle fra Didak Buntić, koji mu je na neki način krajem 19. stoljeća i udario temelje na Širokom Brijegu. U Juratovićevoj nazočnosti, u amfiteatru FF-a, sam drsko za hercegovačke prilike izrazio i nadu da će među mojim studentima uskoro stasati i jaka anti-nacionalistička intelektualna snaga na ponos i Mostara i Hercegovine koja će stubokom promijeniti postojeće stanje političke (ne)kulture u ovom dijelu svijeta. “Drago mi je čuti da Sveučilište u Mostaru broji oko 16.000 studenata”, uzvratio je gospodin Josip Juratović, “mislim da svi ovi mladi ljudi imaju iste snove kao i njihovi vršnjaci u Europi, pa bi trebalo raditi na tomu da i vide kako funkcionira Europa. Za takve promjene je neophodno još više ulagati u ljudski kapital, u krajnjem mijenjati sadašnju politiku. Na vama je da odlučite hoćete li u njoj sudjelovati ili, štoviše, hoćete li je kreirati.” Josip Juratović je govorio studentima i o ulozi medija u razvoju demokracije, ocjenivši je neprocjenjivo važnom, jer mediji su u razvijenim demokracijama “četvrta sila”, ona koja bi trebala kontrolirati i zakonodavnu i izvršnu i sudsku vlast. Uključivo i kod nas, to Juratović nije explicite rekao, ali je morao pomisliti, jer dobro znade da se kod nas nezavisni mediji broje na prste, a da se u nekima od njih, posebice tzv. novim medijima, svjesno njeguje “jezik mržnje”. Juratović je govorio i o aktualnom trendu regionalizacije i europeizacije politika u Europi, pod čim je mislio na prekogranično povezivanje regija i EUizaciju tzv. domaćih politika u članicama EU. To je ilustrirao primjerom suradnje francusko-njemačkih regija koja je, logično, intenzivnija nego što je suradnja neke francuske granične regije s francuskim regijama u unutrašnjosti. Prosto ove i ova-kve granične regije imaju više zajedničkih interesa koji ih povezuju nego regije koje se nalaze u istoj državi. Toga moraju postati svjesni i lideri u BiH, poručio je Juratović, jer je činjenica da zemlje zapadnoga Balkana ponajviše trguju međusobno, otkud je i logično da rade na poboljšanju međusobnih političkih odnosa. Svi u načelu shvaćaju, kako u BiH tako i njenom susjedstvu, da im je institucionalna budućnost u Europi, ocijenio je Juratović, ali bi se morali istovremeno truditi da kroz izgradnju ekonomije i infrastrukture upravo u regiji stvaraju prepostavke za mir i svoju budućnost. Uvjerljivo najinteresantnije su bile Juratovićeve njemač-

ko-zapadnobalkanske paralele. "Njemačka se 1945. godine oslobođila fašizma, ali se od nacionalizma dugo godina nije mogla oslobođiti", Juratovićeva je rečenica kojom kao da je opisivao i ovovremenu situaciju u Mostaru i cijeloj BiH. Uostalom, njemu je beskrajno jasno da se razaranja BiH i danas nastavljaju samo u nešto drukčijem obliku nego u ratu. Govorio je, ipak, naglašeno optimistično o promjenama u regiji zapadnog Balkana, počev od Hrvatske u kojoj se dešavaju izvanredno značajne kulturnoške promjene na kompletnoj hrvatskoj političkoj sceni. "U Hrvatskoj se rađa novo društvo koje je maklo Sanadera i proizvelo Josipovića", formulirao je na svoj originalan način Juratović, po čijem osjećaju se u cijeloj se regiji lagano izlazi iz "kolektivističkog koncepta" i "počinje razmišljati o budućnosti". Sve se ove promjene na bolje događaju, po njegovom razumijevanju, pod uticajem "europeizacije" domaćih politika, pojava uostalom koja je bila karakteristična i u drugim zemljama tijekom njihova približavanja i pristupanja Europskoj uniji.

III

Moje neskrivene simpatije prema Josipu Juratoviću ne potječu – priznajem – tek iz ovog susreta nego su još iz vremena dok sam boravio u SR Njemačkoj, kada su nam naši zajednički prijatelji omogućili elektronski kontakt iz kojeg je niknuo razgovor objavljen u božićna i novogodišnja vremena 2007./2008. godine i u beogradskom Danasu i u sarajevskom Oslobođenju. Tada nisam mogao, naravno, ni slutiti da će se dvije i pol godine kasnije naći u ulozi njegova domaćina na Filozofskom fakultetu Sve-Mo. Ovu sam ulogu dobio, pak, iz razloga što je nadležna osoba na FF-u za kontakte VIP-gostiju, kolega profesor dr. Iko Skoko imao neodložive obveze u upravi Hercegovačko franjevačke provincije BDM kao "definitor", ili, govoreći svjetovnim jezikom, jedan od savjetnika ili članova vlade HFP-a. Iskoristio sam, dakle ovu prigodu kako bi gospodina Josipovića zamolio da izvidi u kontaktima s nadležnim njemačkim vlastima zašto se i u Berlinu potcjenjuje hrvatska sastavnica u BiH, zašto se, primjerice, samo u Banjaluci, a ne i u Mostaru, otvorilo odjeljenje sarajevske podružnice Goethe instituta? Zamolio sam ga, također, da pre-

nese nadležnima u Njemačkoj službi za akademsku razmjenu (DAAD), molbu za pomoć studentima i profesorima ova mostarska sveučilišta u formi studijskih boravaka i/ili pomoći objema polupraznim sveučilišnim knjižnicama. Kolega Skoko mi je kazao u međuvremenu da je i on zamilio Juratovića za pomoć oko dolaska u Mostar lektora za njemački jezik. Neposredan povod za naš spomenuti razgovor od prije dvije i pol godine je bilo osnivanje Parlamentarne grupe za BiH u Bundestagu. Pitao sam ga tada, dakle, o kakvom se to političkom signalu iz Berlina radilo i radi, a Juratović je odgovorio: "Činjenica da se državama zapadnog Balkana nudi perspektiva za što brzi ulazak u Evropsku uniju zahtijeva i intenzivniju suradnju zemalja Europe s ovim državama, pa tako i Njemačke i Bosne i Hercegovine. Do sada je u Bundestagu BiH imala samo 'specijalnog izvještača', koji bi, s vremenom na vrijeme, informirao njemački parlament o situaciji u BiH, pa se pokretanje rada ove grupe i može tumačiti kao 'politički signal' Berlina prema BiH. Do sada su, inače, od svih zemalja bivše SFRJ samo Slovenija i Hrvatska imale ovakvu parlamentarnu grupu, dok preostale zemlje Zapadnog Balkana, Albanija, Makedonija, Srbija i Crna Gora, ostaju i dalje u tzv. mješovitoj grupi njemačkog Bundestaga za jugoističnu Evropu." Za BiH je, po njegovom razumijevanju, ovo trebalo znatičiti poboljšanje, jer se "suradnja izmedju dviju zemalja ne odvija samo na nivou vlada već i na nivou parlamenata, dakle kontrolnog organa vlade, što nije samo doprinos jačanju demokracije već i otvaranje mogućnosti intenzivnije suradnje pojedinih stranaka na europskom nivou." Ovomu se mora, nažalost, dodati da je i ovaj instrumentarij Bundestaga nedovoljno iskorišćen u samoj BiH za europeizaciju bh. politike. Nijemci, uostalom, više i ne skrivaju da su razočarani jalovim nadmudrivanjem bh. politika, tim opetovanim bh. autizmom, pa su na nedavni tobožnji summit EU-zapadni Balkan poslali tek nekog "višeg državnog službenika". Tadašnji Juratovićev interview je izazvao – da se gorko našalim – gromoglasnu šutnju u redovima bh. političara, između ostalog jer ih Juratović nije studio. "Možda nije korektno ocjenjivati rad mojih kolega kod kojih moram poštivati činjenicu da su na demokratski način dobili povjerenje svojih birača", kazao je Juratović, "no, ipak, se ne mogu osloboediti pitanja koje bih uputio prije svega onim kolegama kojima su puna usta takozvanih

nacionalnih interesa. Kakva je to politika jedne države, koju bi – pored tog silnog patriotizma – odmah, kad bi moglo, polovica njenih građana napustilo? Drugim riječima, nemam osjećaj da pojedini kolege pogledaju političke teme koje stvarno interesiraju građane BiH. Naprimjer, rješenja pitanja visokog obrazovanja, ekonomskog razvoja i socijalne sigurnosti, a da ne govorimo o funkcioniranju pravne države ili, pak, izgradnji ekološke svijesti. Uostalom, to su pitanja koja je nemoguće riješiti na etničkom principu ili vjersko institucionalnom planu, a koja su neophodna za ulazak u Evropsku uniju..."

III

Nastojao sam vam, dakle, što vjernije predočiti poglедe i mišljenja Josipa Juratovića, rođenjem Hrvata, po izboru Nijemca i Europljanina, par excellence prosvijećenog čovjeka koji se u ovovremenom germanskom u osnovi zdravom ambijentu uzdigao u politički establishment zahvaljujući vlastitom radu i samobrazovanju. Odlučujući se za ovaj težak tekst pun važnih poruka držao sam se one neoborive mudrosti da nam je "učiti od Nijemaca". A ako je to već tako, onda bi trebalo biti lakše uz pomoć tako reći "našega Nijemca". U vezi s njegovim zanimljivim životopisom Juratović mi je, inače, kazao: "Rođen sam 15. siječnja 1959. godine u Koprivnici, godine 1968. je moja majka otišla u Njemačku, a ja sam odrastao kod bake u Hrvatskoj. Poslije završene osnovne škole u Koprivnici i udaje moje majke za Nijemca Manfreda Hofschulza, otišao sam i ja 1974. godine u Gundelsheim, u Njemačku. Poslije odsluženog vojnog roka u Zaječaru oženio sam se 1981. godine medicinskom sestrom Christinom Dittrich i imamo troje djece – Stephana (1984.), Michaela (1986.) i Katharinu (1993.). Po osnovnom obrazovanju sam auto-mehaničar, radio sam i kod Opela i kod Forda, ali sam se najduže zadržao, i to od 1983. do 2005. godine, u AUDI-ju (sedam godina u lančanoj proizvodnji, potom devet godina kao koordinator za razvoj radnog procesa i pet godina kao profesionalni član Zaposleničkog vijeća). Od 2005. godine sam u Bundestagu, član sam odbora za rad i socijalna pitanja i odbora za europska pitanja, potpredsjednik sam Njemačko-bosansko-hercegovačke parlamentarne grupe,

a član sam i Njemačko-hrvatske i Njemačko-slovenačke parlamentarne grupe...” U vezi s budućnošću BiH je kazao: “Mahatma Gandhi je rekao da svaki narod ima onaku vlast kakvu zaslužuje, ja bih dodao onakvo društvo kakvo sam gradi. Društvo u kome svako samo svoj lični interes gleda, državu posmatra kao samoposlugu, za sve se služi mitom i vezama, a zakone zaobilazi gdje god može, gotovo nitko ništa osobno ne doprinosi da bi država profunkcionirala, nema šanse za bilo kakvu regionalnu integraciju, a o EU da ne govorim. Dakle, budućnost BiH ovisi uglavnom o svijesti njenih građana i spremnosti aktivnog učešća pri izgradnji društvenog uređenja, i to svakog pojedinca po svojim sposobnostima. Pogotovo mladima treba reći da nema materijalne sigurnosti bez uređene države, a odgovornost za to moraju preuzeti sami. A do cilja, pak, će doći samo ako svoju energiju koncentriraju na jedinstvene interese umjesto da se međusobno inate i time gube dragocjeno vrijeme ukazivajući na međusobne, za moderni svijet nebitne, nacionalne i vjerske razlike. Samo na taj način može i međunarodna zajednica biti od stvarne pomoći”. Pa, ipak, poručio je Juratović: “U mnogobrojnim susretima s našim ljudima širom svijeta sam ustanovio da je mnogima nacionalizmom zamračen mozak, ali zato još zadugo nisu srca. To mi daje vjeru da najveće blago Bosne i Hercegovine, njeni građani, mogu i drugačije i da im je sa pravom mjesto u redovima modernih naroda Europe. Bosna i Hercegovina je dio Europe, bolje rečeno Europa u malom, i najbolji primjer prošlosti i budućnosti Europe. Zato su svi prijatelji Europe istovremeno i prijatelji Bosne i Hercegovine i žele jaku i samopouzdanu Bosnu i Hercegovinu na koju će svi njeni građani moći biti ponosni i u njoj sretno živjeti. Baš zato nam mora biti obveza da zajedno što prije stvorimo uvjete kako bi se to čim prije institucionalno potvrdilo”. Ovomu se, doista, nema ni što dodati ni oduzeti...

2. Nirnberški procesi³⁶

Povodom 65. obljetnice znamenitih sudskih procesa u Nürnbergu, njemački vicekancelar i ministar vanjskih poslova Guido Westerwelle (FDP) je početkom studenog 2010. godine upravo u Nürnbergu otvorio tzv. trajnu, bolje rečeno stalnu izložbu o “Nirnberškim procesima” (Nürnberg Prozessen). U ime njemačke vlade i uz nazočnost svojih ruskih, američkih, britanskih i francuskih kolega, dakle, MIP-ova tih zemalja i predstavnika tzv. sila pobjednica, Westerwelle je otvarajući “Stalnu izložbu Memorium” (“Die Dauerausstellung Memorium”) kazao: “Nirnberški procesi su bili odgovor na perverziju prava u nacional-socijalističkoj Njemačkoj.” I, ustinu, u studenom 1945. godine su četiri sile pobjednice organizirale sudski proces nacističkom vremenu i njegovim glavnim dostupnim akterima, o kojem ćemo i govoriti u nastavku. No, prije toga ukažimo kako se svim zainteresiranim pruža mogućnost da u Nürnbergu na 700 kvadratnih metara stalne postavke dožive i slikom i tonom i pisanim dokumentima, o kakvom se to procesu radilo nacističkim glavešinama prije točno 65 godina. U svečanom govoru Westerwelle je govorio o “velikom historijskom postignuću” što su se “saveznici” oduprijeli iskušenju poslije Drugoga svjetskog rata “da se vježbaju u osveti”, nego su se opredjelili “za jurističku i civilizatorsku nepoznanicu nepojmljive zločine učiniti predmetom sudskog procesa”. Šest decenija poslije je međunarodno kazneno pravo zauzelo svoje čvrsto mjesto u međunarodnom pravu, konstatirao je Westerwelle, preciziravši da je 114 zemalja prihvatiло u međuvremenu sudsku nadležnost Međunarodnoga kaznenog suda u Den Haagu. Nažalost, među njima nisu i Sjedinjene američke države, moramo dodati ovdje, iako je to druga tema...

---

³⁶ Ova je studija po prvi put objavljen u sarajevskom Oslobodenju, povodom 60. Obljetnice Nirnberških procesa, u formi feljtona. Potom i u Helsinškoj povelji, časopisu Helsinškog odbora za ljudska prava Srbije, prenesen je i drugdje u online formama. Vidjeti, Lasić, M., Pouke Nirnberškog procesa (I-IV), Helsinška povelja, broj 123-124 i 125-126/2008.; 127-128 i 129-130/2009.

I – Povijesna dimenzija “Nirnberških procesa“

Uobičajeno se pod pojmom “Nirnberški procesi” misli samo na prvi proces protiv glavnih i odgovornih nacističkih glavešina, predstavnika politike, vojske i privrede, koji su optuženi i osuđeni za planiranje i vođenje “napadačkog rata” i za “masovno ubojstvo ljudi u koncentracijskim i uništavajućim logorima”. Proces 24-rici, kako je zamišljen, trajao je od 20. studenog 1945. godine do 1. listopada 1946. godine, a izvršenje smrtne kazne onima kojima je odmjerena, učinjeno je u noći 16. listopada 1946. godine. Potom su uslijedili i procesi protiv nacističkih liječnika, pravnika i vodećih privrednika, koji će trajati sve do 1949. godine, također, u Nürnbergu, pa se svi ovi sudski procesu zajedno i zovu “Nirnberški procesi” (“Nürnberger prozesse”). Prvi “Nirnberški proces” se odvijao, inače, pred novoformiranim Međunarodnim vojnim sudom (International military tribunal), a sljedeći “Nirnberški procesi” isključivo pred američkim vojnim sudom. Pravno-historijski gledano, Međunarodni vojni sud, pa potom formirani Međunarodni vojni sud za Daleki istok, koji je studio japanskim zločincima, su preteče Međunarodnoga kaznenog suda, oformljenog tek 2003. godine, sa sjedištem u Den Haagu. Ovdje se, nažalost, ne možemo bitnije doticati zavrzlama koje prate ratifikaciju Rimskog statuta i rad ovog suda u američkoj režiji. Prije daljnje elaboracije o “Nirnberškim procesima” mora se kazati da su “saveznici” u “Statutu Međunarodnoga vojnog suda,” usvojenog 8. kolovoza 1945. godine u Londonu, precizno definirali šta je to “ratni zločin”. U članku šest “Londonskog statuta” se precizno navodi da će na prvom procesu protivu glavno-odgovornih nacista biti sankcionirani: a) zločin protiv mira (planiranje, pripremanje i provođenje napadačkog rata ili rata kojim se povređuju međunarodni ugovori...); b) ratni zločin (povreda ratnih zakona i običaja ratovanja...) i c) zločin protiv čovječnosti (ubojstva, iskorijenjivanje, porobljavanje, deportacije...) ... Paralele se same od sebe nameću i između Međunarodnoga vojnog suda iz Nürnberg-a i Međunarodnog tribunala za zločine u bivšoj Jugoslaviji, pri čemu ne treba zaboraviti da su ovaj sud formirali Ujedinjeni narodi, odnosno Vijeće sigurnosti UN kao specijalni sud, prostorno i vremenski ograničen na jugoslavensku nesreću. Ponašanje nekadašnjih optuženika

na sudskom procesu u Nürnbergu i aktualnih optuženika s prostora bivše Jugoslavije u Den Haagu je, naime, gotovo identično. Nitko se u Nürnbergu, a gotovo nitko niti u Den Haagu nije se iskreno pokajao. Razlika među ovim sudovima je, pak, ogromna u pogledu odlučnosti i ekspeditivnosti u provođenju postupka i izricanju presuda. Nažalost, u korist onog iz Nürnbergra. "Mir putem pravde" je bilo geslo prvog procesa nacističkim glavešinama u Nürnbergu. Nitko ne može poreći, izuzev zaludjelih neonacista, da su procesi u Nürnbergu bili neophodni, bez kojih bi preživjelim žrtvama bilo neusporedivo teže podnosit slobodu, ako su je kojim slučajem doživjeli. To isto vrijedi, naravno, za odnos žrtvi i Tribunala za zločine u bišoj Jugoslavji u Den Haagu. Osporavatelji i jednih i drugih slijede istu matricu. Ostavimo, makar ovdje, osporavatelje da se kopracaju u blatu vlastitih zabluda, iluzija i grozomornih laži, za objektivne analitičare su "Nirnberški procesi" bili i ostali "opomena", a 20. studeni, kada je počeo s radom prvi od njih – "dan ideje" da zločini ne mogu ostati nekažnjeni. Proces Hitlerovim glavešinama je, inače, trajao 218 sudačkih dana. Optužba je priložila 2630 dokaznih materijala, pozvala je 240 svjedoka, te priložila k tomu i 300.000 pravomoćnih izjava nacističkih žrtava.

II – Do mira putem pravde

Dakle, 20. studenog 1945. godine su "sile pobjednice" – SAD, Velika Britanija i Rusija (kojima je priključena i Francuska) demonstrirale posve novu praksu. Umjesto mirovnih ugovora poslije završetka rata ili ratova, započelo se sa suđenjem onima koji su rat izazvali i teško se ogriješili o zakone i običaje ratovanja. "Mir putem pravde" bilo je geslo ovog i potonjih suđenja u Nürnbergu, koje i sada s razlogom izazivaju enorman interes javnosti. Druga je stvar, što je trebalo gotovo 60 godina da se formira Međunarodni kazneni sud (ICC) i što se za sada u Den Haagu sudi samo "državnicima" iz Ugande i Crne Afrike. Da je mnogim "državnicima" bilo i jeste mjesto pred Međunarodnim kaznenim sudom ne treba niti objašnjavati, barem ne ovdje... Konture Međunarodnoga vojnog suda u Nürnbergu su se počele ocrtavati već u prvim ratnim godinama, u uza ludnim apelima – vapajima vlada Poljske i drugih napadnutih zemalja, a

odlučujući poticaj za njegovo formiranje dale su velike sile na Teheranskoj konferenciji (1943), Jaltskoj (1945) i na Potsdamskoj konferenciji (1945). Na ovim su se konferencijama SAD, Rusija i Velika Britanija dogovorile da žele suditi odgovornima u Njemačkoj za ratne zločine čim bude prilike. "Sile pobjednice" su se, međutim, dugo među sobom sporile o formi "povlačenja odgovornosti", pa su se, ipak, dogovorile o formiranju Međunarodnoga vojnog suda, što je od početka bila američka ideja. Ugovorom od 8. kolovoza 1945. godine, četiri sile pobjednice (dakle, i Francuska), stvorena je pravna osnova za predstojeće procese protiv ratnih zločinaca, jer je sastavni dio ovog ugovora i "Londonski statut", kojim su regulirana pravila rada Međunarodnoga vojnog suda. Ovaj ugovor nije potom ratificiran samo od SAD, Rusije, Velike Britanije i Francuske, nego su "Ugovoru između četiri sile" pristupile: Grčka, Danska, Jugoslavija, Nizozemska, Čehoslovačka, Poljska, Belgija, Etiopija, Australija, Honduras (danas Belize), Norveška, Luksemburg, Haiti, Novi Zeland, Indija, Venecuela, Urvaj i Panama. SSSR je, inače, insistirao da se procesi vode u Berlinu, ali je prevagnulo to što je Palača pravde u Nürnbergu nekim čudom ostala neoštećena u "savezničkim bombardiranjima", a imala je i veliki zatvor. Osim toga, Nürnberg je bio i grad NSDAP-partijskih kongresa i masovnih okupljanja, pa je imalo i simboličnu dimenziju suditi nacistima baš u ovom gradu. Optužba je bila gotova već 18. listopada 1945. godine, ali se sa suđenjem počelo 20. studenog 1945. godine. Glavni tužitelji su bili: Robert H. Jackson (SAD), Roman Rudenko (SSSR), sir Hartley Shawcross (Velika Britanija) i Francois de Menthon, kojeg će poslije njegove ostavke zamijeniti Kolovoze Champetier de Ribes (Francuska). Iza sudačkog stola su bili: Francis A. Biddle i John I. Parker (SAD), Iona Nikičenko i Alexander Volčkov (SSSR), sir Geoffrey Lawrence i Norman Birkett (Velika Britanija), te Henri Donnedieu de Vabres i Robert Falco (Francuska)... Usput rečeno, suđenje se održavalo u sudnici broj 600 u Palači pravde, koju godišnje svih ovih godina, u prosjeku posjećuje više od 20.000 posjetitelja. Najbrojniji su Amerikanci, koji dolaze da se podsjete kako su nekoć dijelili pravdu u Europi. Na raspolaganju im je čak i "Texas bar", točno iza historijske sudnice... Amerikanci su bili, uistinu, glavni akteri na "Nirnberškom procesu". Iako je na onoj konferenciji u Londonu, kada je

usvajan “Londonski statut” dogovoreno da optužba bude zajednička stvar sila pobjednica, Amerikanci su se nametnuli i parama i dokaznim materijalama, te svojim agilnim šefom optužbe Robertom H. Jacksonom, bivšim američkim ministrom pravosuđa. Danas je, naime, gotovo nepodijeljeno mišljenje da je upravo Jacksonova zasluga što je proces u Nürnbergu postao osnovom modernoga međunarodnog prava. Sve do ovog procesa u Nürnbergu se na “ratni zločin” gledalo kao na neku vrstu pretjerivanja u ratu. Ali, užasi koncentracijskih logora, masovna ubojstva i genocid prisili su Jacksona da predloži izraz “zločin protiv čovječanstva”. U Nürnbergu se odustalo i od dotadašnje prakse da se počinjeni zločini vežu isuviše općenito za postupke država. Pristupilo se utvrđivanju individualne odgovornosti političara, šefova država i njihovih pomagača, glavnih i odgovornih u “zločinačkom poduhvatu”, da se poslužimo kategorijom Međunarodnog tribunala za zločine počinjene u bivšoj Jugoslaviji. I još je nešto uspjelo tada Jacksonu. Usprkos otporu ruskih kolega on se uspio probiti sa idejom da se samo otpočinjanje agresivnog rata tretira zločinom. U službenoj optužbi iz Nürnberga je stajao i *crime of aggression*. Tko je pažljivo čitao i bude tako dalje čitao, uvidjet će da se gotovo svi principi, pravila i rad Tribunala za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji u principu temelji na iskustvima “Nirnberških procesa”... Tužitelj Robert H. Jackson je, inače, održao 20. studenog 1945. godine u sali 600, pred 250 probranim izvještača iz cijelog svijeta, jedan od najznačajnijih govora ikada održanih u sudnicama u ljudskoj povijesti. “Nedjela koja pokušavamo osuditi i kazniti”, kazao je Jackson, “su bila tako zla i sa tako pustošećim djelovanjem da ih ljudska civilizacija nije mogla trpjeti, ostaviti nezapaženim, inače ona ne bi takvo ponavljanje mogla preživjeti”. Jackson je kao “najgori od svih zločina” ocijenio baš zločin “napadačkog rata”. Potom je citirao govor Adolfa Hitlera od 23. svibnja 1939. godine, u kojem je Hitler otvoreno kazao kako će “dati propagandistički povod za izazivanje rata, posve sve jedno koliko je uvjerljiv... , jer se pobjednika neće kasnije pitati da li je kazao istinu ili nije”. Hitlerova je, i ne samo njegova logika, bila – “jači ima pravo”!

III – Prvi “Nirnberški proces” – optužba

Optužba protivu nacističkih prvaka se temeljila na “Londonskom statutu”, čija je suština bila u članu 6, u kojem je regulirana nadležnost Međunarodnoga vojnog suda. U tom članu se, naime, kaže: “Sljedeće radnje, ili svaka pojedinačna od njih, predstavljaju zločin, za čiju je osudu nadležan Međunarodni vojni sud. Počinitelj takvih zločina je osobno odgovoran:a) za zločin protiv mira, naime, planiranje, pripremanje, otpočinjanje i vođenje napadačkog rata ili rata kojim se povređuju međunarodni ugovori, sporazumi ili obećanja, ili učešćem u zajedničkom planu ili zavjeri u izvođenju jedne od gore imenovanih radnji; b) za zločine, naime, za povrede zakona rata i običaja ratovanja, a takve povrede obuhvaćaju, bez da se na to ograničavaju, ubojstva, zlostavljanja ili odvođenje civilnog stanovništva na robovski rad ili u druge svrhe, ubojstva ili zlostavljanja ratnih zarobljenika ili osoba na moru, ubojstva talaca, pljačku javnih ili privatnih vlasništva, voljno razaranje gradova, trgovca i sela, kao i svako pustošenje koje nije rezultat vojne neophodnosti; c) za zločine protivu čovječanstva, naime, ubojstva, iskorijenjivanje, porobljavanje, odvođenje i tsl. civilnog stanovništva, prije početka i za vrijeme rata počinjene neljudske radnje, ili progon iz političkih, rasnih i religioznih razloga u izvođenju zločina, ili u vezi sa zločinom, za koji je nadležan ovaj sud, nezavisno od toga je li radnja protivna pravu zemlje, u kojem je počinjena ili nije. Vođe, organizatori, inspiratori i sudionici, koji su sudjelovali u stvaranju ili u izvođenju jednog zajedničkog plana, ili u zavjeri za počinjenje jednog od imenovanih zločina, su odgovorni za sve radnje koje su od bilo koje osobe u izvođenju takvog plana počinjene.” Optužba obuhvaća 25.000 riječi i ovdje će nužno biti izdvojeni samo njezini udarni dijelovi. Iz točke (a) zločin protiv mira, razvile su se u tekstu optužbe dvije podtočke: aa) zavjera/urota i ab) zločin protiv mira. O čemu se, zapravo, radilo? U odjeljku optužbe o “zavjeri” kaže se, između ostalog, da su vođe, organizatori, inspiratori i sudjelovatelji radili na izradi i izvođenju “zajedničkog plana ili zavjere”, koji su bili usmjereni protiv mira, ratnog prava i protiv humanosti, sa svim raspoloživim sredstvima, zakonskim i nezakonskim, uključivši prijetnje, nasilje i napadački rat, u

krajnjem su urotnici htjeli poništiti "Versajski ugovor", odnosno njegova ograničenja vojnog naoružavanja, te povratiti 1918. godine izgubljene oblasti i prisvojiti druge oblasti. Njihovi su ciljevi vremenom postajali sve strašniji, pa su planirali napadačke ratove i povrede međunarodnih ugovora i sporazuma. Da bi pridobili druge osobe za sudjelovanje i, u najvećoj mjeri, kontrolu nad njemačkim narodom, izmislili su i iskoristili učenje o "njemačkoj krvi" i "gospodarskoj rasi", a drugim su rasama i narodima namijenili iskorijenjivanje... Tome pripada i stavljanje važećih zakona izvan snage, nakon što je Hitler postao kancelar, uvođenje "principa vode" (Fuhrerprinzip), koji podrazumijeva neograničenu moć vođstva i bezuvjetnu poslušnost drugih... Stavili su i Vajmarski ustav van snage i zabranili sve druge političke partije. Svoju su moć učvrstili i putem vojničkog obrazovanja mladih ljudi, koncentracijskim logorima, ubojstvima, razaranjem sindikata, borbom protiv crkvi i pacifističkih udruženja, pri čemu su najvažniju ulogu imale "SS", Gestapo i druge nacističke organizacije. Za ostvarenje svojeg učenja o gospodarskoj rasi osmislili su program nemilosrdnog progona i iskorijenjenja Židova. Od 9.600.000 Židova, koji su živjeli u Europi pod njihovom upravom, iščezlo je – prema opreznim procjenama – oko 5.700.000. U podtočki optužbe ab) zavjera protiv mira, govori se o tome kako je većina optuženih sudjelovala u preustroju njemačke industrije na vojnu industriju, odnosno formiranju "vojne mašine", najprije do 1935. godine tajno, pa potom posve javno. Potom dolazi aneksija Austrije i Čehoslovačke i "napadački rat" protiv Poljske, iako su znali da će se zbog toga i Francuska i Velika Britanija uključiti u rat. Potom dolaze napadi na Dansku, Norvešku, Belgiju, Nizozemsku, Luksemburg, Jugoslaviju i Grčku. Potom su umarširali u SSSR i zajedno sa Italijom i Japanom pripremali napadački rat protiv SAD. Ukupno je od strane nacista povrijedeno ili prekinuto 36 međunarodnih ugovora i 64 međunarodna sporazuma (taksativno priloženi tekstu optužbe). Druga i treća točka optužbe dodiruje slična nedjela, pa će se ovdje samo reproducirati treća točka optužbe, koja je doticala ratni zločin kao takav, ubojstva i zlostavljanja stanovništva u zaposjednutim oblastima, strijeljanja, vješanja, gušenja plinom, izgladnjivanja. Posebno su u odjeljku (a) dotaknuta masovna ubojstva grupa određenih rasa ili

nacija, koncentracijski logori... Ove vrste užasa su navedene po pojedinim zemljama, koliko se za njih znalo u trenutku optužbe. Nebrojena ubojstva i užasi su počinjeni i u: Italiji, Grčkoj, Jugoslaviji i u sjevernim i istočnim oblastima, kaže se u optužbi, prije nego što se počinju ređati ubojstva 1,5 milijuna ljudi u Majdaneku, otprilike četiri milijuna ljudi u Auschwitzu, što će se, srećom, kasnije ispostaviti kao pretjerivanje, u logoru Ganow oko 200.000 ljudi, u oblasti Smoljenska oko 135.000, u Lenjingradu 172.000, u Staljingradu oko 40.000, na Krimu oko 144.000, u Babi Jaru, kod Kijeva, oko 100.000, u samom Kijevu 195.000, u oblasti Rowno 100.000, u oblasti Odesa 200.000, u Harkovu oko 195.000, u Dnjepetrovsku 11.000 žena, djece i staraca, u logoru Janow 8000 djece... U odjeljku (b) treće točke optužbe govorilo se o deportacijama mililipnja ljudi iz zaposjednutih oblasti i ropskom radu ovih ljudi, pri čemu se naglasilo da su mnogi umirali tijekom deportacije. Kaže se u optužbi da je, primjerice, iz Belgije deportirano 190.000 ljudi, iz SSSR čak 4.978.000, iz Čehoslovačke 750.000... U odjeljku (c) treće točke optužbe, govorilo se o ubojstvu i zlostavljanju ratnih zarobljenika, a u odjeljku (d) o ubojstvima talaca, pri čemu je navedeno da je i u Kraljevu, u Jugoslaviji, ubijeno 5000 talaca. U odjeljku (e) optužba se bavi pljačkom javnih i privatnih dobara u zaposjednutim oblastima, posebice razaranju kulturno-historijskih spomenika i pljački umjetnina... Ilustracije radi, navedeno je da je Francuskoj nanesena šteta u visini od tadašnjih 1337 milijardi franaka, a SSSR-u od tadašnjih 679 milijardi rubalja. U optužbi je stajalo i da su Nijemci u SSSR-u razorili i opljačkali 1710 gradova i 70.000 sela, pri čemu je 25 milijuna ljudi ostalo bez krova nad glavom. Čehoslovačka je prijavila pljačku u iznosu od 200 milijardi njezinih ondašnjih kruna... U odjeljku (h) se govorilo o "prisilnim radnicima", a Francuska je – ilustracije radi – navela da je samo njihovih 936.813 ljudi bilo prisiljeno besplatno raditi za Nijemce. U odjeljku (j) optužbe se govorilo o germanizaciji zaposjednutih oblasti... Točka četiri optužbe i nije bila ništa drugo do produžetak i proširenje optužbi iz točke tri. U ovoj točki optužbe se govorilo o zločinu protiv čovječanstva, a nacistički zločini su opisani u dva poglavlja. Prvi nosi naslov "Ubojstva, iskorijenjivanje, porobljavanje, deportacija i druge neljudske radnje protiv civilnog stanovništva, prije i za vrijeme rata". Drugi odjeljak optužbene

točke 4 je naslovljen sa: "Progon iz političkih, rasističkih i religioznih razloga". Osim iskorijenjivanja Židova u ovom odjeljku su obrađena, između ostalog, i ubojstva pojedinih ličnosti, kao što su austrijski savezni kancelar Dollfuss, socijaldemokrata Breitscheid i komunista Thalmann...

IV – Na optuženičkoj klupi u Nürnbergu

Čitatelju je, vjerojatno, već poznato da su se u Nürnbergu na optuženičkoj klupi našle samo probrane nacističke glaveštine, one naime, koje su bile još žive ili dostupne istražiteljima. Organizatori suđenja su govorili da im je bilo stalo u tom prvom procesu suditi onima koji su naročito dobro oličavali nacističku kriminalnu energiju. Pravdi nisu bili više dostupni Adolf Hitler i Joseph Göbbels, a mrtvi su bili i Heinrich Himmler i Reinhard Heydrich, koordinatori istrebljenja Židova. Za Martina Bormanna se dugo vjerovalo da je uspio izmaći pravdi u latinsko-američka skrovišta, gdje su utočišta našli brojni Hitlerovi "izvođači radova" velikog formata, primjerice Eichman. Bormannu se, zbog toga, u Nürnbergu sudio u odsutnosti. Međutim, 1998. godine utvrđeno je DNK-analizom da slučajno pronađeni skelet na jednom berlinskom kolodvoru (Lehrter Bahnhof), potječe iz daleke 1971. godine, te da pripada baš Bormannu. Prepostavlja se, također, da je leš stajao tu više od četvrt stoljeća, dakle od zadnjih dana Drugoga svjetskog rata. Na optuženičkoj klupi su se trebale naći sljedeće osobe:

1. Reichsmarschall Hermann Göring;
2. Hitlerov zamjenik u NSDAP-u Rudolf Hess;
3. Vođa partijske kancelarije Martin Bormann (suđen u odsutnosti);
4. Vanjski ministar Joachim von Ribbentrop;
5. Vođa Njemačkoga radničkog fronta u NSDAP-u Robert Ley
(izvršio samoubojstvo uoči početka procesa);
6. Bivši Reichskanzler Franz von Papen (optužen kao pripremač Hitlerova uspona)
7. Šef Vrhovne komande Wehrmacht-a (OKW) Wilhelm Keitel;
8. Šef Wehrmachtovoga generalštaba Alfred Jodl;

9. Veliki admiral dr. Erich Raeder;
10. Veliki admiral Karl Donitz;
11. Šef RSHA i Gestapoa dr Ernst Kaltenbrunner;
12. Hitlerov arhitekta i ministar naoružanja Albert Speer;
13. Generalni opunomoćenik za prisilne rade Fritz Sauckel;
14. Predsjednik Reichsbank (do 1939) dr. Hjalmar Schacht;
15. Predsjednik Reichsbank (od 1939. do 1945) Walter Funk;
16. Industrijalac Gustav Krupp von Bohlen und Halbach (proglašen nesposobnim za proces zbog bolesti);
17. Hitlerov generalni guverner u Poljskoj Hans Frank;
18. Carski komesar u Nizozemskoj dr Arthur Seyss-Inquart;
19. Carski ministar za zaposjednute istočne oblasti Alfred Rosenberg;
20. Carski protektor za Bohmen i Mahren (do 1943) Konstantin von Neurath;
21. Carski ministar unutarnjih poslova (1933 – 1943) i carski protektor za Bohmen i Mahren (1943-1945) Wilhelm Frick;
22. Izdavač nacističkog nedjeljnika Der Sturmer Julius Streicher;
23. Vođa radio-propagandističkog odjela u Reichsministeriumu za narodno prosvjećenje i propagandu Hans Fritzsche;
24. Vođa Hitlerove omladine (Reichsjugendfuhrer) Baldur von Schirach.

Osim ova 24. "simbola" Hitlerove maštine smrti, službeno su u Nürnbergu optužene i nacističke organizacije – NSDAP, SA, SS, "carska vlada" (Reichsregierung), Hitlerov Generalstab i Vrhovna komanda (Generalstab und Oberkommando der Wehrmacht), zloglasni Gestapo i kompletna sigurnosna služba (Gestapo und Sicherheitsdienst). Pobjojane zatvorenike nije bilo posve lako pronaći u kaotičnoj situaciji kakva je vladala u posljedratnoj Njemačkoj. Nakon Hitlera i Göbbelsa ubio se i Heinrich Himmler, kada je zaustavljen sa lažnim papirima od strane Britanaca na jednoj njihovoj kontrolnoj točki. Streicher se maskirao u slikara, ali ga je prepoznao jedan američki vojnik, kada ga je zamolio za čašu mlijeka. Schirach je važio za mrtvog, ali se sam predao. Hermann Göring je dospio sa komlet-

nom familijom i 17 teško natovarenih kamiona u američko zarobljeništvo. Franza von Papena su našli u jednoj lovačkoj kolibi. Hans Frank je postao uočljiv tek kada je pokušao samoubojstvo u jednom logoru. Rosenberga su našli u jednoj poljskoj bolnici, gotovo slučajno, u potrazi za Himmlerom. Već pominjanog Leya su doveli u sudnicu s jednoga kanadskog mornaričkog broda, a Rudolfa Hessa iz britanskog zatvora. Ribbentrop se bio sakrio u Hamburgu, ali je pronađen... Na optuženičkoj klupi, dakle, sve sami Hitlerovi „asovi“, svojevrsni simboli barbarskog režima koji je doživio stravični slom i iza sebe zemlju ostavio u ruševinama. U prvom procesu na optuženičkoj klupi su se našli, ipak, samo 21 umjesto 24 optuženika, kako je bilo planirano. Bormann je bio odsutan, Krupp bolestan, a Robert Ley se objesio u čeliji uoči samog početka procesa. Može se samo žaliti što na optuženičkoj klupi nisu bili i brojni drugi, u prvom redu Hitler i Göbbels, Himmler i Heydrich, ali i brojni drugi. No, činjenica da su se na optuženičkoj klupi ipak našli takvi monstrumi kao što su bili: Göring, Hess, Kalterbrunner, Streicher, svaki u svojoj domeni, obećavala je više od spektakla. Naravno, ne treba zanemarivati niti značenje suđenja tako visoko pozicioniranim u Hitlerovoj nomenklaturi kao što su bili: Ribbentrop, Rosenberg, Frank, Frick, Sauckel, Speer, Schirach, Keitel, Jodl i Donitz. Dapače, njima je i suđeno i po „komandnoj odgovornosti“ i kao „simbolima“ zločinačkog režima...

V – Bez pokajanja i milosti

Kako je već rečeno u uvodu, pobrojani su optuženi za zavjeru protiv mira, za ratne zločine i zločine protiv čovječanstva. Manje-više, s izuzetkom Speera, svi su se ponašali arogantno u sudnici, kao da ne shavačaju zbog čega im se sudi. Svi su se izjasnili da nisu krivi, za ono što ih se optužuje. Prvi je na red došao Hermann Göring. Njegovo je ispitivanje trajalo 10 dana. Ispolvavao je totalan prezir prema „pobjednicima“, pokušao je, čak, držati propagandističke govore u sudnici. Historičari misle da je veoma uticao i na ponašanje drugih optuženika. Šef optužbe Jackson je morao pribjeći na kraju „unakrsnom propitivanju“. U tom ispitivanju isplivat će na svjetlo dana slika beskrupoloznog zločinca. „Hitler je uvijek uzimao

sebi najbolje komade, a ja sam se morao zadovoljiti drugorazrednim“, odgovorio je Hermann Göring na optužbe za enormno bogaćenje samo putem umjetnina, pokradenih diljem Evrope. No, to je bila tek sitnica u odnosu na ono za što ga je optužnica teretila. Dokazni materijali su bili neumoljivi. On je bio odgovoran i za pripremu agresije, za brutalne zračne napade na sela i gradove u nizu europskih zemalja, za pljačke i masovna ubojstva u Rusiji, ali prije svega za brutalno umorstvo europskih Židova. Pod njegovim vodstvom održana je 1941. godine i po zlu čuvena konferencija na jednom berlinskom jezeru (Wannsee-Konferenz), na kojoj je i zaključeno konačno rješenje (Endlösung) židovskog pitanja, odnosno sustavno iskorijenjivanje europskih Židova. U ovom sramnom, još uvijek teško shvatljivom poduhvatu sudjelovale su brojne Hitlerove glavešine, pri čemu su za koordinaciju bili zaduženi Heydrich i Eichmann. Danas se smatra da je upravo raskrinkavanje Göringa na sudskom procesu u Nürnbergu mnogim Nijemcima „otvorilo oči“! On će, inače, biti osuđen na smrt vješanjem, ali će mu netko od „njegovih američkih poslovnih prijatelja“, kako se to kaže među historičarima, na dan izvršenja smrtne kazne dostaviti cijankalij, pa se otrova u zatvorskoj ćeliji! To što se nekadašnji Hitlerov partijski zamjenik Rudolf Hess našao na optuženičkoj klupi u Nürnbergu, bilo je ravno senzaciji, makar u očima tadašnje njemačke javnosti. On je bio višegodišnji Hitlerov partijski zamjenik, još u vremenu dok se NSDAP pripremala doći na vlast, a i godinama poslije. Iznenada, u rano proljeće 1941. godine izčeznuo je iz svih njemačkih medija. Priopćeno je jedino da je u stanju duševne poremećenosti odletio za Škotsku. Kasnije će se ispostaviti da se nije radilo niti o kakvoj vanrednoj „duševnoj poremećenosti“, nego o specijalnom zadaku koji mu je povjerio Hitler. Uoči napada na SSSR (22. lipnja 1941. godine), Hitler je htio postići „izvanredni mir“ sa Britancima, kako bi izbjegao „rat na dva fronta“. Jedino nije jasno ni danas, je li Rudolf Hess toga konkretnog dana letio po Hitlerovom nalogu ili je htio samoinicijativom impresionirati „vođu“, u kojeg je bio zaljubljen. Velika Britanija se, kao što je znano, nije upustila u pregovore s Hitlerovom Njemačkom, nego je Hitlerova zamjenika strpala u zatvor. Upravo ga je ova okolnost spasila vješanja u Nürnbergu. Njegov je „register grijeha“ bio, doduše, izuzetno dugačak, ali je u Nürnbergu mnogim Nijemcima „otvorilo oči“!

bergu osuđen samo na doživotnu robiju. Umro je kao posljednji preostali zatvorenik čuvenoga berlinskog zatvora Spandau, 1987. godine. Rudolf Hess važi i danas kao ikona na neonacističkoj sceni... U ovom nepotpunom pregledu ne može se ne spomenuti makar suđenje general-maršalu Wilhelmu Keitelu, šefu Vrhovne komande Wehrmacht (OKW) i čovjeku koji je 8. svibnja 1945. godine potpisao bezuvjetnu kapitulaciju Njemačke u berlinskoj četvrti Karlshorst, ne skidajući pri tomu vojničku rukavicu s ruke. U Nürnbergu je kazao, kao i drugi, da se ne osjeća krivim, dodajući da je samo služio svomu narodu. Kazao je da su zločine činile samo SS-postrojbe, a ne i redovne jedinice Wehrmacht, kojima je on komandirao. Pripadnici Wehrmacht su odgojeni u ponosnoj tradiciji pruskog vojvanja, kazao je Keitel u sudnici u Nürnbergu. Međutim, u Nürnbergu je dokazano da su jedinice Wehrmachtitekako okrvavile bezbroj puta ruke, te da su monstrouzne naredbe potjecale upravo od Keitela. Naime, upravo s njegovim potpisom su bile brojne naredbe za spaljivanja čitavih ruskih sela, ubojstva i ruskih komandanata i civila. Ostat će, ipak, zapamćeno da je Keitel u sudnici u Nürnbergu pokušao sročiti nešto kao ispriku. „Griješio sam, jer nisam spriječio što se moralo spriječiti“, kazao je on. Osuđen je na smrt i obješen 16. listopada 1946. godine... Izdvojimo ovdje i suđenje šefu koncentracijskog logora Auschwitz, Austrijancu dr Ernstu Kaltenbrunneru, nacisti grubog lika i velikog formata, koji je naredio ili proveo brojna genocidna djela, a u sudnici je sve poricao. U sudnici su, međutim, predočeni i filmski, neoborivi dokazi, takve gnušnosti da su čak Göring, Keitel i Rosenberg, do kojih je Kaltenbrunner sjedio, skrivali oči od užasa. Nemilosrdnom Austrijancu su, naime, u sudnici u Nürnbergu predočeni dokazi i o sadističkim eksperimentima nad sovjetskim ratnim zarobljenicima, zatvorenicima koncentracijskih logora, uključivši i eksperimente s bakterijama i zamrzavanjem ljudi. I on je suđen i obješen 16. listopada 1945. godine. O tome kako se spasio osude na smrt vješanjem jedan od najbližih Hitlerovih suradnika, njegov arhitekta i kasnije ministar naoružanja Albert Speer spekulira se i dan-danas. Svi su očekivali smrtnu presudu, ali on je dobio samo 20 godina, koje je proveo do posljednjeg dana u Spandau. Po izlasku napisao je više knjiga, u kojima je, također, zaobilazio istinu kao i na suđenju u Nürnbergu, što će priznati

čak i pokojni historičar dr Joachim Fest, nedavno tek, neposredno prije svoje smrti. I njega je Speer pevario, kao i mnoge Nijemce. O Speerovom odnosu s Hitlerom je, inače, snimljen solidan film „Speer i On“ (Speer und Er)... Kako je već spominjano, 1. listopada 1946. godine završio se proces protiv glavnih zločinaca u Nürnbergu. Suci su bili priličito milosni, samo su 12 puta izrekli smrtnu kaznu i to „to death by hanging“, tri puta doživotnu, troje je optuženika bilo oslobođeno, a ostali su dobili kazne zatvora između 10 i 20 godina.

VI – Pregled presuda u prvom sudskom procesu u Nürnbergu:

Optuženik	Presuda
Martin Bormann	Osuđen na smrt u odsutnosti
Karl Doniz	10 godina zatvora
Hans Frank	Smrt vješanjem
Wilhelm Frick	Smrt vješanjem
Hans Fritzsche	Oslobođen
Walther Funk	Doživotna robija (pomilovan 1958)
Hermann Göring	Smrt vješanjem (samoubojstvo)
Rudolf Hess	Doživotna robija (umro u Spandau 1987)
Alfred Jodl	Smrt vješanjem
Ernst Kaltenbrunner	Smrt vješanjem
Wilhelm Keitel	Smrt vješanjem
Gustav Krupp von BohlenHalbach	Postupak obustavljen zbog bolesti
Robert Ley	Samoubojstvo uoči početka procesa
Konstantin von Neurath	15 godina robije (pomilovan 1954)
Franz von Papen	Oslobođen
Erich Raeder	Doživotna robija (pomilovan 1955.)
Joachim von Ribbentrop	Smrt vješanjem

Alfred Rosenberg	Smrt vješanjem
Fritz Sauckel	Smrt vješanjem
Horace Greely Halmar Schacht	Oslobođen
Baldur von Schirach	20 godina robije
Arthur Seyss-Inquart	Smrt vješanjem
Albert Speer	20 godina robije
Julius Streicher	Smrt vješanjem

Kako su optuženi primili strašnu optužbu, jedno je od zanimljivijih pitanja kada se post festum piše o sudskim procesima od prije 60 godina. O tomu postoje brojna svjedočanstva, ali mi ćemo se ovdje poslužiti s dva autentična američka svjedočenja. Najprije onim koje je američki sudski psiholog Gustave M. Gilbert ostavio u svojim dnevnicima, jednostavno, jer je on ulazio u zatvoreničke ćelije, razgovarao s optuženicima i paralelno vodio dnevnik tih razgovora. Gilbert je, u stvari, zamolio zatvorenike da se izjasne o optužbi u najkraćoj mogućoj formi, te da svoje mišljenje zabilježe na rubovima dokumenta koji im je stajao na raspolaganju. Prema njegovom mišljenju, ove njihove primjedbe ponajbolje govore o karakteru optuženih nacističkih glavešina. Ovdje se mogu, naravno, izdvojiti tek neka od njih, ona karakterističnija... Hans Fritzsche: "To je najužasnija optužba svih vremena. Samo je jedno još strašnije – optužba koju će podići njemački narod protiv zlouporabe njegova idealizma"! Franz von Papen: "Optužba me je zaprepastila i to, doduše, zbog: 1) neodgovornosti s kojom je Njemačka bačena u ovaj rat i u ovu katastrofu svjetskih razmjera; 2) učestalosti zločina koje su počinili neki predstavnici mog naroda. Posljednje je psihološki nejasno. Vjerujem da glavnu krivnju snose bezbožništvo i godine totalitarne vladavine. Temeljem obiju je Hitler tijekom godina postao patološki lažov"! Halmar Schacht: "Uopće ne razumijem zašto sam optužen". Walther Frank: "Očekujem proces kao od Boga željeni sud, koji je sazvan ispitati strašno vrijeme patnje pod Adolfovom Hitlerom i donese joj kraj"! Ernst Kaltenbrunner: "Ne osjećam se krivim niti za bilo kakav ratni zločin, ja sam samo izvršavao moju obvezu kao sigurnosni organ i opirem se služiti kao zamjena za Himmlera"! Karl Donitz:

“Nijedna od točki optužbe me u krajnjem ne pogađa. Tipičan američki humor”! Wilhelm Keitel: “Za jednog vojnika su naredbe-naredbe”! Joachim von Ribbentrop: “Optužba je uperena protiv ludih ljudi”! Albert Speer: “Proces je nužan. Postoji zajednička odgovornost za tako užasne zločine – pa i u autoritarnom sustavu”! Rudolf Hess: “Ne mogu se sjetiti”! Hermann Göring: „Pobjednik postaje uvijek sudac, a pobjeđeni biva optuženik”!

VII – Hitler je bio samo ime za slom morala u XX stoljeću!

Vrlo je značajno za razumijevanje “Nirnberškog procesa” i svjedočenje pomoćnika američkog šefa optužbe Wittney Harris-a, koji je magazinu Der Spiegel dao intervju baš na 60-obljetnicu “Nirnberškog procesa”. Prekretnicu u procesu je označilo svjedočenje Rudolfa Hössa, koga ne treba brkati s Rudolfom Hessom. Ovaj prvi Rudolf Höss, čovjek istoga imena i skoro istog prezimena kao čuveniji Hitlerov partijski zamjenik, je bio prvi komandant zloglasnog logora Auschwitz (1940-1943.) i nalazio se, također, u britanskom zatvorenistvu. Za njega se nije ni znalo da je živ u momentu sastavljanja optužbe, a kad se saznalo, svjedočio je u procesu protivu Kaltenbrunera. Upravo Rudolf Höss je u Nürnbergu dao iskaz o sustavu logora Auschwitz i precizirao da je -prema njegovim saznanjima – umoreno oko 2,5 milijuna ljudi, kojima treba pridodati još oko 1,5 milijuna umrlih od gladi i bolesti. Amerikanci, a i svi drugi su bili prosti šokirani. Njihova saznanja su do tog momenta bila mnogo skromnija. Kasnije će ovaj svjedok, neposredno uoči vješanja 1947. godine, kazati da je uveličavao brojke ubijenih i umrlih, iz njemu znanih razloga. Ovdje nam je zanimljiva činjenica što je Höss cijela tri dana u ćeliji ispitivao baš Harris. I upravo je Rudolf Höss ispričao Harrisu kako mu je Heinrich Himmler 1941. godine osobno naredio da se u Auschwitzu izgrade plinske komore i krematoriji. Najveće je iznenadenje za Harrisa bilo to, što se ovaj ubojica od zanata i formata predstavio posve običnim čovjekom... Interesantno je, također, Harrisovo zapažanje da je većina optuženika priznala da je bilo koncentracijskih logora i Holokausta, ali su svi odreda odbijali svoju odgovornost za njihovo postojanje i posljedice... Najnepri-

jatniji optuženik je bio Julius Streicher, kazao je Harris, dok se Hitlerov arhitekta i potonji ministar naoružanja Speer držao vrlo inteligentno i vrlo kooperativno. Harris misli da je Speer upravo zahvaljujući inteligenciji i izbjegao smrtnu kaznu... Proces je bio fair, tvrdi Harris, nije bio sporan i predmet rasprave – je li Njemačka počinila zločine, nego jesu li optuženici sudjelovali u nacističkim zločinima i u kojoj su mjeri odgovorni za inkriminirana (ne)djela. „Nirnberški proces“ je, po njegovom mišljenju, zakarac u „nepoznatu zemlju“, ali u biti bilo je to klasično suđenje na osnovu dokumenata i svjedočanstava. Pri tome je upravo njegov prepostavljeni Jackson davao ton procesu i utjecao da se sudi samo na osnovu dokumenata i dokaza... Wittney Harris je, inače, po povratku kući o procesu u Nürnbergu napisao knjigu, pa potom pokušao šutjeti o procesu svih 20 godina, jer je ovaj dio sjećanja želio ostaviti iza sebe. Ali, do današnjeg dana progone ga ovi zločini, ovo užasno iskustvo čovječanstva. „Zločini nisu, uostalom, isključivo njemački fenomen“, kaže Harris, „Adolf Hitler je bio samo ime za totalan slom morala širom svijeta u XX stoljeću! Sve je započelo u Prvome svjetskom ratu, kada je svatko svakoga ubijao i kada više nisu vrijedili moralni standardi. Osveta je bila na dnevnom redu. Šta su uradili komunisti u Rusiji, pita se Harris, šta Japanci u Kini? I danas su prisutni isti problemi. Pogledajte samo terorizam – nitko ne zna što će biti na kraju. Ako uistinu želimo dobro našoj djeci, ako želimo preživjeti uopće, tada moramo pod hitno preispitati naše moralne predodžbe, poručio je Harris u Spiegelu. Ne smijemo nikakve ratove više tolerirati, njegova je poruka, ratovi nisu pogubni samo za pogodjena društva, nego za cijelo čovječanstvo. „Ja sam veliki zagovornik Međunarodnoga kaznenog suda i ne smatram da je u redu što SAD nisu još uvijek ratificirale statut ICC“, kazao je Harris pri kraju razgovora za Spiegel. Nažalost, SAD su trebale više od 40 godina da potpišu i UN-konvenciju protiv genocida, ustvrdio je Harris. „Šta se tako dugo ima premišljati u osudi genocida“, pita se Harris, „bojim se zbog toga da ćemo na ratifikaciju Rimskog statuta Međunarodnoga kaznenog suda još morati čekati“...

VIII – Glavni proces po “američkom modelu”

Proces nacističkim glavešinama je sproveden, inače, po uzoru na američke kaznene proceze. Nakon pročitane optužbe mogli su se optuženi izjasniti jedino da li se osjećaju krivim ili ne. Neki od njih su pokušali više puta uzaludno dati izjave, primjerice Göring. Osim toga, prakticirano je i “unakrsno ispitivanje”, pri čemu su se i optuženi mogli naći u ulozi svjedoka. Brojni dokumenti su prevođeni na četiri radna jezika (ruski, engleski, francuski i njemački). Optužba, saslušanje 240 svjedoka i 300.000 izjava pod zakletvom obuhvaćaju 16.000 stranica teksta. Po prvi put je u sudskoj praksi dopušten i filmski materijal kao dokazno sredstvo. Amerikanci su pripremili sve do čega su mogli doći na filmskoj vrpci, ali su na primjedbe obrane optuženih odustali od toga dokaznog materijala. U sudnici je potom korišten dokumentarni film “The Nazi plan”, koji i nije ništa drugo do ono što su sami nacisti snimali godinama o sebi u propagandne svrhe, što se eto, okrenulo protivu njih samih. Usput rečeno, “Nirnberški procesi” su po mnogo čemu značili novinu u pravosuđu, pa i po tome što se praksa prevodenja, primjenjena na prvom procesu najkrupnijim nacističkim ribama, smatra “rodnim satom” modernog prevodenja, posebice simultanog prevodenja. Usput rečeno, brojni su tumači i prevoditelji s ovih procesa kasnije objavili zanimljive knjige o suđenju nacistima u Nürnbergu, a među njima su i glavni tumač Richard W. Sonnenfeldt i književnik Wolfgang Hildesheimer. Branitelji optuženih su birani od njih samih, ili su na njihov zahtjev imenovani od strane suda. Za odsutnog Bormanna i optužene nacističke organizacije branitelje je imenovao Međunarodni vojni sud. Interesantno je da su na početku procesa svi branitelji uložili peticiju, kojom su dovodili u pitanje pravnu osnovu Međunarodnoga vojnog suda, što će se ponoviti pola stoljeća kasnije i u Den Haagu, gdje su Miloševićevi branitelji i on sam pokušali dovesti u pitanje pravnu valjanost Tribunala za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji. (O brojnim odborima, publicistima i medijima koji se time godinama bave, ne možemo, nažalost, ovdje kazati ništa drugo već da su se upustili u nečasnu rabotu, za koju bi se trebali stidjeti, kad bi umjeli!) Braniteljima u “Nirnberškom procesu” je posebice smetala točka optužbe koja je govorila o započinjanju “nepravednog rata”.

Njihova argumentacija, kako proces nema zakonske osnove u međunarodnom pravu je, inače, u principu bila točna. S tim procesom su se, uostalom, kao i onim u Den Haagu, u nekim elemntima, pisale nove pravne osnove i nove povijesne stranice međunarodnog pravosuđa. Predsjedavajući Međunarodnim vojnim sudom u Nürnbergu, ser Geoffrey Lawrence je, međutim, hladnokrvno odbacio peticiju naci-branitelja pozivanjem na "Briand-Kellogg-pakt" iz 1928. godine. U ovom su se paktu 15 država, a među njima i vajmarska Njemačka, obvezale na poštivanje principa da je rat nedopustiv kao "djelo nacionalne politike", te ustvrdili da se međudržavni konflikti moraju rješavati "putem miroljubivih sredstava". Što se tiče ukazivanja nacističkih branitelja da bi se za ista ili slična djela morale kažnjavati i druge države, suci su u Nürnbergu neprestano ukazivali da se "Londonski statut" ograničava samo na to, da se sudi njemačkim ratnim zločinima i zločincima. Većina branitelja je u ime optuženika navodila argumentaciju da su oni samo vršili svoju dužnost prema savjeti i u najboljoj namjeri. Interesantno je, pak, da su neki optuženici priznali počinjena grozna nedjela, ali da oni osobno s tim jedva imaju neke veze, oni su samo slijedili naredbe. Samo su branitelji Streichera, Funka i Schachta zahtjevali slobodu za njihove klijente. Interesantno je, također, da su francuski i sovjetski tužitelji zahtjevali smrtnu kaznu za sve optužene, dok je britanski tužitelj insistirao na različitim, diferenciranim kaznama, a američki se tužitelj o tomu nije ni izjasnio. "Londonskim statutom" je, inače, bilo regulirano da su za pravomoćnu presudu dovoljna tri od četiri sudačka glasa. U slučajevima Schachta i von Papena je pat pozicija među sucima (2:2) i dovela do oslobađajuće persude za njih dvojicu, dok se za kažnjavanje optuženog Fritzschea izjasnio samo sovjetski sudac. Osuđeni na smrt su obješeni u jutro 16. listopada 1946. godine, između 1:00 i 2:57 sati, u sportskoj sali zatvora u Nürnbergu. Kaznu je izvršio američki dželat po imenu John C. Woods. Osuđeni na vremenske kazne su smješteni u berlinski zatvor Spandau, specijalni zatvor za nacističke zločince, koji će biti porušen nakon što je njegov posljednji stanovnik, osuđenik na doživotnu robiju, Rudolf Hess, Hitlerov zamjenik u NSDAP-u, umro u njemu 1987. godine.

IX – “Nirnberški procesi” liječnicima, pravnicima, generalima...

Već krajem prvoga, glavnoga procesa u Nürnbergu došlo je do napetosti između SAD i SSSR, otpočinjao je tzv. hladni rat, koji će svijet držati u napetosti više od četiri decenije. Kao što se znade, do pada “željezne zavjese” i sloma komunizma u Jugoistočnoj Europi svijet je više puta stajao na rubu ponora, ali su srećom, izbjegnuta nuklearna razračunavanja među glavnim protagonistima utrke u naoružanju, nekadašnjim “saveznicima” u Drugom svjetskom ratu, i u Nürnbergu, SAD i SSSR. Nova konstelacija, nastala nakon raspada “istočnog bloka”, novi politički procesi u svijetu su bremeniti, također, opasnostima s katastrofalnim posljedicama. U ovom kontekstu vrijedi zabilježiti da svijet, uključivši “sile pobjednice”, nije izvukao pouke iz suđenja u Nürnbergu, kako su se idealisti širom svijeta uzaludno nadali. Planirani daljnji zajednički procesi protiv nacističkih zločinaca (“Folge-Prozesse”) su sprovedeni, dakle, u isključivoj američkoj nadležnosti. I oni su imali okrepljujuće značenje u prvom redu za žrtve, odnosno njihove potomke, te za njemačko poslijeratno društvo. U tri godine provedeno je ukupno 12 velikih procesa protiv: Hitlerovih liječnika, pravnika, generala, industrijalaca, itd. U prvom procesu koji je uslijedio poslije glavnoga procesa, suđeno je liječnicima (“Aerzte-Prozess”) i to u periodu od 1. prosincu 1946. do 20. kolovoza 1947. godine. Uslijedio je “Milch-Prozess”, odvojeno suđenje general-maršalu Erhardu Milchu, od 2. siječnja do 17. travnja 1947. godine. Potom je uslijedio proces pravnika – “Juristenprozess” – od 17. veljače do 14. prosincu 1947. Onda je na red došao proces “SS-ovcima” iz privrednog odjela (Prozess Wirtschafts-und Verwaltungshauptamt der SS), od 13. siječnja do 3. studenog 1947. godine. Uslijedili su “Flick-Prozess” (18.4.-22.12.1947.) i “IG-Farben prozess” (14.8.1947.-30. 7.1948.) i “Krupp-Prozess” (08.12.1947. do 31. 7.1948.), dakle odvojena suđenja koncernima koji su enormno profitirali od besplatnog rada “prisilnih radnika”. U periodu između 15. srpnja 1947. do 19. 2.1948. suđeno je generalima koji su komandirali u jugoistočnoj Europi. Uslijedila su i suđenja pojedinim Hitlerovim ministarstvima, između ostalog i njemačkom MIP-u (4.11.1947. do 11.4.1949.), Vrhovnoj komandi Wehrmacht-a (Prozess Oberkommando der Wehrmacht),

od 30.12.1947. do 29.10.1948.)... Prvi od ovih 12 procesa bio je pokrenut već 25. listopada 1946. godine protiv Karla Brandta ("Aerzte-Prozess"), a posljednja presuda u procesima koji su uslijedili, otuda i izraz "Folge-Prozesse", pala je 11. travnja 1949. godine. Njih se uobičajeno u sumarnim izvješćima i pregledima svrstava u pet skupina. U prvoj skupini su liječnici i pravnici, u drugoj je 39 optuženih gestapovaca, policajaca. U trećoj je 56 optuženih industrijalaca i bankara. U četvrtoj su 42 visoka oficira. U petoj je bilo 26 optuženih ministara i 22 visoka činovnika Hitlerovog režima. Iz ovih 12 skupina je 22 optuženih osuđeno na smrt, njih 20 na doživotnu robiju, dok je njih 98 dobilo kaznu zatvora od 18 mjeseci do 25 godina. Od onih 22 osuđenih na smrt samo je njih 12 i izvršeno, a jedan je isporučen Belgiji i tamo je umro. Od 20 osuđenih na doživotnu robiju je čak njih 11 pomilovano već 1951. godine. Amerikanci su trebali "nove saveznike" u Europi...

X – Filmovi u funkciji "re-education"

U Njemačkoj je svih poslijeratnih godina čitateljstvu i gledateljstvu stavljana svako malo na uvid brojna dokumentacija, uključivši i ona filmska koja se koristila na prvom procesu u Nürnbergu, onome najvažnijem, Hitlerovim glavnim pomagačima i izvršiteljima. Među njima je i ona filmska – i u Nürnbergu pokazana u sklopu dokaza optužbe – pod nazivom "Nazi concentration camps". Osim na tonskim trakama i u novinama cijeli je proces zabilježen i na filmu i na brojnim fotografijama. Poslije završetka prvog procesa objavljen je i cjelokupni protokol suđenja u Nürnbergu, u cijelih 60 tomova, da je kakve sreće i na našem jeziku. Ovih 60 tomova sve do sada predstavlja jedan od najvažnijih izvora za proučavanje neslavne njemačke nacističke prošlosti. Već 29. studenog 1945. je u sudskoj sali Međunarodnoga vojnog suda u Nürnbergu prikazan film "Nazi concentration camps", u produkciji "U.S. Signal Corps" i u režiji pukovnika George Stevensa. Poput mnogih američkih filmskih radnika, primjerice: Johna Forda, Johna Hustona i Franka Capre, i Stevens je pripadao američkoj vojsci u vrijeme Drugoga svjetskog rata, a kasnije će dobiti, čak, i "Oscara" za melodramu "Giganti" (1956). Slike iz ovog

filma su u međuvremenu obišle cijeli svijet milijune puta. Velikim dijelom su ove slike "nacističkog podrijetla", a one koje nisu, morale su biti potkrepljene i sudskom zakletvom o njihovoј autentičnosti, koju su položili i Stevens i njegov kameran E. Ray Kellogg. Tako se, naime, moralo uraditi iz jurističkih razloga, pogotovo tamo gdje se htjelo razgraničiti s nacističkom filmskom manipulacijom. Inače, prvi "Nurnberški proces" pratilo je 250 izvještača iz cijelog svijeta. Bile su pozvane i vodeće političke ličnosti iz svijeta i neokaljani njemački intelektualci. Među njima su bili i brojni ugledni književnici, između ostalih, i: Louis Aragon, Willy Brandt, Alfred Döblin, Jan Drda, Ilja Ehrenburg, Konstantin Fedin, Janet Flanner, František Gel, Ožujakha Gellhorn, Ernest Hemingway, Robert Jungk, Erich Kastner, Alfred Kerr, Erika Mann, Peter de Mendelssohn, Victoria Ocampo, John Dos Passos, Boris Polewoj, Gregor von Rezzori, Gitta Sereny, William L. Shirer, John Steinbeck, Elsa Triolet, Nora Waln, Rebecca West i Markus Wolf. Može se samo zamisliti kakve su učinke imale slike iz ovog filma najprije na nazočne izvještače i književnike, pa potom na publiku u cijelom svijetu, uključivši u Njemačkoj. Mi smo se, nažalost, na njih navikli u međuvremenu. U svakom slučaju, potresne scene iz ovog filma su imale makar dvostruku funkciju, jednu u samoj sudnici, a drugu kao "pedagoška opomena" poslijeratnoj Njemačkoj. Pobjednici, pa potom saveznici, u prvom redu Amerikanci, su mnogo polagali na "preodgoj" ("re-education"), što i nije drugo do dobar izraz za denacifikaciju. Postoje brojna svjedočanstva da se u poslijeratnoj Njemačkoj u početku prisiljavalo na gledanje ovog i sličnih filmova, primjerice "Nurnberg i njegova lekcija" (Nürnberg and its lesson), Stuarta Schulberga, iz 1948, kojima je i odškrinut proces mukotrpne denacifikacije poslijeratnoga njemačkog društva. Uslijedit će i drugi filmovi, pri čemu se mora izdvojiti sjajanigrani film Stanley Kramersa "Nirnberška osuda" (Judgement at Nuremberg), koja je u Berlinu premijerno izvedena šesdesetih godina u prisustvu tadašnjega berlinskoga gradonačelnika Willy Brandta... Danas se u Frankfurtu am Main, u Njemačkome filmskome muzeju, čuvaju svi ti, i brojni drugi, filmovi o suđenju u Nürnbergu, kao i sve što se uspjelo prikupiti o Holokaustu, u okviru projekta "Cinema-tographie des Holocaust". Po riječima voditelja ovog projekta Ronny Loewyja u njihovoј "banci podataka" je

već pohranjeno 1646 filmova o povijesti i posljedicama Holokausta. U spomenutom Schulbergovom filmu "Nirnberg i njegova lekcija" slijedi se, inače, krajnje konsekventno argumentacija Roberta H. Jacksona, glavnoga američkog tužitelja u Nürnbergu. Jackson se u ovom filmu, na samome njegovom kraju, i citira na jednoj tabli: "Ovaj sud služi svim iskrenim naporima za osiguranje mira. On znači korak naprijed na putu pravosuđa da svatko onaj tko započinje rat mora zbog toga osobno biti pozvan na odgovornost". Nažalost, poslijeratna povijest će stotinu puta demantirati Jacksona i druge idealiste. Tek tu i tamo se odgovorni za ratove nađu u sudnicama međunarodnih sudova. (Svemoćni čine sve, u prvom redu Jacksonovi zemljaci, da ne zaživi praksa Međunarodnoga kaznenog suda, iako su se nekoć borili za tu ideju. A, ako već ne mogu spriječiti rađanje ove institucije, Amerikanci čine sve da budu izuzeti iz nadležnosti Međunarodnoga kaznenog suda, za što vrbuju nejake i nemoćne, satelitske i banana države, uključivši i zemlje-naslijednice bivše Jugoslavije. Pri čemu se pažljivi čitatelj ovog feljtona sigurno sjeća da je sada već umorena Jugoslavija bila nekoć, ne samo među zemljama pobjednicama u Drugom svjetskom ratu, nego i među onim zemljama koje su stavile svoj potpis na osnivanje Međunarodnoga vojnog suda u Nürnbergu, pa s time i na "Londonski statut" ovog suda. No, 40 godina poslije došli su u bivšoj Jugoslaviji na vlast neki drugi ljudi, nekog posve drugog formata od onoga kojeg je posjedovao Josip Broz, koji će Zemlju poniziti i u konačnici razbucati. Samo manjemu dijelu tih i takvih se, nažalost, sudilo ili namjeravalo suditi na ICTY u Den Haagu. To je, u stvari, posmrtna osveta pokojne Jugoslavije njezinim ubojicama...)

XI – Kritike "Nirnberških procesa"

Kao što se može i pretpostaviti, već 65 godina traju i kritike na metode i ciljeve "Nirnberških procesa". One su, logično, najbrojnije na desno-ekstremističkoj i revizionisitčkoj sceni, na kojoj se u pravilu poriču i zločini za koje su optuženi i osuđeni. Na ovoj sceni se "Nirnberški procesi" nazivaju jednostavno "farsom", no s time se iluzorno dalje baviti... Diferenciranija je ona kritika koja "Nirnberškim procesima" zamjera improvizaciju

“pravne osnove”, jer je ona za ovu prigodu, uistinu, ad hoc i stvorena. No, mora se kazati, ponajčešće se i iza ove kritike, i u svijetu i kod nas, skrivaju nacionalistički resantimani. Ozbiljnija je ona kritika koja ukazuje, primjerice, na činjenicu da su neki suci, kao Nikičenko i Falco, sudjelovali i u izradi “Londonskog statuta”, te što su i tužitelji i suci bili samo iz zemalja “sila pobjednica”. U konačnici, ova vrsta kritike kaže, “pobjednici su sudili gubitnicima.” Suptilnija kritika je ona, makar s pravnoga gledišta, koja ističe da neki zločini za koje su nacističke glaveštine optužene, pa potom i osuđene, nisu u trenutku počinjenja još bili makar dijelom zabranjeni. *Nulum crimen, nulla poena sine lege*, glasi latinska izreka, koja govori o tome da “nema zločina i nema kazne bez zakona”. I ova je primjedba, također, u principu točna, jer su tek u “Londonskom statutu”, od 8. kolovoza 1945. godine definirani zločini poput “zločina protiv mira” odnosno “vođenje napadačkog rata”. O nekima od ovih primjedbi je već tijekom suđenja u Nürnbergu pisao i američki magazin “Time”, ustvrdivši da zakoni na kojima počiva “Nirnberški proces” nisu egzistirali u vrijeme izvršenja djela za koja se sudi nacističkim prvacima. A od Cicerovog vremena, zaključio je “Time”, kažnjavanje *ex post facto* je za juriste neprihvatljivo! Vrlo je interesantno da su pravila rada Međunarodnog vojnog suda u Nürnbergu omogućila optuženima da sami biraju svoje branitelje, pa čak i takve koji su bili svojevremeno članovi NSDAP. Sporno je, međutim, to što je Međunarodni vojni sud mogao neograničeno odlučivati o dopuštanju određenih dokaznih sredstava. Za neke pravnike je sporna i brzina postupka, koja je regulirana inače, u članku 18. “Londonskog statuta”, dok se u članku 19. kritizira stavka koja kaže da Međunarodni vojni sud nije obvezan dozvoliti uobičajeno izvođenje dokaza. Sporno je, također, što se u članku 21 “Londonskog statuta” kazalo da se “općenito poznate činjenice” i ne moraju dokazivati. Iz kuta obrane to i ne znači drugo već da mora primiti k znanju opterećenja za svoje klijente, ali ne smije izvoditi protudokaze. Nove i vrlo sporne su bile i odredbe u člancima 9. do 11. “Londonskog statuta”, po kojima se netko, tko je jednom bio članom neke nacističke organizacije, počinio osobno ili ne počinio zločin, može suditi u svim državama koje su potpisale “Londonski statut”. Vrijedi navesti i onu vrstu kritike koja kaže da su i “saveznici” vodili napadačke ratove i tom prilikom

počinili zločine, pri čemu se uobičajeno poteže za primjerima masakra u Katinskoj šumi, tj. zločina sovjetskih vojnika nad Poljacma, te bombardiranje Dresdена i Hamburga od strane Britanaca, što i nije bilo drugo do puka osveta. Pravnička argumentacija ove vrste je poznata pod izrazom "tu quoque", a neselektivno bombardiranje njemačkih gradova kao "moral bombing". U vezi s argumentacijom "tu quoque" neki pravnici ukazuju i na Njemačko-sovjetski pakt o nenapadanju i njegov "dodatni protokol", koji je predviđao podjelu Poljske između Njemačke i Rusije. U ovoj vrsti argumentacije se naglašava da se nacističke glavešine nisu mogle suditi za "zavjeru protivu mira", a ako su već suđeni nisu smjeli biti jedini kojima se sudilo. Inače, postoje i druge vrste kritike, one da se u Nürnbergu sudilo, naime, isuviše malom broju nacista. Pa, ipak, pozitivna vrednovanja "Nirnberških procesa" ne samo iz političkog i moralnog kuta, su daleko brojnija i nadmoćnija. U njima se posebice ukazuje na činjenicu da je po prvi put u povijesti, u Nürnbergu istraživana individualna krivnja optuženih, odnosno da su nacistički predstavnici politike, vojske i privrede individualno kažnjavani. S time je upravo sudski postupak u Nürnbergu ušao u analne međunarodnog prava, i naznačio je važan razvitak u međunarodnom pravu. No, možda je i najvažnije od svega što je prvi, glavni i najvažniji proces u Nürnbergu otvorio proces suočavanja Nijemaca sa nacističkim zločinama. Američki šef optužbe Robert Jackson je tijekom procesa neumorno ponavljao kako se tzv. Nirnberški principi ne odnose samo na Njemačku i samo na nacional-socijaliste. Ovome treba dodati, da su se pravila uistinu odnosila na Nijemce i Njemačku, ali Jackson je već tada govorio o principima. "Moderna civilizacija je dala ljudima u ruke neograničena oružja razaranja", argumentirao je Jackson, "ali svako priježište ratu je odluka za sredstva koja su u svom bitku zločinačka". Rat je neminovalo lanac ubijanja, prepada, neslobode i razaranja, potencirao je Jackson u Nürnbergu. Razum čovječanstva zahtijeva, pak, da se zakoni ne primjenju samo na zločince manjeg formata. Zakon mora dostići i ljude koji posjeduju veliku moć i koji s namjerom provociraju zlo, koji niti jedan dom u svijetu ne ostavljaju u miru. Posljednji korak da se osujeti periodično ponavljanje ratova je da se ljudi koji su odgovorni za njihovo izazivanje nađu u sudnicama i da za te svoje činove odgovoraju. "Dozvolite mi da se

konkretno izjasnim”, kazao je Jackson u Nürnbergu, “ovaj se zakon za sada primjenjuje samo na njemačke napadače, ali ne smije se isključiti, ako treba biti od koristi, da se primijeni i na druge nacije, pri čemu ne smiju biti izuzete niti nacije koje sada ovdje predsjedavaju sudom”! Kao što je znano, presuda u Nürnbergu nije mogla spriječiti, nažalost, nove agresije i nove ratove i nove zločine protiv čovječanstva i čovječnosti. Ali, oni su makar lakše spoznatljivi, jer su već jednom precizno definirani. I još nešto, od suđenja u Nürnbergu nitko više ne želi biti makar službeno agresorom. Ali, agresora je puno i na sve strane, pa i među onima koji su predsjedavali suđenjem u Nürnbergu, zbog čega i jeste Međunarodni kazneni sud u Den Haagu u povoju...

XII – Apel za kulturu podsjećanja na zločince i sjećanja na žrtve

Ako je netko slučajno iz dosadašnjeg podsjećanja na „Nirnberške procese“ pomislio da su ova nužna, neophodna i važna suđenja iskorijenila nacističku ideju s njemačkog tla, te da će – analogijom – i suđenja u Den Haagu riješiti problem nacizma na našim prostorima, neka pažljivo čita i redove koje slijede. I Nürnberg i Den Haag su, naime, samo nužne pretpostavke na putu ozdravljenja, ali ništa više od toga. Njemačka je u proteklih 60 godina daleko odmakla u procesu denacifikacije, što nama tek predstoji. Mi smo, nažalost, i u tome tek na početku... Svake se godine, i decenijama poslije Nürberga, u Njemačkoj pojavljuje na desetine novih knjiga na ovu temu, što radova domaćih historičara i publicista, a što prijevoda najboljih djela na drugim jezicima. Hitler i kraj „Trećeg carstva“ zapošljavaju ljudsku fantaziju uvijek nanovo – konstatirano je npr. i u uglednom tjedniku „Die Zeit“ povodom pojavitivanja knjige i filma „Slom“ („Der Untergang“), vodećega njemačkog „hitlerologa“, historičara Joachima Festa, koji je, nažalost, umro prije dvije godine. Istoimeni film je viđen i kod nas, pa kažimo da se u knjizi-scenariju za „Untergang“ Fest bavio posljednjim Hitlerovim danima u berlinskim katakombama, rekonstruirajući nijansirano ambijent i psihologiju podzemlja u kojima je „stolovao“ Hitler. Festovi zaključci da se radilo o „hodajućoj ljudskoj ruini“, ali i o „očajničkoj energiji na djelu“ koja se svim silama trudila

neizbjеžni predstojeći poraz „proširi u katastrofu“ njegovog naroda i zemlje, mogu biti metodološkim uporištem i za proučavanje psihograma balkanskih silnika. Na osnovu svjedočenja preživjelih iz Hitlerove okoline i dostupne arhivske građe, Joachim Fest je izveo čvrsti zaključak da je Hitler učinio sve što je bilo u njegovoj moći ne samo da se rat produži, nego i da njegova zemљa nestane zajedno s njim. „Volja za katastrofom“, ili „volja za propašću“ su, očigledno, samo jedno od stanja patoloških tipova na vlasti, koji su, u pravilu, uspon započeli naoko benignom „voljom za moći“ i slatkorječivim obećanjima o „boljoj budućnosti“. I ovdje se nude vrijedne istraživačke paralele kao na dlanu, treba samo pročitati govore balkanskih silnika u vremenima njihovog dolaska na vlast. Njima za utjehu, pak, može poslužiti ocjena Joachima Festa da od svih silnika u povijesti od Hitlera „nitko nije otišao dalje iza civiliziranog mišljenja“. I kao posljednje u ovom krokuju o Festovoj knjizi vrijedi izdvojiti ocjenu, da se kod nacionalsocijalista radilo o „kvintesenciji destrukcije“, o „njemačkoj katastrofi“, a ne o „njemačkoj konsekvenци“. Ugledni historičar je s navedenom tezom izazvao žučne rasprave, jer ona doslovce znači kritiku raširenih shvaćanja da su nacionalsocijalisti logičan slijed u razvoju njemačkog militarizma. Dr Fest je izričit u zaključku da monstruozni projekt ima korijene u samom sebi, da nitko prije Hitlera nije tako daleko išao, te da „nema povezive linije ni s kim u prošlosti, izvjesno ne s Bismarkom, niti s Friedrichom Velikim, a pogotovo ne s njemačkim srednjovjekovnim carevima“. Festova biografija o Hitleru, iz 1973. godine, smatra se, inače, najboljom knjigom o Hitleru i dan danas... U pledoaju za „kulturnu podsjećanja“ pomenimo i knjigu „Hitlerov mit“ britanskog historičara Ian Kershawa, u kojoj se govori, između ostalog, o „čeznji za redom“ i svjesno podgrijavanom mitu o „spasitelju“ i „vođi“. Knjiga „Hitlerov mit“ je ocijenjena „brilijantnom studijom“, koja pokazuje da „mit o vođi“ nije bio samo „produkt umjesne propagande“ nego da su korjeni mnogo dublji. Knjigom „Hitlerov mit“, se profesor novije povijesti i direktor Instituta za historiju Sveučilišta u Shefieldu, Ian Kershaw, upustio upravo u objašnjenje kako je bilo moguće da „oduševljenje Hitlerom obuhvati milijune Nijemaca, čak i one koji su bili kritički raspoloženi prema nacional-socijalističkom režimu“. Kershaw dokazuje da kult „vođe“ nije bio samo rezultat Göbbelsove propagande,

nego "djelomično i refleks već postojećih mentaliteta, očekivanja, nada i želja". Dakle, uvjek je riječ i o mentalitetu u onim kulturama kod kojih je kult "vođe" posve normalna stvar, a takvo što već nije samo njemački specifikum. Ili, kako se to kaže u jednom izvještaju tadašnjega egzilskog SPD – "Jedan se narod može prisiliti da pjeva, ali se ne može prisiliti da pjeva s takvim oduševljenjem". Kershaw minuciozno pokazuje da je kult "vođe" bio u središtu "nacional-socijalističke diktature, da su široki slojevi stanovništva do posljednjeg momenta razlikovali "vođu" i režim, "vođu" i njegovu nacističku partiju, da su u njegovim sve lakomislenijim vanjsko-političkim potezima vidjeli "mesijansko proviđenje", da su ga spremno i poslušno slijedili, iako samim ratom nisu bili posebno oduševljeni. No, ni u ratu nisu vidjeli katastrofu dok nije bilo suviše kasno. Tek s prvim velikim porazima dolazi do načinjanja "Hitlerovog mita", ali on živi u glavama mnogih i posthumno sve do faze u njemačkom razvoju koja se zove "privrednim čudom", pa i poslije nje. Jer, čak, i u toj fazi nevjerljatnih stopa rasta i sveopćeg prosperiteta u Njemačkoj – navodi Kershaw – oko četiri procenta Nijemaca je izjavljivalo da je spremno birati samo nekoga poput Hitlera i da je Hitler za Njemačku uradio samo dobre stvari. A broj onih koji su mišljenja da je Hitler jedan od najvećih njemačkih državnika svih vremena, samo da mu se nije "omakao" rat s cijelim svijetom, spao je sa 48 odsto iz 1955. godine na 32 odsto tek u 1967. godini. Ovo su, zaista, zastrašujuće poruke i za balkanskog čitatelja. Jer, nema razloga vjerovati da bi kod nas denacifikacijski i demokratski procesi mogli ići brže, dapače. Želimo, zapravo, reći da su desničarski trendovi najjasniji upravo u onim zemljama koje su u prošlosti iskazale najmanje volje za demistifikacijom vlastite prošlosti. Primjerice, već je legendarna austrijska nespremnost na suočavanje s činjenicom da su u Drugom svjetskom ratu veliki dijelovi austrijskog stanovništva bili "oduševljeni nacisti"; pa je – u tom obzoru – upravo poginuli Haider bio samo logična konsekvenca "duplog morala" i neprovedene denacifikacije. A, i Italija je zemlja koja je u pogledu denacifikacije tek na početku. Ne samo što još uvjek živi "Mu-solinijev mit", nego se namjerno fenomen nacizma uvjek povezuje samo s Hitlerom, "zlim Nijemcima", pa i ovovremenom Njemačkom, čime Italijani podsjećaju na političku nekulturu s druge strane Jadrana. "Dobroćudni

fašizam” navodno, u Dučeovoj oblandi, i nije bio tako loš. A ni Francuzi – uz svo poštovanje njihovih zasluga za ideju prosvjetiteljstva i demokracije u modernoj Europi – nisu u stanju kritički promisliti, primjerice, vlastitu odgovornost ne samo za nemilosrdno sudjelovanje u deportaciji Židova u Drugom svjetskom ratu, nego niti o odgovornosti za zločine u “alžirskom ratu” i drugim kolonijalnim avanturama. S time se dodiruje problem koji kao mora pritiće narode i novonastale zemlje bivše Jugoslavije. Kod nas se upravo izlazi iz pelena “konsenzualnih diktatura” i ostaje se, u pravilu, u vremenima demokratija u kojima vlada i dalje rodovsko-plemenska logika, a koja dobro smrducka na fašizam. O političkoj moderni se na Balkanu još uvijek ne može govoriti. Gotovo nitko nije spreman na rizičan posao kritičke obrade vlastitih mitova i zabluda, kako onih od prije 70 godina, tako i onih iz posljednje decenije XX stoljeća. “Hitleri iz naših sokaka” tako i dalje uživaju u brlozima koje su sami stvorili. No, ta logika neminovno vodi novim žrtvama i sramotama... Nijemci su u vremenu između 1933. i 1945. godine morali platiti visoku cijenu za odustajanje od demokratske odgovornosti i za nekritičko povjerenje u “jako vođstvo” – jedna je od posljednjih rečenica Iana Kershawa u knjizi “Hitlerov mit”. Naravno, da se ova ocjena odnosi i na nas, ali na prostoru bivše Jugoslavije ima i važnijih zadataka, naime razrušiti već postojeće mitove o bivšim i aktualnim “vođama”, onima na grobljima i onima u životu!

XIII – Genocid kao posljednji korak pljačke

Za historičara Götz Alyja se kaže da je “dijete prvog Turčina koji je stigao u Berlin”. On je, inače, rođen 1947. godine u Heidelbergu, studirao je novinarstvo u Münchenu, a povijest i politologiju u Berlinu. Smatra se specijalistom za socijalnu politiku i povijest Trećeg Rajha. Teze i tvrdnje izložene u njegovoj knjizi “Hitlerova narodna država” (2005), jesu radikalne, ali nisu iznenađenje za one koji prate njegovu znanstvenu i publicističku karijeru. Iza njega je, naime, čitav niz samostalnih istraživanja o “konačnom rješenju židovskog pitanja” (“Endlösung der Judenfrage”), uključivši o Holokaustu u Mađarskoj, ili koautorskih studija o nacističkom vremenu. O “mislećim predvodnicima uništenja” uradio je

zapaženu studiju sa Susanne Heim; a o “posljednjem poglavlju” nacističke diktature, pak, studiju sa Christian Gerlach. Nacisti su se razumjeli kao “nacionalni socijalisti”, tvrdi Aly, a svoj režim kao “narodnu državu”. Suglasnost podanika za unutarnju i vanjsku politiku je nacistički režim kupovao silnim privilegijama. Dok je “nacistička elita” kupljena mjestima u režimskoj hijerahiji, koja su donosila sa sobom “slast i mast”, ogromna skupina običnih podanika – dakle, 95 odsto stanovništva Trećeg Rajha – potkupljena je poreskim povlasticama, urednim opskrbama i na druge načine. Vojničke obitelji su primale do 85 odsto prosječnog dohotka, a ako su imale dugove nije nad njima vršena nasilna pljenidba. Osim oporezivanja posebno bogatih, glavni izvor za punjenje ratnih kasa nacističkog režima je bila pljačka, prvo židovskih sugrađana, pa potom svih zaposjednutih zemalja. “Holokaust nije moguće razumjeti”, piše Aly, “ukoliko se ne razumije kao najkonzekventnije masovno pljačkaško ubojsvstvo u modernoj povijesti”. Otetim i opljačkanim se “kupovao mir u kući”, time se jedino može objasniti izostanak masovnijih protesta protiv Hitlerove dikatature. Jer, otetim blagom nisu punjene samo državne kase Trećeg Rajha, tvrdi Aly, nego je preraspodjelom “arijariziranog bogatstva” za mnoge Nijemce, iako u ratu, nastupilo poboljšanje životnih uvjeta. On zaključuje da se opljačkano i oteto od Židova slijevalo, maltene, u svako njemačko domaćinstvo, te da je genocid bio samo “ekonomski neophodan”, posljednji korak pljačke. Ove Alyjeve teze o “Hitlerovoj narodnoj državi” su bile izložene već u svibanju 2002. godine u njegovom predavanju na Berlinskoj akademiji umjetnosti, pa su potom objavljene i u njegovoj knjizi eseja “Rasa i klasa”, ali nisu naišle na poseban interes. Poigravajući se s rečenicom Maxa Horkheimera – “tko ne želi govoriti o kapitalizmu, treba šutjeti i o fašizmu”, Aly je već tada skicirao svoje buduće istraživanje, ustvrdivši – “tko o mnogim prednostima za milijune običnih Nijemaca ne želi govoriti, taj treba šutjeti i o nacional-socijalizmu i o Holokaustu”! Alyja interesira, zapravo, cijelo vrijeme pitanje – zašto su milijuni Nijemaca bili vjerni Hitleru? Njegov konsekventni odgovor je uvjek bio – zato što su od toga profitirali. Posljednjom knjigom “Hitlerova narodna država”, on je svoje ranije hipoteze pokušao akribično i dokazati, navodeći brojna dokumenta ili upućujući zainteresiranu publiku na njih.

Pa, ipak, mnogima se učinio presmion i provokativan njegov generalni zaključak da je “Nijemcima u Drugom svjetskom ratu bilo bolje nego ikada ranije”, odnosno da su oni “u nacionalnom socijalizmu vidjeli formulu budućnosti – zasnovanu na pljački, rasnom ratu i ubojstvu”! Aly koristi za Hitlerove vojнике i izraz “naoružani vozači maslaca” (“bewaffnete Butterfahrer”), tvrdeći da su u prvoj fazi rata uglavnom i bili samo prevoznici opljačkanih bogatstava u porobljenim zemljama. Šta, pak, Aly misli o običnim Hitlerovim vojnicima i simpatizerima, dade se razumjeti iz jednog citata nekoga njegovog ovdašnjeg učitelja, kako je “rat bio veliki poduhvat maloga čovjeka”. Da, riječ je o poznatoj istini, mnogi su diljem Evrope s pjesmom otišli i u Prvi svjetski rat, a ako je vjerovati nobelovcu iz Kölna, Heinrichu Böllu, Nijemci su to uradili ponovo i u Drugom svjetskom ratu. Do sada su bila dominantna mišljenja, inače, da su Nijemci podržavali Hitlerovu unutarnju i vanjsku politiku, ali samim ratom i nisu bili posebice oduševljeni. A i u ulozi “naoružanih vozača maslaca”, mogli su biti samo do Staljingradske bitke. Od tih vremena kotači Hitlerovega ratnog stroja škripe, počinje nedostajati maslaca i “ne ide sve kao u maslac”... Još od objavlјivanja čuvene knjige Daniela Goldhagena “Hitlerovi (dobro)voljni dželati – sasvim obični Nijemci i Holokaust” nije se u Njemačkoj s više emocija diskutiralo o jednoj knjizi o nacističkom vremenu kao o Alyjevoj knjizi “Hitlerova narodna država”. A i kako ne bi kada se u njoj govorio o “dopadljivoj diktaturi”, koja je korumpirala velike dijelove tadašnjega njemačkog stanovništva. Takvo što nitko ne želi rado čuti. Pogotovo poruku da su ti mali obični ljudi postali “voljni profiteri” krvave dikature. S tim tezama je, zapravo, ova knjiga iznova otvorila raspravu o “kolektivnoj krivnji” tadašnjih Nijemaca, iako se – kako je pokazano – već u Nürnbergu odlučilo suditi pojedincima za individualnu krivicu, uključujući onu “po komandnoj odgovornosti”, te tek nekolicini organizacija. Kao što je znano, moderna historiografija i druge znanstvene discipline nerado govore o “kolektivnoj krivici”, što ne samo u njemačkom slučaju služi kao osnova za individualizaciju krivice, nego i za zaboravljanje vlastitog udjela u ludilu koje je vodilo zločinu. Radije se govorio o “kolektivnoj odgovornosti”! To što je povodom objavlјivanja

“Hitlerove narodne države” došlo do burne i kontroverzne rasprave o “kolektivnoj krivnji”, ima se zahvaliti “nestoru” njemačke socijalne povijesti, ovdašnjem historičaru dr Hans-Ulrich Wehleru, koji je Alyjevu knjigu frontalno napao u magazinu “Der Spiegel”. On je Alyju prigovorio ni manje ni više nego “anakronični vulgarni materijalizam” i neuvažavanje modernih dostignuća u istraživanju nacističke povijesti. Po njegovom mišljenju, Alyjeve teze o “kolektivnoj krivici” su deplasirane, moraju se istraživati individualne krivice u sprezi s “duhom vremena”. Čitav je niz njemačkih historičara i publicista koji su potom, u ovom duhu, nastavili čerupati Alyjevu knjigu. Alyju može, pak, predstavljati zadovoljštinu što je u njegovu odbranu ustao nitko drugi do čuvani historičar dr Hans Mommsen. Po njegovim riječima, Aly je u pravu, nacistička propaganda je stvorila pretpostavke za Holokaust, pa je poriv za materijalnim bogaćenjem u židovskom pogromu, i drugim zločinima, podario cijelom zločinačkom poduhvatu značajnu poticajnu snagu. Drugim riječima, netko je iskoristio priliku i obogatio se, gazeći po leševima, dok se većina dala korumpirati sitnjim pogodnostima. Götz Aly je u međuvremenu pojasnio da mu nije bila namjera otvarati diskusiju o “kolektivnoj krivici”, nego je želio opisati povjesne aspekte koji su do sada iz različitih motiva zaobiđeni ili površno urađeni. On je samo želio ukazati na mehanizme koji su tadašnji njemački narod držali u dragovoljnoj pokornosti. Nevolja je, pak, u tome što brojevi i mehanizmi “držanja u pokornosti” govore sami za sebe. “Nacisti su trebali novac i smislili su Auschwitz”, tvrdi Aly. Zajedničko kontroverznim knjigama Daniela Jonah Goldhagena i Götz Alyja je tvrdnja da je mnogo veći broj Nijemaca sudjelovalo u prljavim poslovima nacističke diktature nego što se želilo, pa i još uvijek želi prihvati. U svakom slučaju, obje knjige oduzimaju Nijemcima mogućnost da se sakriju iza krivnje šačice onih koji su osuđeni u Nürnbergu ili negdje drugdje, što i nije daleko od implicitne tvrdnje o “većinskoj”, ako ne i o “kolektivnoj krivnji”. Pa, ipak, bolje je upotrebljavati izraz “kolektivna odgovornost”, a krivicu individualizirati. Ovdje moramo dozvoliti sebi ekskurziju i posve otvoreno zapitati – nisu li za posljednju yu-nesreću krivi brojni naoružani i nenaoružani “vozači maslaca” ne samo

Miloševićevi, nego i drugih režima na Balkanu u posljednjih 15 godina? Naša nesreća je, pak, posebice u tome što su ti “vozači maslaca” ostali na vlasti i poslije kataklizme koju su skrivili. Potaknuti njemačkim iskustvima želimo ustvrditi, zapravo, da principijelno ispravna teza o “individualizaciji krivice” vodi, nažalost, u amnestiju brojnih krivaca, jer uključuje slatku kolektivnu samoobmanu kako nam je za nesreću bio i ostao netko drugi kriv. Gore od toga je jedino proglašiti cijeli narod odgovornim za neke zločine... Sve ovo nama nije nikakva utjeha, jer mi smo potrošili proteklih gotovo 20 godina, a da se nismo pomakli s mjesta. Da, naše je prokletstvo i u tome, koliko god to protivurječno i bolno zvuči, što nismo imali “nulti čas”, što nitko nije poražen vojno i politički, kako je zaslužio... Posljedica svega toga je što neporažena većina, poražena u svom dominirajućem mišljenju od strane medija i problematičnih elita, i dalje živi u iluzijama. Tuđa joj iskustva nisu potrebna i ne mogu pomoći. Za vlastito “prevladavanje prošlosti” nedostaje, međutim, supstanca, građanskoga, moralnog bunda prema vlastitim zabludama!

XIV – Zašto nas se tiču i Auschwitz i Nürnberg?

Šezdest pet godina poslije oslobođenja Auschwitza i suđenja u Nürnbergu u Njemačkoj živi gotovo 200.000 Židova, čime je njemačka židovska zajednica treća u Europi po veličini. “Židovska zajednica je bila i ostaje nezamjenjivi dio njemačke kulture i društva”, kazao je bivši njemački kancelar prije par godina u Njemačkom teatru, gdje je njemačka politička elita bila gost na akademiji posvećenoj Auschwitzu, u organizaciji Svjetskoga židovskog kongresa. I, zaista, Njemačka kao malo koja druga zemљa “posjeduje više od 1600 godina židovske povijesti”, potvrdio je berlinski književnik i publicist Rafael Seligmann, autor između ostalog i bestselera “Nijemci i njihov vođa”. No, njegova glavna poruka je da se “povijest ne smije zaustaviti na Auschwitzu”. Ukoliko Holokaust ostane u centru židovske samosvijesti bit će to porazno za Židove, u krajnjem, radilo bi se u tom slučaju o “zakašnjeloj Hitlerovoj pobjedi”! Ali, kako izaći iz začarnog kruga “identifikacije s Holokaustom”, kako graditi bu-

dućnost na tako klimavim nogama kakvi još uvijek jesu njemačko-židovski odnosi? Seligmann je, uostalom, i autor prijedloga da se Njemačka nagradi Nobelovim odličjem za mir upravo za ono što je poslije Drugoga svjetskog rata učinila za Židove, i za sebe, a esej smo odmah preveli i za BH Dane i Helsinšku povelju. "Ako se sjećanja na neljudskost ne povežu sa sadašnjosti, sve je besmisleno", kazala je nedavno i čuvena čelistkinja i preživjela logorašica iz Auschwitza Anita Lasker-Wallfisch. Ona, inače, smisao svog života vidi u tome da bude "glas onih ljudi, koji više ne mogu govoriti"! Možda odgovor i leži baš u načinu "identifikacije sa zločinom", kako to rade s jedne strane, demokratski njemački intelektualci i političari, te s druge, u identifikaciji s ovom zemljom, kako to rade brojni Židovi, primjerice, Arno Lustiger, koji je na svečanosti u Bundestagu prije par godina kazao: "Od mene je postao dobar građanin ove zemlje, što poslije Holokausta nisam mogao ni zamisliti"! Genocid nad Židovima je – nema nikakve sumnje – "ostavio neizbrisivog traga" na Njemačku i zauvijek će biti dio njemačke povijesti, kako je to istakao za govornicom Ujedinjenih naroda i bivši njemački šef diplomacije Josef Fischer, jer se radi o "apsolutnom moralnom užasu i negaciji svega civiliziranog, bez presedana". Zato je "zajednički put u budućnost" i dalje vrlo komplikiran i neizvjestan, ali mu nema alternative, ako ostaje pretpostavka da se njemačka politička i intelektualna javnost i ubuduće pošteno određuje prema Holokaustu. Poput njemačkog kancelara Gerharda Schrödera, koji je na 60. godišnjicu oslobođanja onoga što je ostalo od Auschwitza kazao sa suzama u očima: "Sram me je pred žrtvama ubijenim u paklu koncentracijskih logora i posebice pred vama preživjelima"! I u Njemačkoj se tek od 1967. godine svake godine obilježava 27. siječanj – Dan sjećanja na Auschwitz, u kojem je umoreno više od milijun ljudi. U stvari, nitko ne zna posve točno koliko je ubijenih, ugušenih, umorenih u ovom "kompleksu smrti". U ranijim enciklopedijama se pod odrednicom "Oswiecim", što je poljsko ime za Auschwitz, govorilo o 2.500.000 žrtava, koliko ih je navodno bilo zavedeno u tzv. kontrolnim knjigama, pa se, čak, govorilo i o daleko većem broju, jer su čitavi transporti Židova, ne izuzimajući ni djecu, sa željezničke stanice prebacivani direktno u plinske komore (vidjeti, primjerice, Enciklopediju JLZ). Sve do 1990. godine je, u stvari, i na Zapadu bila osnova

za procjenu broja umorenih u Auschwitzu /Oswieciimu “prva sovjetska procjena”, odnosno ono što se čulo na suđenjima nacističkim glavešinama u Nürnbergu. U tu se verziju, doduše, sumnjalo na Zapadu, ali će tek poslije 1990. godine uslijediti smjelija istraživanja, ako i ona nisu palijativna. Lako je, naime, moguće da se puna istina o broju ubijenih u Auschwitzu nikad neće saznati. Ilustracije radi, u novijoj Brockhausovoj enciklopediji se oprezno govori o “ubojstvu Židova u milijunskim brojevima”, čime nije niti potvrđena niti demantirana “ruska verzija” od četiri milijuna ubijenih samo u Auschwitzu. Rusi su, naime, nakon ulaska u Auschwitz našli četiri minirana krematorijuma, te gomile naočala, proteza, cipela, a popisano je i točno 348.820 muških odijela i 836.255 ženskih haljina. Možda je, u stvari, najistinitija procjena onog već spominjanog zloglasnog nacističkog šefa ovog koncentracijskog logora Rudolfa Hössa, koji je ovim “logorom smrti” upravljao u periodu od 1940. do 1943. godine? Höss je, kako smo ovdje već naveli, u Nürnbergu posvjedočio da je u Auschwitzu ubijeno 2,5 milijuna ljudi. O tom Rudolfu Hössu su, inače, ispisane brojne studije, o njegovim nedjelima je snimljeno i više dobrih filmova, između ostalih i “Moj poziv je smrt”. Ostalo je, međutim, zapisano da je ovaj zločinac par excellence, prije nego što će biti obješen 1947. godine, prvotnu strašnu brojku korigirao na također strašnih 1,13 milijuna ubijenih ljudi. Uostalom, sličnim brojkama barataju i istraživači Holokausta Raul Hilberg i Franciszek Piper, dok je jedan francuski ekspert za Auschwitz lansirao smjelu, problematičnu tvrdnju o 711.000 ukupno ubijenih, među kojima je i 470.000 do 550.000 “u plinskim komorama ubijenih Židova”. Najnižu brojku umorenih u Auschwitzu je “uveo u igru”, u nedavno objavljenoj studiji, politolog Fritjof Meyer. On je na osnovu njemu znanih podataka došao do 510.000 ukupno ubijenih u Auschwitzu, što je odmah naišlo na osudu u stručnoj javnosti. Usput rečeno, u Auschwitzu nisu ubijani samo Židovi, iako su židovske žrtve činile gotovo 90 odsto ubijenih, jer se zna da je ubijeno makar 15.000 ruskih zarobljenika, te nepoznat, veliki broj Sinta i Roma, Poljaka i pripadnika pokreta otpora širom Evrope, uključivo i s prostora bivše Jugoslavije... Licitiranje brojevima ubijenih ljudi, pogotovo brojem umorenih Židova, je vrlo osjetljiva i problematična rabota. Tužna je i teško shvatljiva činjenica, ali u Auschwitzu ili u

nekom drugom “logoru smrti”, uključivši onom našem u Jasenovcu, ubijeno je tijekom Drugoga svjetskog rata oko šest milijuna Židova, u pravilu na bestijalan način. Da je u Auschwitzu/Oswiecimu, u kompleksu od tri logora, pri čemu je prvi bio uglavnom sabirni logor, a drugi Brzezinska (na poljskom) odnosno Birkenau (na njemačkom jeziku) “logor smrti”, dok je treći Monowitz bio tzv. radni logor, umoreno makar milijun ljudi niječu samo patološki tipovi u Njemačkoj i srodna im subraća po svjetu, uključivši i kod nas... U svojim memoarima zabilježit će nekadašnji glasnogovornik “Reichskanzlei” Helmut Sündermann, kako je 3. travnja 1945. godine ukazao baš onom Austrijancu dr Ernstu Kaltenbrunneru, kojeg smo spominjali ranije, na “hitnu neophodnost uvjerljivog demantija” prvih ruskih priopćenja o Auschwitzu. “Kaltenbrunner me je pogledao s jednim za mene nezaboravnim, polumračnim, polužalosnim pogledom i lagano kazao – tu se nema šta demantirati”!

XV – Gdje si bio Adame?

Svim ovim se želi kazati, zapravo, da je proces denacifikacije mukotrpna rabota, koja dugo traje, ali bez koje nema iskupljenja i ozdravljenja bolesnih društava. I kad se čine da su ozdravila, nisu zapravo, jer su u talozima podsvijesti nalaze ostaci laži i obmana, koje kao da se i ne mogu iskorijeniti. O tome i govori podsjećanje na foto-izložbu “Zločini Wehrmacha u Drugom svjetskom ratu” Instituta za socijalna istraživanja iz Hamburga, koja je u vremenu od 1995. do 2004. godine obišla sve veće njemačke gradove, a bila je gost i u velikim svjetskim metropolama, uključivo i u New Yorku. Vidjelo ju je više milijuna ljudi. Direktor Instituta za socijalna istraživanja iz Hamburga, Jan Philipp Reemtsma, s pravom je govorio o njezinom “apsolutnom uspjehu”. No, Reemtsma je i upozorio da se ne smije zaboraviti “ukupna dimenzija historijske katastrofe”, tj. činjenica da se radi o zločinu takvih razmjera “ispod kojeg se nikada ne može podvući crta”, te da će tema Holokausta zaokupljati, intelektualno i emocionalno, još godinama i decenijama ne samo njemačku, nego i evropsku i svjetsku javnost. “U pogledu obima ove historijske katastrofe”, rekao je Reemtsma, “i ne može biti drugačije”! O ovoj izložbi je mnogo

pisano. Čitatelji se, vjerojatno, mogu prisjetiti vijesti o demonstracijama "za" i "protiv" njenog održavanja, pa i uličnih tuča i molotovljevih koktela, koji su izložbu pratili, te žučnih rasprava o detaljima na potpisima uz neke fotografije, zbog čega je Reemtsma 1999. godine morao i povući tzv. prvu postavku izložbe. Uslijedilo je angažiranje meritorne komisije, sastavljene od domaćih i međunarodnih stručnjaka, koji su ispitali svaku fotografiju i natpis uz nju, te ustanovili niz grešaka, ali ne i namjerne manipulacije, pa je korigirana verzija izložbe krenula 2001. godine "po drugi put među Nijemce", da starije podsjeti na ono što su činili, a da mlađima kaže kakvi su im bili djedovi i očevi. No, ta prerađena verzija izložbe o "zločinima Wehrmacht-a" je bila slabije posjećena (samo 400.000) i izazivala je manje emocija. Bochumski historičar Norbert Frei, koji izložbu prati od prvog dana, kaže da je takvo što bilo i za očekivati. "Prva postavka" je bila jednostavno nešto što se "moralo vidjeti", bila je "društveni događaj", a "druga postavka", iako ocjenjena u medijima izuzetno pozitivno, nakon silnih godina i još žustrijih rasprava više nije sadržavala dovoljno emocionalnog naboja. Usput rečeno, ustanovilo se da u muzejima širom svijeta, a ne samo u Istočnoj Europi, o događanjima u Drugome svjetskom ratu leži bezbroj falsificiranih spisa i potpisa, pogrešno significantiranih fotografija i sl. Toliki broj falsifikata, pripisanih zločina onim "drugima", očigledno, nije bio posao ozbiljnih historičara, nego obavještajnih službi "velikih" i "malih sila". "Druga postavka" foto-izložbe "Verbrechen der Wehrmacht" tematizirala je šest dimenzija "uništavajućeg rata" u Istočnoj Europi: genocid nad sovjetskim Židovima; masovno umiranje sovjetskih ratnih zarobljenika; rat za hranu; deportacije; partizanski rat, te represalije i strijeljanje talaca. Poslije njezine zadnje stanice – postavke u Hamburgu – otišla je i bukvalno u povijest. Dobila je, naime, svoje stalno mjesto u Njemačkom historijskom muzeju u Berlinu. Zamišljeno je da bude dijelom buduće izložbe o povijesti suvremene Njemačke. S time je i "sama historizirana", kako to lijepo reče Jan Philipp Reemtsma. U kontekstu podsjećanja na "Nirnberške procese" najviše frapira činjenica da je uopće suvremenim Nijemcima trebao jedan takav šok, kakvog je izazvala ova foto-izložba, nakon svega što su prošli i prolaze, u procesu denacifikacije. A očigledno, trebao je, kao što bi svim našim sredinama bio neophodan sličan šok, odnosno uznemirenje

vlastitim zločinima, ako nije i odveć kasno. Foto-izložbi o zločinima redovne njemačke legalne vojske (“Wehrmacht”) je, naime, uspjelo otvoriti proces drugčijeg promišljanja uloge “legalne vojske” u stravičnim zločinima Hitlerovog režima širom Evrope. “Nirnberški proces” je bio davno, zaboravilo se... Ono što brojnim knjigama i filmovima, a neke smo od njih namjerno i ovdje spominjali, nije uspjelo, uspjelo je ovoj foto-izložbi. Bespovratno je srušena, naime, ovdašnja poslijeratna konstrukcija o “čistom Wehrmachtu”. Pokazalo se – i ovaj put – da za “misaonu prekretnicu” nije dovoljno napisati dobar roman, dobru historijsku ili političku knjigu, jer njih je bilo i prije 1995. godine, nego je potrebna medijsko, literarno i žurnalističko izoštravanje, što je pratilo obje postavke foto-izložbe u izobilju. Temeljnu poruku izložbe “Verbrechen der Wehrmacht” su teško podnijeli u prvom redu ostarjeli nacisti, pa potom, preživjeli vojnici Wehrmacha, jer su se u međuvremenu uljuljkali u poslijeratnu stilizaciju neodržive legende o “čistom Wehrmachtu”. U tom smislu je “prva postavka” ove izložbe nastavak onog procesa koji je započeo “Nirnberškim procesima”, pa kojeg je ponovo otvorila “šezdesetosmaška generacija” u Njemačkoj, nakon što su Adenauer i društvo napravili gomilu trulih kompromisa s bivšim nacistima i vlastitom prošlošću. Ako se nekomu čini pretjeranom ocjena o Adeanueru i njegovoj eri, neka se raspita za “slučaj Globke”. Dr Hans Globke je bio jedan od najbližih, ako ne i najbliži Adenauerov suradnik u Bonnu, iako je svojevremeno bio nacistički propagandista. Uostalom, još je polovicom šesdesetih godina prošlog stoljeća bilo moguće da jedan naci-propagandista, kao što je bio dr Kurt Kiesinger, postane čak njemačkim kancelarom! “Šezdesetosmašima” je, pak, takva pozicija bila nepodnošljiva, jer bivši nacisti, a u međuvremenu društveni i politički uglednici u poslijeratnoj Njemačkoj, nisu bili rijetka pojava... Mi ćemo ovdje ustvrditi – dopadalo se to nekomu ili ne – da kod nas neće biti nikavog napretka sve dok se ne rode generacije sinova i unuka koje će se masovnije i glasnije javno pitati: kako su se moji preci ponašali u posljednjoj balkanskoj tragediji, jesu li eventualno činili zločine, kako mi je otac stekao odjednom silno bogatstvo, zašto su supruge i djeca poginulih ili ubijenih posljednja bijeda u našim društвima? Da se poslužimo i naslovom jednog romana nobelovca Heinricha Bölla – “Gdje si bio Adame?”

Ako je potpisnik ovih redova išta naučio tijekom svojih skoro 20 tužnih godina življenja u Njemačkoj, onda je to da “fašizam nije mišljenje, nego zločin”, te da je priča o patriotizmu veoma često sklizak teren i uvod u šizofreniju i ponovne ratove. Ne reče li onaj čovjek što se javno hvalio očevim četništvom – čerat ćemo se mi opet?! Ili, po “rvacki” – ustaša sam i čača mi bio! Naravno da je “ponovno čeranje” programirano, ako se nije u stanju demistificirati vlastite mitove i zablude. Poput Nijemaca, koji su organizirali foto-izložbu, koja je i sama postala povijest. Poučna povijest!

XVI – Kako se ophoditi sa zločinima?

Vjerljivo nitko nije uspio napisati do sada bolju rečenicu o osjetljivosti ophođenja s tragedijom u Auschwitzu kao veliki njemački filozof židovskog podrijetla Theodor W. Adorno, kazavši da se poslije Auschwitza ne bi više smjele pisati pjesme! Pa ipak, one se moraju pisati. Arno Lustiger, čovjek kojemu je pripala čast da 27. siječnja 2005. godine u njemačkom Bundestagu drži slovo u povodu 60. obljetnice oslobođenja Auschwitza (umro početkom 2011.) bio je, inače, počasni doktor i “gostujući profesor” na Fritz Bauer Institutu u Frankfurtu am Main, a autor je i jedinstvenih knjiga o “židovskom otporu” tijekom Drugoga svjetskog rata. Imao sam ga prilike uživo slušati kako objašnjava da je od njega postao “posve solidan građanin ove zemlje”, a što nije mogao niti sanjati prije 60 godina. S njegovim studijama o “židovskom otporu”, a bilo ga je, onoga oružanog, čak i u Auschwitzu, posebice monografijama o židovskom sudjelovanju u obrani Španjolske republike, te borbenim židovskim trupama u Poljskoj, Bjelorusiji i Ukrajini, kao i o staljinističkom progonu Židova, Arno Lustiger se uvrstio na listu najboljih znalaca židovskog otpora diktatura i nasilju u cijelom svijetu. Preživjeo je nekim čudom i Auschwitz i Buchenwald i još četiri druga logora, bio je sudionikom “marševa smrti”, a poslije rata tumač američke armije i suočivač malene židovske zajednice u Frankfurtu. Govori tečno osam jezika, piše i objavljuje na temu “židovskog otpora” po cijelom svijetu. Kada su ga pitali zašto je tek sa 60 godina počeo pričati o užasu koji je proživio, kazao je da ga do tada nitko o tome nije ništa pitao, te da je htio svojoj djeci osigurati miran život.

Arno Lustiger vjeruje čvrsto u "modernu Njemačku", ali još više u moć "zapisanog". U jednom eseju pozvat će se na staroga židovskog historičara Simona Dubnowa iz Rige, koji je neposredno prije nego što će biti ustrijeljen kazao: "Židovi, zapisujte i skicirajte sve!" Lustiger citira i zaostavštinu češkog Židova, borca otpora Julius Fucika: "Skupljajte strpljivo svjedočanstvo o palima. Jednog dana će danas biti prošlost, govorit će se o velikom vremenu i bezimenim herojima, koji su pravili povijest... Želim da se zna da nije bilo bezimenih heroja, nego su to bili ljudi koji su imali svoja imena, svoje lice, svoje čežnje i nade"! Ovo su, zapravo, postali životni postulati Arna Lustigera, koji je učinio sve što je u njegovoj moći da njemački i europski Židovi, njih 1,5 milijuna koji su služili u savezničkim armijama, njih pola milijuna u američkoj armiji, njih stotine tisuća u Crvenoj armiji, te 30.000 Židova – dobrovoljaca iz Palestine, dobiju makar svoja imena. Cijelu jednu studiju posvetio je Lustiger židovskim dobrovoljcima u španjolskom građanskom ratu, njih više od 6000, te brojnim Židovima u redovima Crvene armije, u kjoj je čak "150 židovskih generala, vojnika i partizana odlikovano najvišim odlikovanjem za hrabrost". U ovom njegovom eseju spominje se i Esther Ovadia, koja je posthumno primila orden Narodnog heroja Jugoslavije. Usput rečeno, kod nas se ne rijetko zaboravlja baš natprosječni židovski otpor u Drugome svjetskom ratu, zbog čega ih možda naši neonacisti natprosječno i mrze. Niti nakon "oslobođenja od Hitlerove diktature, kako je to 1985. godine formulirao tadašnji njemački predsjednik Richard von Weizsäcker, niti poslije osude nacističkih glavešina u Nürnbergu, nisu Nijemci htjeli odmah shvatiti razmjere pustoši koje su nacisti ostavili iza sebe. Zaokupljeni svojim sudbinama, bijedom i neimaštinom, pokoreni i poniženi, Nijemci nisu htjeli čuti ono što su i prije mogli znati, da su htjeli. U najkraćem, to je isto kao ono čemu smo svjedoci ovih dana i godina kod nas. U Srbiji se slave četnici, a samo se u nekolicini slobodoljubivih medija mogu čuti kompletne ocjene o njihovoj ulozi u Drugome svjetskom ratu, ili o nedavnim "malim Auschwitzima", onom u Srebrenici, zločinu koji se zbog svoje prirode ne da skriti. U Hrvatskoj se, također, ponegdje veličaju ustaše, a generali, osumnjičeni za ubojstvo civila u posljednjem ratu, se još uvijek bez kazne i sankcija slave kao heroji. U Bosni i Hercegovini svatko, pak, slavi svoju

vlastitu, neriejtko problematičnu prošlost, drugome i trećemu u inat. Ono što se s mukom raspreda u Den Haagu je pri tomu interesantno samo ako je riječ o zločinima onih drugih i trećih!? I u Njemačkoj je, zapravo, ne s "Nirnberškim procesima", nego tek s frakfurtskim procesima u periodu 1963. do 1965. godine, došlo do promjene prema počiniteljima i žrtvama u Auschwitzu. Monstrouznost ubojica izvedenih na optuženičku klupu, odnosno mediji, koji su bezpoštедno pisali o sadistima, konačno vode k prevladavanju svijesti da se dogodilo nešto strahotno, što se ne da objasniti samo ratom i diktaturom, o čemu se ne smije šutjeti, što je važno u konačnici za ozdravljenje Zemlje. Tek potom ugrađuje Njemačka u svoj kazneni zakonik članak po kojem je kažnjivo svako nijekanje zločina u Auschwitzu, tek od 1967. godine se redovito i pristojno podsjeća 27. siječnja na vlastitu sramotu. Tek od tada niknut će nova politička kultura, pošten odnos prema prošlosti, sebe i budućnosti radi!

3. Osam poučnih njemačko-židovskih priča

I u posrnuloj i teškim sedativima liječenoj poslijeratnoj Njemačkoj nije bilo sve idealno, kako se ponekad nekriticke o tom periodu povijesti i ovdje i drugdje piše. Više od deset godina nakon Hitlerovog hropca bilo je, primjerice, moguće da šef kabineta čuvenoga njemačkog kancelara Konrada Adenauera (1949-1963) bude Hans Globke, sudionik u izradi rasističkih zakona u vrijeme Trećeg Reicha. Ili, da i jedan njemački kancelar bude bivši član NSDAP, zadužen u Hitlerovom MVP-u za propagandu, kao što je to bio slučaj s Kurтом Kiesingerom (1965-1969). Tek potom se “otvorio” prostor za uvjerenog antifašistu Willy Brandta (1969-1974). Dakle, tek nakon niza “smeđih međučinova” uslijedilo je Brandtovo “klečanje na kiši” u Varšavi, pa se Njemačka počela odrješiti rastajati od svoje “smeđe prošlosti”, što će potom i voditi mirnom ujedinjenju Zemlje i njezinom respektabilnom mjestu u europskoj i svjetskoj obitelji naroda.

A da danas SR Njemačka uživa diljem svijeta najviši mogući ugled potvrđeno je i u jednoj BBC-studiji o “imageu nacije”, objavljenoj početkom 2008. godine, nastaloj na osnovu vrlo reprezentativne ankete, provedene na uzorku od 17.000 ispitanika u 34 zemlje svijeta. SR Njemačka je bila po prvi put uvrštena među 23 zemlje koje su ocjenjivane u tradicionalnoj anketi ove čuvene britanske radio-postaje i odmah je zauzela prvo mjesto. U BBC-studiji se potom ova činjenica pokušala obrazložiti s time da anketirani u svijetu imaju vrlo povoljnu predodžbu o njemačkoj gospodarskoj snazi i njezinoj ekološkoj samosvijesti i tehnologiji. To je, dakako neprijetorno, ali se ispuštalo iz vida da su njemačkom ugledu u svijetu doprinijeli itekako njezini višedecenijski naporci u prevladavanju “smeđe prošlosti”.

I – Ustanak pristojnih

U noći, u kojoj se još uvijek slavila desetogodišnjica mirnog ujedinjenja Zemlje, posebice u Berlinu i Dresdenu, gdje je bila centralna svečanost, odakle je u stvari i krenula “mirna revolucija” prije jedanaest godina koja je otpuhala DDR kao da ga nikad nije ni bilo, neonacistički smradovi su izvršili više terorističkih provokacija, usmjerena u prvom redu protiv

njemačkih Židova, ali ne samo protivu njih. U Düsseldorfu je eksplodirala bomba ispred gradske sinagoge, koja nije učinila veću materijalnu štetu, ali je otvorila nezaliječene rane, te nanijela sramotu. U Buchenwaldu, nekadašnjemu koncentracijskom logoru, i u nekim drugim mjestima, nacistički naivci su “naslikali” kukaste križeve na tamošnje spomenike pobijenim Židovima!

“Da smo znali da je ovako što moguće, ne bismo sinagoge ponovo ni gradili u ovoj zemlji”, kazao je Paul Spiegel, predsjedavajući Centralnoga židovskog vijeća u Njemačkoj, ogorčen što se skrnavljenje židovskih svetinja ponavlja. On je, inače, ostao neozlijedeđen pri pokušaju ubojstva pi-smom-bombom, samo nekoliko dana uoči obilježavanja desete obljetnice ujedinjenja Zemlje. Pa, ipak kazat će Spiegel samo dan poslije eksplozije u Düsseldorfu, u susretu s kancelarom Schröderom: “Mi Židovi želimo živjeti u Njemačkoj. Imamo povjerenje u demokraciju i ljude ove zemlje”. Time je u rasponu od 24 sata kroz usta “prvog Židova u SR Njemačkoj” iskazana bit židovske egzistencije na ovom tlu, razapetost, sumnje i neizvjesnosti, koje ih ne samo ovdje kontinuirano prate.

Kancelar Schröder je odmah sutradan došao u sinagogu u Düsseldorf, demonstrirajući i obzir i sućut prema svojim židovskim sugrađanima. Kazao je, bez kalkulacija, da se radi o “odvratnom zločinu”, da “okretanje glave” od takvih pojava, u stilu “to me se ne tiče – nije dozvoljeno”. Čovjek koji već dva mjeseca neumorno govorio o potrebi veće “civilne kuraži” i jačanju “civilnog društva”, pozvao je na “ustanak pristojnih”, a to je, po njegovom mišljenju, “ogromna, natpolovična većina u ovoj zemlji”. Posve usput primjećeno, liberalni njemački mediji kritiziraju Schröderov program u 30 točaka protivu desnog ekstremizma, od kojeg “neonacisti ne trebaju strahovati”, jer je suviše blag i podržan sa samo 75 milijuna DM, koje će se potrošiti na plakate, dopisnice i telefonske razgovore.

Očigledno su neofašistički stratezi sjajno planirali svoje prljave akcije upravo u danu i noći kada se slavila desetogodišnjica mirnog ujedinjenja Zemlje, koja se unatoč Kohlovim političkim smicalicama, pa i otvorenim lažima, odvijala miroljubivo i dostojanstveno. Nitko od dužnosnika čak nije u ovom danu podsjećao na Kohlove laži i manipulacije, čak što više

ukazivano je na njegove zasluge. U svjetskim medijima su ispisane gomile papira, o tomu kako je Njemačka konačno postala posve normalna europska zemљa, ali su se zlikovci potrudili da se podsjeti i na onu drugu, ružnu, smeđu Njemačku, koja je nekima ovdje, i ne samo ovdje, izvor nadahnuća i političko-terorističkih pregnuća.

*****

“Kada smo god bježali u nacionalizam deogađala nam se katastrofa, a kada smo bili dobri Europoljani doživljavali smo uspjehe”, kazao je Hans Dietrich Genscher, jedan od istaknutih aktera njemačkog ujedinjenja, opisujući zahvalnost kao glavni osjećaj Nijemaca nakon što im se historija 1989/90. godine po prvi put posrećila. O kauzalitetu sreće i uspjeha, te demokracije i tolerancije, njemačkog ujedinjenja i proširenja/ujedinjenja Europe bilo je riječi i u slavljeničkim besjedama francuskog predsjednika Jacques Chiraca, počasnoga gosta u Dresdenu, njemačkog predsjednika Johanes Raua, te Lothara de Maiziera, posljednjeg predsjednika vlaste DDR-a, koji je govorio i o preostalim podjelama u glavama i dušama istočnih i zapadnih Nijemaca, koje će se najteže prevladati. No, čini se da je najteže prevladati vlastiti primitivizam, matricu nacionalističkih iluzija i gluposti, otužni smrad vlastitog zločina, koji se stilizira u patriotizam. Pri tomu moderni Nijemci nisu ništa specifično, samo je njihova prošlost komplikiranija od drugih europskih naroda. A, ako su po čemu specifični, onda je to činjenica da se s vlastitom prošlošću, i njenim teškim posljedicama, suočavaju otvorenih očiju. Usput, teško onim narodima i kultura- ma koje takve nijanse i ne uočavaju.

Senzibilne i demokratski orijentirane Nijemce duboko pogađa sve što se događa Židovima (i drugim manjincima – strancima), jer su duboko svjesni tragedije židovskog naroda za vrijeme nacističke diktature, te opasnosti od “pada u prošlost” ukoliko se logika sile ponovo legitimira na njemačkoj društvenoj sceni. S druge strane, svaki neofašistički nasrtaj na židovske institucije i pojedince znači i žestoki udarac za one “njemačke Židove” koji glasno zastupaju poziciju da je SR Njemačka domovina i židovske zajednice u SR Njemačkoj.

*****

Na proslavi 50. obljetnice postojanja Centralnoga židovskog vijeća u SR Njemačkoj iznova su došle do izražaja podjele u samoj židovskoj zajednici, na one koji su "duhovni apstineti" u zemlji u kojoj žive i one koji se zalažu za pristup da je SR Njemačka i domovina njemačkih Židova. Pri tom je riječ o aktivnoj i moćnoj zajednici koja se od "nultog stanja" 1945. godine uzdigla na oko 100.000 uglednih njemačkih sugrađana u znanosti, kulturi, privredi i politici. U posljednjih deset godina je, po riječima Paula Spiegela, židovstvo u SR Njemačkoj iznova procvjetalo, a populacija se više nego udvostručila. No, dvojbe su ostale... Kada je umro Ignatz Bubis, Spiegelov prethodnik na mjestu predsjednika Centralnoga židovskog vijeća, te kada je – u skladu s njegovom posljednjom željom – pokopan u Izraelu, a ne u SR Njemačkoj, rasplamsale su se iznova diskusije, i ne samo među Židovima, o smislu židovske egzistencije u "zemlji počinilelja Holokausta", odnosno o židovskom identitetu u Njemačkoj. Jer, Ignatz Bubis je do pred samu smrt tvrdio da je on njemački Židov, njemački državljanin, ergo Nijemac židovskog korijena, ljuteći se kada bi mu netko kazao da je, ipak, "njegova domovina Izrael". U medijima se naširoko raspravljalo o motivima pokojnika. Malo tko se zadovoljio objašnjenjem da se Bubis uplašio mogućeg skrnavljenja njegova groba, jer su neonacisti nešto ranije razbili nadgrobnu ploču prethodnog predsjednika CZV-a Galisa. Preovladala je ocjena da Bubis "u smrti nije htio više biti Nijemac". Usput, Bubisu je bilo uzaludno i mrtav pobjeći u Izrael, jer se našao neki židovski ekstremista koji je oskrnavio njegov otvoreni grob, polijevajuci ga nekakvom crnom tečnošću. Sve do pred samu smrt Ignatz Bubis je godinama neumorno ponavljao priču o "pomirenju između Nijemaca i Židova", a onda je, neposredno pred smrt, u intervjuu "Sternu" progovorio o tužnoj bilanci njemačko-židovskih odnosa, ne samo u Drugome svjetskom ratu, i ne samo kroz petnaest stoljeća zajedničkog života, nego i u aktualnom trenutku. Naime, upozorio je da svatko ostaje ukopan u svoj svijet, a ti svijetovi funkcioniraju odvojeno. A to je žalosna istina, unatoč trudu njemačke demokratske javnosti da šačicu preostalih Židova udostoje zasluženom medijskom i političkom, jednom riječju ljudskom

pažnjom. Primjera radi, u visokim gremijima skoro svih velikih političkih partija nađe se mjesta i za ponekog Židova (pokojni Bubis je bio u predsjedništvu FDP-a, a Michael Fiedmann je u sličnoj poziciji kod CDU-a). Izgleda da niti dominantni pristup demokratske većine prema svojim sugrađanima Židovima ne može izbrisati osjećaj krivice i sramote zbog neopisive židovske tragedije u Drugome svjetskom ratu. A s druge strane, nemali broj Židova bježi u samoizolaciju, u “ghetto vlastitih strahova”, tako da proklamirana “njemačko-židovska sinteza” – unatoč svih napora – ostaje za većinu obična himera.

*****

Njemački Židovi kažu da su u prošlosti – čak i nakon 1871. godine, kada su po prvi put bili formalno- pravno izjednačeni s drugim građanima Njemačke – samo najistaknutiji pojedinci iz židovske zajednice, pro-nalazili ravnopravno mjesto u njemačkom drustvu, a da je većini Židova emancipacija ostala uskraćena. Tužnu i ružnu praksu međusobnog nerazumijevanja odredivali su oduvijek antisemiti.

Dakle, nije točna teza, koliko god bila primaljiva, da su njemački naci-sti s uništenjem šest milijuna “svojih” i europskih Židova razrušili “nerazrušivu duhovnu zajednicu njemačkog i židovskog bića”, koja je kao postojala prije dolaska nacističkih kreatura na vlast 1933. godine. Istina je prozaičnija, “smedokošuljaši” su “samo” artikulirali na najstrašniji način odomaćenu “antisemitsku praksu”, primjenjivanu već petnaest stoljeća, koliko Židovi žive na njemačkom tlu. U tom kontekstu se i daju razumjeti (ne)uspjesi u građenju “njemačko-židovske simbioze”, ma koliko se o njoj trudili liberalni i demokratski orijentirani Nijemci i Židovi. Usput, u natuknicama, trajalo je predugo u poslijeratnoj Njemačkoj, dok nisu stasale generacija političara i intelektualaca koje su u javnom diskursu artikulirale “stid za učinjeno”, koje su se založile za “dubinske analize antisemitizma” kroz povijest, koje su generacije živilih “počinitelja” pitali – kako ste mogli, kako vas nije (bilo) stid!? Naravno, riječ je o pitanjima za obične, normalne ljude, jer neonacisti takva pitanja nadjačavaju svojim poznatim urlicima o krvi i tlu, a niti dio konzervativne medijske i političke elite

nije u takvoj dernjavi posve nevin. S druge strane, među samim Židovima u svijetu nije malo onih koji još uvijek prebacuju preostalim Židovima u Njemačkoj što žive “u zemlji počinitelja” ili “Hitlerovih dobrovoljnih dželata” (D.J. Goldhagen). Izgleda da niti narod koji je prije 2.000 godina iskorijenio elementarnu nepismenost, koji je iznjedrio vjerskih, znanstveničkih i umjetničkih veličina više nego bilo koji drugi narod (između ostalih: Mojsija, Isusa, Marxa, Freuda, Einsteina), nije u domeni političke pismenosti bitno drugačiji od ostalog svijeta, o čemu ne svjedoči samo tužna bliskoistočna situacija. No, ovdje se, u prvom redu, radi o “krizi identiteta njemačkih Židova”, kako je to formulirao dugogodisnji urednik “Židovskih novina” Rafael Seligmann, koji pripada onoj intelektualno-političkoj orijentaciji unutar njemačke židovske zajednice koja bi htjela raskinuti s dragovoljnom samoizolacijom, odnosno konačno ispuniti sadržajima himeru od “njemačko-židovske simbioze”. Seligmann je u više navrata javno upozoravao njemačke Židove da nikuda ne vodi pozicija “spakiranih kofera” i “duševnog azila”, odnosno da je krajnje vrijeme da prestanu živjeti u “ghettou svojega straha”. Rekao je da antisemitizma u današnjem njemačkom društvu nema ni više ni manje nego u drugim europskim demokracijama, da je jedan “živući Židov sigurniji danas u Njemačkoj nego u Izraelu”. Seligman ima principijelno pravo, iako ga je otužna teroristička, neofašistička praksa u posljednjoj deceniji podobro demantirala. Naime, u medijima je objavljen podatak da je u Njemačkoj u posljednjoj deceniji registrirano 12.000 neprijateljskih akata usmjerenih prema Židovima i strancima, ili drugomislećima i drugačije izgledajućima. Seligmann zastupa poziciju “sasmosvjesnoga njemackog židovstva”, koje se mora nasloniti na dugu tradiciju pripadanja njemačkom društvu, jer je u toj njemačko-židovskoj “povijesti patnje” bilo i “jedinstvenih kulturno-loških, znanstvenih, umjetničkih vrhunaca”. A upravo se s tim vrhuncima mora pronaći kopča kako bi se izašlo iz samoizolacije i pronašao odgovor na pitanje – gdje su i što su njemački Židovi danas? “Na obje strane se mora shvatiti da su Židovi već više od jednog milenijuma dio njemačkog društva, povijesti, kulture, politike, privrede, kratko: jedan dio Njemačke”, upozorio je Seligmann, “a naročito je važno da to Nijemci razumiju, inače izgubit će svoj Judentum zauvijek”³⁷ Nisu li židovske nedoumice, makar

³⁷ “Die Zeit”, No. 35/1999.

one u SR Njemačkoj, nedoumice svih manjinaca ovoga svijeta, vrijedi se zapitati, uključivo onih na Balkanu i u Bosni i Hercegovini. A, ako ima nekih bh. specifikuma, nakon posljednje tragedije, onda je samo u tome što se u nesretnoj zemlji i njezini konstitutivni narodi, izuzev u tzv. vlastitom ataru osjećaju manjinski nesigurno i nesretnno. A kako i ne bi nakon svega što se dogodilo u režiji “Domanovićevih vođa” i njihovih pomagača! No, možda se “supstanca života”, kako bi to formulirao lucidni Ivan Lovrenović, i nije urušila zauvijek, ako se “vođe” i njihovi “đavolji šegrti” maknu sa scene, ako se u javnom diskursu ljudi prisjetete “zajedničkih vrhunaca” i “jedinstvenih domašaja” u kulturi, znanosti i politici, iz nekih drugih vremena. Ili se, možda, sjete i onoga zaboravljenog “svetog oca Marxa”, iz prve židovske petorke, koji je u čuvenoj raspravi o “židovskom pitanju” ukazao da je židovska emancipacija moguća jedino kao općeljudska emancipacija. Prevedeno na aktualni politički jezik – živjeti u skladu s vladajućim principima u demokratskom svijetu. U protivnom, mnogima je suđeno “Bubisovo prokletstvo”. I to ne samo onima koji su negdje u svijetu već svjesni svoje “židovske sADBINE”, nego i onima koji su kofere – u Bosni i Hercegovini ili negdje drugdje na Balkanu – upravo raspakirali.

II – “Moja domovina je sada sjećanje“

Godinama sam pisao o “najvećoj svjetskoj književnoj smotri”, u Frankfurtu am Main, pa tako sam izvijestio i o posljednjem danu 51. Frankfurtskog sajma knjiga, u kojem je dodjeljena tradicionalna Nagrada mira njemačkih knjižara američkom povjesničaru, njemačko-židovskog podrijetla, Fritzu Sternu, za njegovo uvjerljivo posredovanje kompleksnog odnosa Njemaca i Židova, za njegova brojna i respektibilna istraživanja suvremene njemačke povijesti, pri čemu se “suvremenost” odnosi i na vremena prije dolaska smeđokošuljaša na vlast (opsežna istraživanja Bismarckova vremena, posebno njegovog odnosa sa Rotschildima), odnosno onih vremena kada je “zajednički njemačko-židovski patriotizama još bio moguć”, te za razumijevanje i pomirenje među narodima. U Paulus crkvi u Frankfurtu na Majni, u prisustvu kompletne njemačke kulturne i političke elite, nagrađen je po prvi put

jedan historičar, koji jezikom i kulturom pripada i Evropi i Americi, koji je, unatoč vlastitoj subbini, i njemačko-židovskoj teškoj povijesti, bio među izričitim zagovornicima ponovnog ujedinjenja Njemačke. Za Fritza Sternia je mirno ujedinjenje Njemačke, pored ostalog, znak zahvalnosti svim žrtvama fašizma i staljinizma, jer je taj čin konačni dokaz da su oba "izma" mrtvi, a u konačnici to je zahvalnost i svim onima koji se angažiraju za mir i razumijevanje među ljudima. A u svojoj besjadi u Paulus crkvi ukazat će na narasle obveze Njemačke u Evropi i u svijetu, posebno prema svojim susjedima s kojima se ima "teška povijest", kako bi, recimo, Poljska i druge zemlje što prije bile definitivno uključene u europske integracije. U međuvremenu je Poljska postala jedna od prosperitetnijih zemalja EU... Nema "kraja povijesti", kazao je Fritz Stern u Frankfurtu, nema konačnog događaja, sve je uvijek povezano s proslošću, iz koje se može učiti i naučiti. Po njemu, u Njemačkoj je puno građana svjesno prošlosti i puno ih se trudi na pravi način oko pitanja sadašnjice, ali oprez – u "tamnim čoškovima" čuče i čekaju svoj trenutak zli duhovi. Upozorio je na potrebu razboritosti u javnom životu, posebno na činjenicu da se "iz Berlina nisu uvijek čuli tihi tonovi". Na Njemačkoj je da sada dokaže pripadnost Evropi i da posreduje napore drugih u tom pravcu, izričit je bio dr. Fritz Stern, naglašavajući da "politička klasa govori suviše, a kazuje malo". A što se procesa ujedinjenja tiče, poručio je – u Njemačkoj nikada više ne smije biti "građana druge klase", niti onih koji se tako osjećaju, jer dovoljno ih je bilo u povijesti, što je on iskusio i na vlastitoj koži. Fritz Stern je rođen u njemačko-židovskoj obitelji u poljskom Breslau 1926. godine. Srećno je izbjegao s 12 godina u Ameriku, gdje će postati profesor na Columbia sveučilištu u New Yorku, ugledni historičar i cijenjeni intelektualac, ali ostat će cijeli život razlomljen između svojih novih i starih zemalja. Njegova sjećanja su bolna, usmjerena su na "arijevce iz djetinjstva", na "cinični sadizam", kako je formulirao, smeđokošuljaše i onih koji su ih slijedili. Ipak, u Münchenu će se 1996. godine javno zapitati – u kojoj to zemlji trebam živjeti? A nerijetko bi kazao -dolazim iz Njemačke koje više nema i koje više nikada neće biti. Ipak, najsenzibilnija formulacija Fritza Sternia na temu razlomljenosti između domovina je ona posve kontemplativna – "moja domovina je sada sjećanje". On tvrdi da mi živimo u vremenu

“kulture sjećanja”, pa, iako “sjećanja nisu istražena povijest”, ona pomaže da se neke bitne stvari ne zaborave ili ne ponove. Historija i nije ništa drugo do ljudska drama, a po njemu, istraživanje te ljudske drame i jeste zadatak povjesničara i književnika. Na neki način je Fritz Stern u svojim djelima (i ne samo u najpoznatijem “Zlato i željezo”) sjedinio ta dva nezahvalna poziva, kojima pripada budućnost. Jer, državnoj sili i političarima pripada gruba stvarnost, kazali su mudraci, a literaturi i povijesnim istraživanjima budućnost. O svojim istraživanjima je kazao da su ona, u cijelosti uzeta, samo pokušaj objašnjenja sunovrata Njemačke i Nijemaca u nacističke zločine, a kritičari su, nerijetko, upravo ta njegova istraživanja i angažman označavali “fascinirajućim”.

III – Nagrade nisu dovoljne, gdje je novac?

Preživjelim Židovima u samoj Njemačkoj i onima koji su imali sreću izbjegći u Ameriku ili drugdje na Zapad je poslijeratna njemačka vlada, odmah nakon oporavka, počela isplacivati “Opferrente” – mirovine za žrtve koje su podnijeli tijekom nacističke diktature, u visini od 530 DM. Židovima i drugim žrtvama nacističke diktature u istočnoeuropskim zemljama nije nikada ništa osobno isplaćivano, a njihove političke elite su kredite ili jednostrane pomoći njemačke vlade koristili za svoje potrebe, ne obazirući se na podanike-žrtve, valjda podrazumijevajući da je podanik nitko i ništa, a da je država, odnosno njezin vladajući aparat sve na ovomu tužnom svijetu. No, zamršeno klupko neriješenih “povijesnih računa” počelo se odmotavati povodom otkrića da “neutralna Švicarska” i nije bila baš tako neutralna u Drugome svjetskom ratu kako ju je bio glas, odnosno da su njeni bankari i političari bili, na posredan način, sudionici u Hitlerovim zločinima – financirajući njegove avanture, odnosno perući njegovo “krvavo zlato”, opljačkano širom Europe. Nakon silnih natezanja i oklijevanja, suočeni s prijetnjom bojkota i izolacije, švicarski establishment se odlučio da Svjetskomu židovskom kongresu preda ono što je bespravno i surovo oteto Židovima u Drugome svjetskom ratu, a tako dugo stajalo u švicarskim trezorima. Od toga golemoga bogatstva će se, usput rečeno, širom svijeta, posebno u Istočnoj Europi, podići nove sina-

goge, u koje neće imati tko svratiti... U "švicarskoj situaciji" se našla i SR Njemačka nakon što se u svijetu, a posebno u SAD, otvorilo pitanje naknade za tzv. prisilne radnike u Drugome svjetskom ratu, u stvari njemačke zarobljenike-civile iz cijele Europe, koji su bez nadoknade odradivali krvavu potporu Hitlerovom režimu, za njegove sulude planove osvajanja ili razaranja cijelog svijeta. Milijuni ljudi su radili u tvornicama, u rudnicima, na njivama da bi se "čisti arijevci" mogli boriti na istočnim, zapadnim ili afričkim frontovima. Mnogi od njih nisu preživjeli, a od onih koji jesu dio je u međuvremenu umro prirodnom smrću. No, milijuni tih "prisilnih robova na određeno vrijeme" su još uvijek živi, iako u dubokoj starosti. U zakladu, fondaciju ili zadužbinu poetičnog imena "Zaklada za mir, pomirenje i budućnost", u stvari u svojevrsni "dragovoljni fond" za nadoknadu rada i stradanja "prisilnih radnika", koji je formiran na inicijativu njemačke vlade i industrije, slilo se nešto više od šest milijardi DM (od toga su industrijalci sakupili pet a Vlada tri mlrd. DM). To bi iznosilo oko 2.500 DM po preživjelom, što američki odvjetnici smatraju suviše minornim da bi se smjelo prihvati. Oni, naime, traže višestruko veću nadoknadu. S druge strane, u samoj Njemačkoj ne raste spremnost da se iznos poveća, pogotovo ne kod većine industrijalaca, koji su se odlučili šutjeti i čekati (u spomenuti fond se uključilo za sada samo nekoliko desetina njemačkih poduzeća, iako su, de facto, sve tradicionalne firme izvlačile debele profite u Hitlerovo vrijeme od tih nesretnih "prisilnih radnika"). A konzervativni političari, posebno iz bavarskog CSU-a, javno govore kako su zahtijevi "nezajažljivi" i "cinični", odnosno kako tim tzv. prisilnim radnicima i nije bilo tako loše, odnosno kako je onima u poljoprivredi bilo čak bolje nego Njemcima u gradovima ili na frontu. Vodi se svojevrsna antikampanja protiv zahtijeva američkih odvjetnika, nerijetko zaboravljujući predmet spora. Američki odvjetnici, pak, opet vode kampanju protiv njemačkih proizvoda na američkom tržištu, navodno u ime tih nesretnih žrtava iz toga davnog vremena. Principom – "uzmi ili ostavi", s njemačke strane, te naši klijenti trebaju šest do sedam puta više nego što nudite, s druge strane, dovedeni su pregovori u čorsokak. Rješenje će, vjerojatno, biti u povišenju njemačke ponude, odnosno u smanjenju zahtijeva američkih odvjetnika i obustavljanju antinjemačke kampanje u američkim mediji-

ma. (Tako je na kraju i bilo...) A oni "prisilni radnici", s početka priče, Židovi ili neki drugi svejedno, možda će – promišljaju krivci – do tada i poumirati prirodnom smrću, što bi bio vrhunski cinizam. Ako vrhunski cinizam nije već to, kako formulira Michael Friedmann, njemački intelektualac židovskog korijena, što ti nesretnici već pet decenija pokušavaju uzaludno dobiti neku, makar simboličnu nadoknadu za pretrpljeno i žrtvovano. Neke tradicionalne firme su, u međuvremenu, posjetile delegacije preživjelih "robova", bile su u pravilu srdačno dočekane, a na odlasku su, u znak sjećanja, umjesto novca, dobole šerpe, lonce i poklopce, što ove ugledne firme, "obiteljska poduzeća" u mirnodopsko vrijeme proizvode za cjelokupno svjetsko tržište. S robovima, ugrađenim u fundamente visokoindustrijskih nacija i njihovih izoliranih "otoka obilja" je uvijek tako bilo. Tko će platiti za poniženja i žrtve preko 13 milijuna registriranih američkih robova, za milijune francuskih i britanskih robova, tko će pokrenuti parnicu i kako je dobiti. Ili je to već prekrila "šaša" i zaborav. Ili su samo Njemci nešto naučili iz vlastite povijesti, i povijesti uopće?

*****

U mojim novinarskim bilješkama od 30. svibnja 2001. godine stoji, između ostalog i sljedeće: – U srijedu poslijepodne (tog 30. svibnja) je njemački Bundestag – prema očekivanju – usvojio zaključak o postojanju "dovoljne pravne sigurnosti" za njemačko gospodarstvo, osiguravajuća društva i banke pred američkim sudovima, tako da Kuratorijum "Zaklade sjećanje, odgovornost, budućnost" može – nakon dvogodišnjih zavrzlama – početi s isplatama obeštećenja nekadašnjim "prisilnim radnicima" u vrijeme nacističke diktature u Njemačkoj. Riječ je o isplati nešto više od 10 milijardi DM za 1,2 do 1,5 milijuna još uvijek živućih od nekadašnjih 10 milijuna "prisilnih radnika", koji trebaju dobiti od pet do 15 tisuća DM, u zavisnosti od toga jesu li bili deportirani radnici ili logoraši. A oni se moraju već prilikom podnošenja zahtijeva za obeštećenje obvezati da nemaju više nikakvih zahtijeva prema njemačkoj državi i njezinom gospodarstvu. Prve isplate obeštećenja su moguće već u trećoj sedmici lipnja ove godine, kaže se u priopćenju Zaklade koja je zadužena za operativni dio posla

oko obeštećenja. Već 22. svibnja o.g. – nakon revizije čuvene “Kramove odluke” u “apelacionom postupku” pred njujorškim sudom – Zaklada je sugerirala Bundestagu usvajanje odluke o postojanju “dovoljne pravne sigurnosti”, jer je odluka o tomu, sukladno “zadužbinskom zakonu”, u domeni Bundestaga. U tom momentu je pred američkim sudovima bilo još 11 od nekadašnjih 68 kolektivnih i privatnih tužbi protiv njemačkih firmi, banaka i osiguravajućih društava, no pošlo se od toga da odbacivanje “Kramove odluke” obvezuje u budućnosti i ostale američke (i druge) sudove. A u međuvremenu su, zaista, i “odbačene” skoro sve tužbe u SAD. S izuzetkom par glasova konzervativaca, koji su protestirali zbog visokih honorara odvjetnika Svjetskoga židovskog kongresa, a mogli bi biti u igri i drugi motivi, za usvajanje zaključka o postojanju “dovoljne pravne sigurnosti”, glasale su sve frakcije i svi poslanici Bundestaga. Time se “njemačka politička klasa” i gospodarstvo obznanilo “krivim” i odgovornim za ono što su nacisti uradili prije toliko mnogo godina. Primjer koji navodi na razmišljanje! Slijedi ogroman posao kako za ljude u Kuratorijumu Zadužbine, tako i za njemačke činovnike u raznim institucijama, te za odvjetnike i udruženja logoraša u cijelome svijetu. Iz saveznog proračuna će sljedećih dana na račun Zaklade “leći” pet milijardi DM, a oko 5,1 milijarde DM uplatit će njemačke firme, njih oko 6.300 koje su osnovale Zakladu. Predstavnik “Zelenih” u Bundestagu Wolfgang Beck se u srijedu u raspravi o “dovoljnoj pravnoj sigurnosti” ironično upitao: “Sastoji li se njemačko gospodarstvo samo od 6.000 firmi”? Naime, od nekadašnjih 200.000 firmi koje su imale korist od “prisilnog rada” neke više ne postoje, ali mnoge nisu htjele niti da čuju za obeštećenje i Zakladu, izbjegavši zakašnjelu moralnu i financijsku obvezu, pa su 17 velikih osnivača Zaklade nedavno uplatili za njih nedostajućih 1,4 milijarde DM. Iako još ima trzavica oko toga hoće li njemačko gospodarstvo uplatiti na račun Zaklade njezinih pet milijardi odjednom ili u više rata, više novac nije problem. Slijede problemi s dokazivanjem logoraškog ili “prisilnog” statusa u vrijeme Trećeg Reicha, što je za mnoge bivše logoraše i “prisilne radnike” skoro nerješiv zadatak. Pomoć koju im pružaju odvjetnici i razna udruženja, te aktivisti Međunarodnoga crvenog križa nije uvijek dostatna, tako da su moguće nove traume i inače iztraumatiziranih ljudi. Zato raste pritisak da

se rok za podnošenje "valjanih zahtijeva" za odštetu, ranije predviđen do kolovoza o.g., produži do kraja ove godine. Kancelar Schröder je u Bundestagu naglasio da "Zaklada sjećanje, odgovornost, budućnost" činom isplate obeštećenja daje cijelom svijetu na znanje da Njemačka stoji iza užasnih zločina počinjenih u vrijeme nacističke diktature, a opunomoćenik njemačke vlade u teškim pregovorima s američkim odvjetnicima i sudovima Graf Lambsdorf je naglasio da se ovim činom izvršava financijska obveza, a moralna ostaje i dalje, te se ispričao svima živim i mrtvima "prisilnim radnicima", pogotovu onima za koju je ova simbolična odšteta došla suviše kasno. No, s izvinjenjima je stvar uvijek problematična. Lothar Evers iz Udruženja za pomoć progonjenima u vrijeme nacističke dijktature zahtijeva "osobnu ispriku" kod svakoga "prisilnog radnika", koja bi mogla imati formu "osobnog pisma". Evers naglašava: "Pogrešno je misliti da se čekom u dvije rate mogu kompenzirati decenijske štete". On zahtijeva da se u procesu obeštećivanja obeštete i neke grupe koje do sada nisu uopće uzimane u obzir, primjerice "djeca koja su patila pod nacističkim režimom". No, u tu svrhu bi se morao donositi novi zakon koji bi podrazumijevao i nove, ogromne sume novca koje bi – kako iskustvo uči – bilo skoro nemoguće prikupiti. Može li ova tužna priča uopće imati kraja? Ili su samo Nijemci osuđeni na onu mudru misao: Tko se sjeća spoznaje i odgovornost, a to dvoje omogućuje bolje osmišljavanje budućnosti nego potiskivanje i zaborav". Ali, zašto samo Nijemci!?

IV – "Druga krivnja" – nedosljedna denacifikacija

Veliki broj institucija i pojedinaca se bavio istraživanjem Holokausta i svega što je vezano za zločine u Hitlerovoj Njemačkoj, ne uspjevši objasniti – kako je to bilo moguće, te posebno ne mogavši pružiti uvjerljivi odgovor o motivima mržnje ljudi koji su pripremili i izvršili zločin, odnosno jesu li u toj svojoj pomahnitalosti imali "široku podršku" njemačkih masa, tzv. malih ljudi, koji su gledali i šutjeli, svjesno ili nesvjesno sudjelovali u svemu tome, brinući se o goloj egzistenciji, ostavljajući pitanja morala za neka druga vremena. (Kakve proklete sličnosti s posljednjom južnoslavenskom kataklizmom!) Jednu od najtvrdjih definicija ovog užasa ponudio je

Daniel Jonah Goldhagen u svojoj obimnoj knjizi "Hitlerovi dobrovoljni dželati", koji je ubrojio u "dželate" ili njihove pomagače, sve one koji su na bilo koji način doprinijeli masovnom uništenju Židova, što, praktički znači, sve koji su ubijali, ali i sve koji su radili u pozadini u civilnim "institucijama za ubijanje". To pogarda ne samo organizirane zloćince u nacističkim formacijama, vojnim, policijskim privrednim i političkim, nego i mnoge koji su odradivali svoju "radnu obvezu" u institucijama koje su direktno ili posredno sudjelovale u progonu, prometu, uništenju svojih sugrađana, ako su znali za teror i smrt, a posebno mnogobrojne "dželate za pisaćim stolom", koji su bili angažirani u vezi s progonom i ubojstvima. No, kao što smo već pokazali, "saveznici" iliti "pobjednici" su u "Nirnberškim procesima" osudili samo smedokušuljaške vođe "najtežeg kalibra", ako se kojim slučajem nisu sami ubili. Unatoč raširenom uvjerenju da su "saveznici" brzo i s uspjehom sproveli tzv. tri "d" kampanju u poraženoj Njemačkoj – denacifikaciju, demilitarizaciju i, potom, demokratizaciju, što je bila pravosnova za njemačko privredno i političko čudo, nije mali broj ni onih, i to ne samo među Židovima, koji godinama upozoravaju na propuste i nedoslijednosti u denacifikaciji Njemačke, odnosno ostajanju na slobodi mnogih koji su u "Trećem Reichu" bili više od običnih građana, koji su šutjeli i "ćumurali", te tek ponekad dizali ruke na nacistički pozdrav. Jedan od tih i takvih nepomirljivih duhova je i njemački Židov Ralph Giordano, poznati književnik i angažirani intelektualac, koji od 1958. godine prati i piše o sudskim procesima "velikim" i "malim" nacističkim zloćincima. U njegovojoj knjizi "Druga krivnja", upozorava da su mnoge krupne ribe ostale neosuđene, da su unatoč silnih napora oko istraga i pokretanja postupaka, rezultati užasno jalovi. A u povodu prestanka s radom najviše zemaljske sudsko-pravne instance za pojašnjenje nacističkih zločina, one u Ludwigsburgu, koja – nakon četerdeset godina rada – 01. 12. 1999. godine "prerasta" u Istraživački centar u okviru Saveznog arhiva, Giordano je napisao u "Die Zeitu" ogorčen tekst u kojem konstatira da unatoč silnim naporima i preko stotinu tisuća predistražnih i istražnih radnji u vezi sa zločinom, samo su u 7.000 slučajeva uslijedile pravosnažne presude. Na kraju "jedne ere", kako formulira Ralph Giordano, ostaje samo "gorak, žalostan osmijeh o čemernim rezultatima svih ovih muka". Jer, izvan obuhvata sudskog

postupka , a pogotovu presude, ostali su mnogi “veliki” -planeri i stratezi, glave masovnih ubojstava, privredni bosovi, graditelji Auschwitza, arhitekte tvornica smrti u Treblinci, Belzecu, Sobiboru. A s posebnom gorčinom prokomentirat će Giordano da “nijedan jedini ubica u sudačkoj togi nije pravosnažno osuđen”. Međutim, za gorko podsjećanje, i neshvatljive paralele, ostaju činjenice da su pravnici “Trećeg Reicha” osudili na smrt “32.000 ljudi iz političkih razloga”. Moglo bi se reći, “dragovoljni dželati” za pisaćim stolom i u “sudačkim togama” osudili su na smrt ili logore sve slobodoljubivo i prkosno što se nije priklonilo Hitlerovoj histeriji. Među njima nisu bili samo komunisti i socijaldemokrati, nego i mnogi obični ljudi, građani i radnici, kao i niz zaboravljenih prkosnih katoličkih svećenika i drugih ponosnih mislećih ljudi.

V – Reportažni zapis iz Grunewalda: vlak za “Nigdjevo“

S radio valova je stizala obavijest da je čuvena Friedrich Strasse zapriječena, te da se kolima ne može stići u “vladinu četvrt” u Berlinu, niti iz blizine razgledati Reichstag, Kanzleramt ili, pak, Brandenburgska kapija, te druga znamenita mjesta u strogom centru grada, u kojem se povijest i suvremenost prepliću kao malo gdje drugdje na svijetu. Jer, tu na onoj praznoj ledini, ispod koje se nalazio “Hitlerov bunker”, koliko sutra niknut će i Spomenik ubijenim Židovima Europe, njih oko šest milijuna, a možda će i Sinti i Romi doći na svoje, njih se do sada slabije slušalo i uvažavalo.

*****

Tražeći “tursku četvrt” u Berlinu ili “mali Istanbul”, kako se još tepa Kreuzbergu, prolazimo kolima pored komadića, grafitima išaranog “Berlinskog zida”, koji ovih dana postaje temom dana i ne na prvom mjestu zato što 13. kolovoza pada 40-obljetnica početka njegove gradnje. (Ovi redovi su nastali prije točno deset godina, u Berlinu i Njemačkoj se sve stubokom izmijenilo – u međuvremenu je podignut i spomenik umorenim europskim Židovima, sastavljen od više od dvije tisuće manjih ili većih mermernih blokova u strogom centru, ali i s tim se Berlinjani ležerno

ophode. Usput, jedna od ulica koji vode ovom spomeniku nosi ime Hannah Arendt.) "Zidove" u glavama je uvijek teže razgraditi, zapisao sam, dakle, prije desetak godina, baš zahvaljujući političarima ponosita i plitka čela, kako to pokazuje i balkansko i berlinsko iskustvo, jer i neki njemački političari u kampanji za berlinski Senat iz čiste obijesti. špekuliraju s time da nekima nedostaje "Zid" i bodljikava žica. Kuda se samo istopila čežnja s obje strane "Zida" koja je u konačnici i dovela do njegova rušenja 1989. godine, pitao sam se i tada i često potom? Do u kasnu noć smo bili u društvu s Borom Čosićem i njegovom (u međuvremenu umrlom) Lolom, koji točno onoliko koliko traje agonija na Balkanu i žive u Berlinu. U međuvremenu imaju kuljni status među apatridima u Berlinu s južnoslavenskih prostora kojima ratovi nisu posve pomutili pamet, te na berlinskoj književnoj sceni. Bora Čosić se ne može požaliti da mu je u književnom pogledu u Berlinu išlo loše. Nakon tri knjige kod "Rowohlt" i prijevoda "Carinske deklaracije" kod "DAAD-a", upravo se kod uglednog "Suhrkampa" pojavila Borina prva zbirkha pjesama, posvećena mrtvima ("Die Toten"), koju je iz njega iznjedrila tuga i melankolija egzilskog života. Prve recenzije uglednih i suptilnih kritičara ("Neue Zürcher Zeitung", "Süddeutsche Zeitung" i dr.) su izuzetno povoljne. Na nedavnim "susretima svjetskih literatura u Berlinu" u publici je za vrijeme Borinog "čitanja" sjedio i Charles Simich, neosporni autoritet po pitanjima poezije i u SAD i u Zapadnoj Europi. "Bora se ponaša kao pjesnik početnik", zadirkuje ga Lola, koja je poetsku zbirkhu prevela na italijanski jezik, a Bora ne umije objasniti kako se to u 68-oj godini postaje pjesnik. Odgovor je u stvari dobro znan, ili jesli ili nisi, godine su ionako jako relativna stvar. Uživamo u Borinoj enciklopedistici, izbrušenim ocjenama njemačke i južnoslavenske knjižarske i književničke situacije i stidimo se naše površnosti. Spominjemo Petera Handkea, u čijoj čuvenoj "obrani Srba i Srbije" Bora ne vidi ništa drugo do duboko potcjenvanja srpske kulture. Njegov "obračun s Handkeom" je doprinio njegovom imageu ovdje, ali mu je donio i dodatne probleme. U razgovor na velika vrata ulaze i Dževad Karahasan, Ivan i Dubravko Lovrenović, koje Čosići dobro poznaju, a s Dubravkovom doministarskom funkcijom su prijatno iznenađeni. Danima poslije će nas proganjati misao da u Berlinu nismo bili s autorom "Doktora Krleže", i

više od 40 drugih knjiga-bisera, nego s "Dr. Krležom" osobno. U Berlinu intelektualni guru, a u Jugoslaviji ga brkaju s njegovim prezimenjakom, kvazi-piscem, kojemu je "sunce sve dalje", kojemu se, zapravo, odavno pomračilo. Zbog njega i njemu sličnih Bora Ćosić i stanuje u Berlinu...

*****

Početak je srpnja, sparno je već u rano nedjeljno jutro. Zagrobnu tisuću remeti ptičji pjev iz obližnjih zelenih krošnji i jedva čujan glas na engleskom jeziku, koji pokušava mladomu muškarcu i ženi, obučenim u šorc i majicu, s naočalama na glavi i turističkim torbama na ramenima, približiti tragediju i zločin od prije više od pola stoljeća. Vjenac uveloga cvijeća i gomila poluizgorjelih svijeća leže bezživotno ispod spomen ploče na berlinskom "kolodvoru smrti", samljeveni sinošnjim prolovom oblačka nad Berlinom. Na beskrajnom nizu malenih metalnih pločica, s obje strane kolosijeka, kojim već pola stoljeća ne prometuju ni roba ni ljudi, uklesan je identičan tekst, s promjenljivim brojevima, koji obaviještava znatiželjne koliko je kojeg dana, mjeseca i godine s ovog mjesta odvedeno "berlinskih židovskih sugrađana" na njihovu posljednju vožnju u (ne)izvjesnost, u "Nigdjevo". Jedan dan 30, govori prva ploča, drugi dan 50, priča druga, a ovoga je dana, kaže treća, čitavih 100, dok je četvrta posve ponosna na njenih 130 "putnika"... Sistematični i marljivi "Hitlerovi dobrovoljni dželati", kako bi to formulirao Daniel Goldhagen, potrudili su se svojski i uspjeli su za par godina uništiti berlinsko židovsko stablo, koje je ovdje pušтало korijene skoro tisuću godina. Kažu da je nacistima najviše smetalo što su Židovi bili Nijemci, prije nego što su postali Židovi, a priča zvuči tako poznato i vodi nas direktno u balkanske jazbine duha i oživljuje tragediju jednog naroda i jedne zemlje u srcu Balkana... Ne zavaravajmo se, poručuju suptilne analize njemačko-židovskog prokletstva, nije bilo i nije ni danas riječ samo o ludom "Vodi" i njegovim malim imitatorima, nego o kompleksnome uzajamnom odnosu luđaka i mase sljedbenika, koji su "Führera" trebali i koji ga još uvijek trebaju. A u pozadini je fenomen frustrirane i zakašnjele nacije, nezreo odnos prema sebi i svojim susjedima, te svojemu mjestu u svijetu. Tako barem piše Christian

Graf von Krockow u knjizi "Hitler i njegovi Nijemci",³⁸ koja je vjerojatno aktualnija na Balkanu nego u Njemačkoj, jer kod nas "Führeri" rastu na svakom čošku, u svakom imalo tamnjem kutku, čega se većina i ne stidi, nego se vlastitim brlogom još i ponosi. Učiti toleranciju i solidarnost, te preduprijediti "Führere" dok su mali i nejaki, poručuje Graf von Krockow, drugoga lijeka nema. Na početku puteljka koji vodi "kolodvoru smrti" u berlinskoj četvrti Grunewald, te na unutarnoj strani kolosijeka, okrenutoj zahrdalim tračnicama, stoje dvije metalne neugledne table na kojima se može pročitati da je od početka 1942. godine, kada je na čuvenom savjetovanju Hitlerovih glavešina, tu u blizini, u dijelu grada sa poetičnim imenom Wannsee, donesena odluka o "konačnom rješenju židovskog pitanja" ("Wannseekonferenz"), pa do ožujka 1945. godine, s majušnog kolodvora u Grunewaldu "otpremljeno" u Auschwitz, Theresienstadt i druge koncentracijske logore svih 50.000 berlinskih Židova. Na ovom "svetom mjestu" smo zajedno s Dušanom Bogdanovićem, našim dugogodišnjim prijateljem i supatnikom, u šali ga zovemo "Vojinim diplomatom", koji je proteklu "izbunarenu deceniju", koju su nam pokrali idioci i zločinci, proveo u egzilu, boreći se protiv zla i prostakluka, u prvom redu onih koji su kao predstavljali njegov narod. Za Dušana nije već prije deset godina bilo dvojbe tko su i šta su oni, pa ga je javni govor, da je riječ o sramoti nezabilježenoj u povijesti, u prvom redu za srpski narod, odvela iz profesije i domovine, srećom privremeno. Pomagao je svakomu komu je pomoći bila potrebna, a u prvom redu bosanskim izbjeglicama. Na "ukletom kolodvoru" u Grunewaldu moze se, bez velikih naprezanja, zamisliti nepregledna kolona Berlinjana na putu za "Nigdjevo", ili Nirgendwo, rekli bi Nijemci. (Otkud baš u ovim rječima toliki sklad tona i značenja, kojeg skoro i nema drugdje, teško je objasniti, ako odgovor ne leži u metafizičkoj sklonosti za posrnućem i kod njemačkog i kod balkanskih naroda!) Ne treba biti posebno senzibiliziran da bi se ugledala kolona ljudi bez prtljaga, sa žutom trakom oko rukava i strahom u očima, okružena "arijevcima" s džukelama na uzici, nepomična izraza, spremni na sve, izuzev na dobro. A ljudima sa Balkana se može dogoditi da u spomenutom "filmu" ugledaju i kolone očajnika iz Vukovara, Zvornika, Mostara, Srebrenice, na

³⁸ Graf von Krockow, Ch., Hitler und seine Deutschen, List Verlag, München, 2001.

njihovom putu u "Nigdjevo/Nirgendwo"... Bez riječi, pognutih glava, vraćamo se u podnožje "spomen obilježja" u Grunewaldu, jednog od tisuće u Berlinu. Do podnožja se, naime, dovode turisti i radoznalci autobusima da vide – u sklopu razgledanja grada – i ovu turističku znamenitost. Na sred puteljka, u neposrednoj blizini spominjane spomen ploče, mučio se ogroman smedji pas s njegovom jutarnjom toaletom. Bilo mu je, naravno, boje nacističke uniforme. Džukela je, nakon obreda, njemački pedantno trljala guzicom o kaldrmu, na što su se njegovi vlasnici, koji su sjedili u obližnjem "Biergartenu" i bezbrižno uživali u pivu, ponosno osmjejhivali. U idiličnom Grunewaldu i ponovo samosvjesnom Berlinu, vodećoj europskoj metropoli, europskom New Yorku i turističkom magnetu 21. stoljeća, što se sve ne može pročitati u priručnim turističkim materijalima i gradskim vodičima, u kojemu džukele kao po pravilu tore po spomen obilježjima, kao i na Balkanu, slušamo spikerov ravnodušan glas, kako je neka, tek privredna osoba pred Tribunal za ratne zločine u Den Haagu, izjavila da ne priznaje nadležnost Tribunala i da se ne osjeća krivim. Odnekud nadolazi prisjećanje da je u Nürnbergu samo Hitlerov arhitekt Albert Speer osjetio grižu savjesti i izjavio da se osjeća krivim. Da između nekadašnjih "legendi" i ove "živuće" iz Den Haaga nema razlika, tvrde odavno ljudi poput Bogdana Bogdanovića ili Bore Čosića, ali ih je malo tko mogao ili želio čuti. Ratni bubenjevi su uvijek jači od pjesnikovog krika ili njegove suze.

*****

"Vojin diplomata" nam pokazuje i druge grunewaldske znamenitosti, dok se vozimo "berlinskim Dedinjem". Svuda oko su arhitektonski zanimljive kuće, s izuzetno skladnim linijama, pedantno uređenim dvorištima, njegovanim cvijetnjacima, podšišanom travom i uredno potkresanim drvećem. Nekada su, uglavnom, pripadale onima što su "otputovali" prije više od pola stoljeća s "kolodvora smrti" u "Nigdjevo". Danas u njima žive rijetki predratni vlasnici, te potomci onih što su držali džukele na uzici grunewaldskoga kolodvora. Neki od njih izuzetno vole pse, čistokrvne pasmine, i posve izvjesnih boja. Ponekad ih izvode u šetnju i na jutarnju

toaletu do "Biergartena", takorekući tu u susjedstvu, do podnožja nekoga napuštenog, avetinjskog kolosijeka... U jednoj oronuloj, pa ipak reprezentativnoj vili na Grunewaldu bila je godinama smještena i Vojna misija Titove Jugoslavije, a sada je u njoj ambasada zemlje koja se na Zapadu zove "ostatak Jugoslavije". Upravo postignutim sporazumom među novim poglavicama na Balkanu o raspodjeli diplomatsko-konzularnih predstavnštava u vlasništvu nekadašnje velike zemlje, zgrada Misije FNRJ/SFRJ je pripala SR Jugoslaviji. A šta će s njom biti i kada će to biti, zna vjerojatno samo par posvećenih... Kupljena je neposredno poslije Drugoga svjetskog rata, kada se tadašnja Jugoslavija ubrajala u "sile pobjednice", od nekoga berlinskog Židova koji je imao sreću da je zbrisao na vrijeme iz Hitlerove Njemačke, te nesreću da je nakon rata bio sirotinja kao i mnogi drugi u tadašnjoj Njemačkoj. Prodao ju je, kažu jedni, za kamion pun slanine, dok drugi tvrde da je kamion do pola bio ispunjen slaninom a od polovine cigaretama. Kada ju je pokušao povratiti pred nekim berlinskim sudom, tvrdeći da ju je prodao ispod svake cijene, uvaženi suci su ustvrdili da je kamion slanine tada bio vrijedniji od gomile novčanica bilo koje valute. Bilo kako bilo, od 1953. godine zgrada je bila i jeste u vlasništvu neke od Jugoslavija, koje izgleda uvijek raspolaže s dovoljno sirovog mesa, a nađe se i cigareta. A, slanina i posebice cigarete, mogu biti u vremenima kada stotine tisuća i milijuni otpisuju vlakom za "Nigdjevo" izuzetno jak ustavno-pravni argument...

VI – Židovski muzej u Berlinu: opomena i nada!

Već smo se pozivali na dragocijenu misao američko-njemačkog povjesničara židovskog podrijetla Fritza Sterna, kako živimo u vremenu "kulture sjećanja", pa ako "sjećanja i nisu istražena povijest", ona pomažu da se spozna istina i da se zlo ne ponavlja, makar ne tako često kao do sada. U ovom kontekstu dala bi se razumijeti i važnost otvaranja Židovskog muzeja u Berlinu ("Das Jüdische Museum Berlin"), u nedjelju 09.09.2001., s trajnom postavkom koja svjedoči o skoro dvomiljenjumskoj židovskoj tradiciji na njemačkom tlu. Za ovu svečanu priliku, a nazočnošću su je uveličali vodeći uglednici Njemačke i mnoge poznate ličnosti iz Svjeta,

izložen je i originalni antički dekret cara Konstantina, posuđen od Vatikana, u kojem se spominju Židovi iz Kôlna u godini 321. Usput, izložen je i original rukopisa "Teorije relativiteta" Alberta Einsteina. Već uoči otvaranja Židovskog muzeja Berlin, koji spolja ima izgled neobične skulpture položene u cik-cak liniji, uslijedile su polemike. Neki su vrlo zabrinuti da se Berlin ne pretvori u "grad žaljenja" ili "grad-spomen", pa je tadašnji predsjednik SR Njemačke Johannes Rau našao za potrebno ustvrditi u berlinskom "Tagesspiegelu", u autorskom prilogu, kako još uvijek u njemačkoj javnosti nedostaju znanja o židovskoj povijesti u Njemačkoj dugoj 2.000 godina, te da su se Nijemci isuviše dugo opirali prihvatići odgovornost za genocid nad europskim Židovima. Po njemu, tek "ako se sve čini da se ova katastrofa ne zaboravi, stiče se mogućnost ocjene da Holokaust nije suma njemačko-židovske povijesti". A ako se spozna da tragedija nije zakonitost, piše dalje Rau, "tada možemo biti još svjesniji gubitka kojeg smo mi Nijemci putem Holokasta sami sebi učinili." Pokojnom predsjedniku Rau-u je bilo jasno, dakle, kako konflikti Nijemaca i Židova nisu započeli u vrijeme nacističke diktature, nego su "Židovi stoljećima bili izopćeni, diskriminirani i proganjani do smrti", iako se ne smiju zaboraviti ni vremena "višestrukoga obostranog prožimanja" iz čega su nastajala djela "koja do danas imaju svjetsko kulturno značenje". Židovski muzej u Berlinu, po riječima njegova direktora Michaela Blumenthal-a, nije i neće biti "muzej Holokasta" ili "kuća žrtava" nego "zavičajno mjesto njemačko-židovskog života", živo, pulsirajuće svjedočanstvo o više od 17 stoljeća židovskog života na tlu Njemačke. Direktor Blumenthal i autori "stalne postavke" žele "rekonstruirati židovski život u Njemačkoj", dijelom se služeći originalnim eksponatima, a dijelom i modernom tehnikom – kompjuterskom animacijom i sl., te pokazati svo njegovo bogatstvo i složenost, ostavljajući drugima da se pitaju, kako se moglo dogoditi da sve to odjednom i tako surovo budu uništeno. Američko-njemački Židov Michael Blumenthal nema iluziju o aktualnim židovsko-njemačkim odnosima, koji su, kako je izjavio Deutschlandfunku "još uvijek u grču". Čak i kada se s dobromanjernim Nijencima razgovara biva se naglašeno "da ste Židov", što u SAD nije slučaj. Michael Blumenthal (75), bivši predsjednik elektronskog koncerna "Unisys Corporation" i

ministar financija u Carterovoj administraciji, je prije četiri godine preuzeo izgradnju Židovskog muzeja u Berlinu, kada je trebalo slomiti razne administrativne i političke prepreke za njegovu gradnju. U međuvremenu je, pak, postao nezaobilazna figura berlinskog života, uz čije ime će ostati povezana gradnja ovog muzeja, napravljenog po "genijalnim nacrtima" Daniela Liebeskinda, jer je Muzej "zapanjujuća arhitektonska provokacija" ("Die Zeit"), ali i mnogo toga drugoga. Blumenthal je, naime, proveo djetinjstvo u Berlinu, pa je na neki način ovim posljednjim angažmanom "zatvorio životnu kružnicu", kako je pisao "New York Times". A Blumenthal, usprkos svemu, ne bi imao ništa protiv da mu sin studira u Berlinu, izjavio je jedne prilike. "Mi nećemo ovdje postaviti nikakav transparent na kojem bi stajalo – pogledajte šta ste sve izgubili", kaže Blumenthal, no svatko tko posjeti Muzej morat će konstatirati kako je upravo Njemačka ponajviše izgubila uništenjem i gubitkom "njemačkog Judentuma". U knjizi "Nevidljivi židovi" ("Die unsichtbare Mauer"), Blumenthal, pak, melankolično konstatira kako je Njemačka samo u rijetkim slučajevima "uzvraćala ljubav asimiliranih Židova prema domovini", prihvatajući samo izrazite talente, a opirući se "prihvatići i asimilirati" židovsku manjinu kao sastavni dio vlastite povijesti, bez koje bi njemačka znanost i umjetnost, ali i gospodarstvo, kroz vijekove, bili znantno manje uspješni. Blumenthal se, u stvari, dotiče poznatog fenomena njemačkih Židova, koji su dali nebrojene zanstvenike i umjetnike, koji su, kao nigdje drugdje prihvatali jezik i kulturu, smatrajući ih vlastitim. Već su legendarni oni primjeri, kada obrazovani Židovi u bijegu pred modernim barbarima, u skromnom kuferu, sa sobom nose Goetheova dijela. U svijetu se, pak, i danas govori o "njemačko-govornom židovstvu"... Thomas Friedrich, znanstveni voditelj tima koji je pripremio "stalnu postavku" Muzeja, naglašava da je njezin glavni cilj da putem individualnih sudsibina ne samo istaknutih: umjetnika, znanstvenika, poduzetnika, filozofa, galerista i žurnalistika, nego i običnih ljudi, pokaže tko su i šta su bili njemački Židovi kroz povijest, te da osvijetli proces mukotrpne emancipacije židovstva u Njemačkoj. I za njega je nesporno da nikada nije bilo istinske "njemačko-židovske simbioze", nego su u najboljem slučaju istaknuti židovski pojedinci bili akceptirani i tolerirani. Ambicija "stalne

postavke” je da se pokaže povijest Židova u Njemačkoj od doba Rimljana do danas, ali ne i da se napravi “istorijski židovski Dysneyland”. Tom davnome vremenu posvećena su samo tri odjela izložbe, a ostalih 11 se bavi novijom poviješću, od početaka 18. stoljeća do dolaska Hitlera na vlast i, naravno, židovskim stradanjem u doba nacističke diktature. (Kako je već kazano, u neposrednoj blizini, u centru grada, nalazi se i Spomenik ubijenim Židovima Europe, koji drugim “jezikom” i stilom izražava spomen žrtvama i opomenu živima!) Izložba u njenom završnom segmentu, pak, provocira njemačku aktualnu svakidašnjicu jednostavnim pitanjima tipa – može li jedan Židov u suvremenoj Njemačkoj postati i njezin predsjednik?! Je li se, zaista, nešto pomaklo u komplikiranome njemačko-židovskom odnosu u novije vrijeme? Kako tumačiti aktualnu mržnju iskazanu nasrtajem na židovska groblja, sinagoge ili na istaknute osobe, pojedince? Naime, prema oficijelnim podatcima BKA (Bundeskriminalamt) samo u 2000. godini su izvršena 1.084 različita napada na židovske bogomolje i groblja od strane nacističkih mrakova, što je duplo više nego godinu ranije, a što je skandal po sebi. Danas u cijeloj Njemačkoj živi manje od 100.000 Židova (podaci su u međuvremenu korigirani znantno na više, zahvaljujući doseljavanju iz bivšeg SSSR-a). Žive često u mjestima u kojima nema sinagoge, niti ikakvoga drugog obilježja nekadašnjega židovskog života, izuzev u židovskim muzejima, kojih širom Njemačke ima preko stotinu. Pa, ipak, ova populacija pridošlica s Istoka doprinosi revitalizaciji židovskog života u Njemačkoj, budi optimizam starosjedilaca, od kojih veliki broj i dalje živi u “ghettou vlastitih strahova” (Seligmann), opirući se tzv. ponovnoj asimiliaciji, sumnjujući u mogućnost “njemačko-židovske simbioze”, u bilo kojem obliku. To se, zapravo, dade razabrat i iz riječi (bivšeg) predsjednika Njemačke biskupske konferencije, kardinala dr. Karl Lehmana, koji je u intervjuu za Südwestrundfunk naglasio da “unatoč izvjesnom proboru u odnosima židova i kršćana”, nije realno očekivati “lakoću u odnosima među njima niti u ovoj generaciji”. Kardinal Lehman se “stidi svaki put kada se to dogodi”, a to će ga se kardinal stidi, su srušeni spomenici na židovskim grobljima i napadi na sinagoge, a što se unatoč svim mjerama predostrožnosti ne može isključiti niti u

budućnosti. "Osjećam da je "atalog antisemitizma u Njemačkoj još uvijek relativno visok", naglašava kardinal Lehman, pridajući Židovskom muzeju u Berlinu značenje "vječite opomene". Ne treba sumnjati da kardinal Lehman zna o čemu govori. Jer, Njemačka je – unatoč uvriježenoj predstavi o izvršenoj denacifikaciji – prokockala prve poslijeratne godine, jer je u njima "nacistički mamurluk" liječila jakim Adenauerovim dozama antikomunizma, pa je tek sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog stoljeća, uvjetno rečeno "Fischerova generacija" započela postavljati pitanja odgovornosti vlastitih djedova i očeva za neviđenu sramotu koja se učinila sebi i drugima. Pa je tek vremenom "kultura sjećanja" kod jednoga ne malog broja ljudi u Njemačkoj postala aksiomom javnog života. Oni su, naravno, dobro znali da se čitav narod ne može niti sjećati, niti osjećati krivim, niti sramiti, ali netko mora s tim započeti. A dobri znalci toga zakašnjelog procesa tvrde da su za "spas treće generacije" izuzetnu ulogu imali filmski serijali poput "Holokausta", te ugrađeni mehanizmi propitivanja vlastite odgovornosti za svjetsku katastrofu u obrazovni sustav Zemlje. Možda se tek u ovom kontekstu daju razumjeti i nade vezane za budući život Židovskog muzeja Berlin? Koji će možda inspirirati i neke druge zavađene narode na propitivanje odnosa sa svojim manjincima i svojim susjedima, poštено i bez okolišanja. Kako se katastrofe ne bi tako često ponavljale!

VII – Rafael Seligmann: "Nobelova nagrada za Njemačku"

Za dubinskije razumijevanje ugleda koji SR Njemačka uživa danas u Europskoj uniji i u svijetu pomoći ćemo se i natuknicama njemačko-židovskog publiciste i književnika Rafaela Seligmanna iz eseja "Nobelova nagrada za Njemačku". On je rođen 1947. u Izraelu, a od 1957. godine živi u Njemačkoj. Bio je, između ostalog, i dugogodišnji urednik "Židovskih novina" i poznat je po zalaganju za izlazak Židova "iz ghettoa vlastitih strahova". Autor je knjige "Hitler – Nijemci i njihov vođa".³⁹

Seligmannov prijedlog da se Njemačkoj dodijeli Nobelova nagrada za sve ono što je učinila u "prevladavanju prošlosti" je, usput rečeno, isto

³⁹ Seligmann, R., Hitler. Die Deutschen und ihr Führer, Ullstein Verlag, 2004.

ono što bi bilo kad bi neki umni preživjeli potomak ubijenog Bošnjaka iz Srebrenice, u masakru u kojem se krvnik iz Kalinovnika svetio "Turcima" za Kosovo, predložio Srbiju za Nobelovu nagradu za mir. A do toga se beskrajno daleko, nažalost, u prvom redu jer se Srbija koprca i dalje u "smedjoj močvari". Inače, vrhunskih intelektualaca, podrijetlom Bošnjaka iz Srebrenice, ili okolice, ima čitav niz, a za Emira Suljagića i Hasana Nuhanovića znam i iz medija i putom njihovih knjiga. Prvi je danas u Sarajevu, a drugi u Nizozemskoj, od srebreničke djece i mladića stasali su u međuvremenu u ozbiljne ljude, znanstvenike i autore koji smisao života vide u borbi protiv nepravednog zaborava.⁴⁰

"Odustajanje od denacifikacije podrazumeva renacifikaciju", uočio je s pravom i napisao za Peščanikov portal dr Nikola Samardžić, koji se nedavno i u interview za sarajevske BH Dane predstavio baš "brandtovski", u svoj intelektualnoj i političkoj i ljudskoj veličini i to u dijelovima sup-tilnoga govora o vlastitim zabludama i zabludama njegovih najbližih, u prvom redu oca Radovana, nekada čuvenog i uglednog historičara, pa potom samo značke na reveru srpskih nacionalista.

"Njemački narod zасlužuje Nobelovu nagradu za mir", započeo je Seligmann ovaj svoj nesvakidašnji esej, "skoro jednodušni izbor Berlina u Odbor za ljudska prava Ujedinjenih naroda je novo priznanje zaslugama ove zemlje. Jer se nacija doslovnih militarista i blic-ratnika ("Blitzkrieger") preobrazila u zajednicu pacifista, čiji su vojnici, doduše, angažirani diljem svijeta, ali samo u mirovnim misijama. K tomu, njemačka vlada se oduprla, sukladno volji većine stanovništva, uvredljivom zahtjevu Sjedinjenih američkih država da sudjeluje u ratu protiv Iraka. Pacifističko temeljno uvjerenje je samo jedna boja u spektru njemačke politike od 1949. godine. Odlučujuća je mnogo više etika odgovornosti Nijemaca". Po Seligmannovu uvjerenju i osjećaju za mjeru stvari: "Nijemci će s Kainovim biljegom genocida morati živjeti. To ih ne treba, međutim, spriječiti da osjećaju i zadovoljštinu objektivnim postignućama nakon kraja nacističke vladavine. Njemačka je naučila svoju lekciju i nakon toga razvila se u uzoritog člana međunarodne familije. Sram i loša savjest zbog Holokausta ne

⁴⁰ O tomu i u našem eseju "Ispovijest preživjelih Srebreničana", www.pescanik.net, 24.01.2008.

smiju Njemce spriječiti u tomu da razvijaju normalan nacionalni osjećaj samopoštovanja. Razorena samosvijest jednog naroda nije – ni u kojem slučaju – garancija budućega korektnog ponašanja. Uzoritim dječacima se zavidi i nisu voljeni u školi, tako je to i u međunarodnoj familiji. Fiksiranje na prošlost prijeti da ukrade budućnost Njemcima. Adolf Hitler nije valjan alibi. Htjeti objasniti nedostajuću nacionalnu samosvijest Njemaca kajanjem zbog suodgovornosti za Hitlera, svjedoči o historijskoj kratkovidosti. Nije Hitler napravio Njemce slabim, obrnuto je, jer su bili slabi, predali su se nacističkom poglavici. Njemci trebaju konačno stati iza svoje historije i njegovati svoj identitet. Smeđu epizodu je naslijedilo uzorito oplemenjivanje. To zaslužje priznanje. Bilo bi zato primjereno međunarodno uvažavanje humane njemačke politike. Ono bi pomoglo i nama i drugim nacijama da se međusobno normalno ophodimo.”⁴¹

VIII – Hannah Arendt: “smisao politike je sloboda“!

Hannah Arendt je rođena 1906. godine u Hannoveru, djetinjstvo je provela u Königsbergu (današnjem Kalinjingradu), nakon mature upisuje studij teologije na Sveučilištu u Marburgu, gdje biva opčinjena profesorom Martinom Heideggerom, potom iz poznatih prozaičnih razloga napušta Njemačku 1933. godine, prvo bijegom u Francusku, a potom 1940. godine u SAD. Temeljno njemačko filozofsko obrazovanje i njezino židovsko podrijetlo su odredili njezinu sudbinu. Odmah nakon napuštanja Hitlerove Njemačke pomaže njemačke cioniste, analizira ogavnu antisemitsku propagandu, govori u ime nepostojeće “židovske armije”, nuda se da će poslije rata Židovi i Arapi moći živjeti zajedno. Godine 1951. postaje američki državljanin i pojavljuje se njen kapitalno djelo “Elementi i podrijetlo totalitarne vladavine”, dopunjeno sedam godina poslije s dva poglavљa, u svjetlu tragičnih mađarskih iskustava. Potom djeluje kao angažirana publicistkinja, urednica brojnih časopisa, profesorica je u Chicagu i u New Yorku, gdje je i umrla 1975.

---

⁴¹ Seligmannov esej “Nobelova nagrada za Njemačku - Zašto je ovaj narod učinio sve ispravno?” preveli smo, odmah po objavljinju, prvo za politički magazin BH Dani, broj 518, od 18. 05. 2007.

godine. Njezin život je obilježen “pronalazačkim duhom” i ljubavima i prijateljstvima, kažu njezini biografi. Tako bi u par riječi mogao glasiti životopis jedne neobične žene koja je u međuvremenu postala sinonimom istraživanja totalitarizma i jedna od najvažnijih filozofa i političkih teoretičara prošloga stoljeća. O njoj se, maltene, sve zna, njezine brojne knjige i rasprave se isčitavaju i studiraju među akademskim svijetom, i u Europi i u Americi, njoj su posvećeni dijelovi Library of Congress u Washingtonu gdje se i čuvaju njezini manuskripti, pod njenim imenom se vodi Institut za istraživanje totalitarizma u Dresdenu, a u međuvremenu je ustanovljena i nagrada s njezinim imenom čiji je moto – “smisao politike je sloboda”! Već decenijama se o Hannah Arendt objavljuje godišnje u prosjeku desetak monografija pa, ipak, s pojavom njenog “Dnevnika mišljenja”,⁴² neobične knjige u neobičnoj formi, namijenjene knjiškim i filozofskim sladokuscima, dodatno je otvoren prozorčić u “intelektualnu intimu” Hannah Arendt. Tko, pak, u dva svezka s više od 1.200 stranica bude tražio uobičajen dnevnik grdno će se razočarati. Jer, u ovim se knjigama radi o očajničkom naporu jedne intelektualke da u vremenima nakon sloma tradicija pronađe primjereno način mišljenja i pisanja, objašnjavaju Ursula Ludz i Ingeborg Nordmann, priređivačice i izdavačice, inače vrsne poznavateljice sveukupnog djela Hannah Arendt, čiji je pogовор, u stvari, svojevrsna “knjiga u knjizi”, kojega se, takodjer, treba uzeti s respektom. “Dnevnik mišljenja” Hananah Arendt ne nosi čak ni precizne datume kada su nastajali pojedini zapisi. Ukupno 28 zabilješki, datirani samo mjesecom kada su nastajale, u periodu između 1950. i 1970. (1973.) godine, te k tomu jedna “svaštara” u kojoj ima i poezije i filozofije, i muke i radosti, i boli i ljepote. “Dnevnik mišljenja” je posve odgovarajući naslov za “mjesečne izvještaje” Hannah Arendt, u kojima ona pokušava “u prostoru osamljenosti” razmišljati o velikim metafizičkim i svjetovnim temama, ali u prvom redu kako misliti “bezvremensko misleće Ich”, s obzirom da “za iskustvo mišljenja ne postoji vrijeme”. Drugim riječima, upravo poznavatelji kulturnih knjiga Hannah Arendt⁴³ ili njenih brojnih

⁴² Arendt, H., *Denktagebuch 1950-1973*, Piper Verlag, München/Zürich 2002, 2 toma, 1231 str.

⁴³ Elementi i podrijetlo totalitarne vladavine, O revoluciji, Vita activa ili o djelatnom

angažiranih političkih tekstova mogli bi biti prijatno iznenađeni, odnosno "doći po svoje". Jer, u "Denktagebuchu" se samo na drugaćiji, osobeniji i "usamljeniji način" govori o tomu – kako nakon užasnih katastrofa u 20. stoljeću politički misliti i djelati? Moglo bi se kazati da se i ovdje nudi zaključak da samo "djelatnost mišljenja", odnosno da se samo putem "djelatnog mišljenja" može izbjegići zlo ili se makar od njega uzdržati. U "mjesečnim dnevnicima" Hannah Arendt pažljivi čitatelj otkrit će s kim i kako autorica vodi komunikaciju, dakle tko su "misaoni partneri" Hannah Arendt, kako oni iz prošlosti, od Platona i Aristotela, preko Cicerona i kasnije Montesquiea, Kanta i Hegela, Marxa i Nietzschea, do njezinih suvremenika – Martina Heideggera (kompliciran odnos s njеним "alter ego"), Karla Jaspersa (s kojima je imala višedecenijski stručni i ljudski odnos i prepisku, o čemu i svjedoči njezina knjiga "Briefwechsel 1926 –1969.", i drugih. Usput, Hannah Arendt se u "Dnevniku mišljenja" ne bavi izravno svojim ljubavnim vezama, pa ni s Heideggerom, nego atraktivnošću Heideggerova mišljenja, pa se često mogu naći i rečenice poput "Ovo je greška Sein und Zeit" ili "Heidegger nema pravo". A što se Jaspersa tiče, Hannah Arendt se također često pita: "Postoji li mišljenje koje nije tiransko?", o čemu je njezin prijatelj filozof- psihoanalitičar razmišljao cijeli život. O ljudskim i ljubavnim vezama Hananah Arendt s: Heidegerom, Jaspersom, Blücherom – napisane su mnoge studije, i u njima je najlošije prošao njezin oficijelni muž Heinrich Blücher. No, "Dnevnik mišljenja" se završava upravo bilješkom od 25. studenoga 1970. godine o smrti Heinricha Blüchera, nekadašnjeg člana "Spartacusa" Rose Luxemburg, kojeg je do smrti bio glas da je "neobrazovan i komunista". Pa, ako "ljubav" u uobičajenom značenju i nije tema "mjesečnih dnevnika" stotine stranica se vrte u krugu pitanja usamljenosti, napuštenosti, refleksija o prijateljstvu ili braku, koji su u stvari u uskoj povezanosti s centralnim filozofskim temama Hannah Arendt, jer su stanovnici carstava demokracije upućeni na prijateljstvo, kako moćnici koji potrebuju prijatelje da im ukažu kada i gdje povređuju principe, tako i svi drugi trebaju prijatelje da bi zajedno s njima kontrolirali poštuju li se bitni principi ili ne. U "Dnevniku misljenja" mogu se naći snažni i inspirativni

---

životu, Eichmann u Jerusalemu – Izvještaj o banalnosti zla, O životu duha...

metafizički, poetski pasaži o ljubavi, koja je je zajedno s radom i mišljenjem modus vivendi. „Mi se razumijevamo uobičajeno“ – piše Hannah Arendt – „samo u jednom „između“ – putem svijeta i uz njegovu pomoć. Ali, ako se razumijemo direktno, bezposrednički, bez obaziranja na ono zajedničko što leži među nama, mi ljubimo“! Ljubav sprži prosto ono „između“ i zato je ona ono „ljudsko“. Tko nikada nije doživio ovu silu i ne pripada živućima. No, kada se ljubav institucionalizira i razumije samo kao osjećaj, pa kao u Americi svede na obitelj i na „uniformu ljudskopolitičke zajednice“ – omogućava se time čitavi đavolski spektakl započet u „ljubavno-obiteljskim odnosima“ i uzdignut u „perverziju političkih odnosa“. Čuvena Nietzscheova rečenica „Pustinja raste“ time dobija svoju potvrdu. Drugim riječima – „mi runiramo oaze“! Apsurdno na prvi pogled zvuči zarobljenost Hananah Arendt temama totalitarizma, s jedne, i njena privatna privrženost jednome velikom umu, sklonom nacistima, ili drugomu – par exellence Ijevičaru i trećemu – „neobrazovanom komunisti“. No, upravo takav je bio njezin život. Između faze idiličnog djetinjstva u Kantovom Königsbergu, u kojoj ne postoji „anti-semitska sjećanja“, njenih marburških dana s Heideggerom, i egzila u Francuskoj i starosti u Americi protežu se „crvene niti“ traganja za slobodom, odnosno razumijevanja korijena i uzroka totalitarizma. Njezini poznati „nalazi“ o „radikalizmu zla“ iz kultne knjige o „totalitarnoj vladavini“ su u prvi mah ocjenjeni „površnima“. Slično se deogodilo s kontroverznim „izvještajem o Eichmannu“, u kojem je odslikan portret birokrata zločinca, a umjesto „radikalizma zla“ ponuđena je slika „banalnosti zla“. Možda Hannah Arendt i dugujemo upravo zahvalnost za spoznaju da je svaki totalitarizam zlo, nacionalni i nacistički ili boljševički, svejedno, te da je zlo u suštini puka banalnost. Iza koje se ne skriva ništa drugo do „banalna banalnost“? Možda zato i mora biti „smisao politike – sloboda“. Kao i smisao svakoga intelektualnog angažmana! Inače, ostajemo za sva vremena u začaranom krugu „totalitarne vladavine“ i „banalnosti zla“!

4. Grassova “desetljeća” i “stoljeće”⁴⁴

Iako Günter Grass sebe definira piscem kojemu je njemački jezik domovina, brojni su razlozi za tvrdnju da je on “pisac našeg doba”, neomeđen jezikom i kulturom, ergo i “naš pisac”. Razlozi su, naravno, književnog ali i izvanknjijaževnog karaktera. Grassova umjetnost, naime, uvjerljivo svjedoči o historiji kao vječitom ponavljanju “već viđenog”, o zlu kao latentnoj opasnosti, koje je u stanju srozati i tzv. visoko razvijene kulture, o potrebi da se o vlastitim zabludama i “otvorenim ranama” stalno iznova bespoštedno-kritički promišlja. Grass je u ovom pogledu inspirativan ne samo za njemačku kulturološku scenu, nego i za one zemlje i kulture u kojima su se urušile osnovne vrijednosti, koje se koprcaju u kalu vlastitih zabluda i poraza, u kojima se s mukom nazire svjetlo na kraju tunela. A među takve – nema nikakve sumnje – spadaju i kulture naroda Jugoistočne Europe, ili u prvom redu one, jer se u njima s teškom mukom probija politička moderna, koja – kako bi Habermas rekao – podrazumijeva kritičko mišljenje i odstojanje prema vlastitoj praksi i njeno uspoređivanje s drugim kulturama. A kao što je poznato, Grassu se na našim prostorima nije baš posrećilo u posljednjoj deceniji, posebice u Srbiji i Hrvatskoj, gdje su mu, čak, i knjige spaljivane ili izbacivane iz biblioteka, odnosno gdje su se raskidali već zaključeni ugovori o objavljivanju prijevoda njegovih posljednjih djela. Istini za volju, nesretni srpski i hrvatski režimi su imali pravo, jer o njima je Grass znao s vremena na vrijeme prozboriti po koju bespoštednu riječ, smještajuci ih u historijske i etičke kontekste kojima su i pripadali. Uostalom, on to čini već pedeset godina ne samo sa Zlom u nacističkoj interperatciji za vrijeme Hitlerove strahovlade nego i sa suvremenim njemačkim zabludama i glupostima.

---

⁴⁴ U osnovi ovog dijela studije je naš feljton o Günteru Grassu, objavljen povodom dobijanja Nobelove nagrade (vidjeti, M.L., Grassovo stoljeće I-III, Slobodna Bosna, od 02 do 16. prosinca 1999. godine).

I – Zemlja kulture i barbara

Njemačka je zemlja kulture i barbarizma, suštinska je ocjena Marcela Reich-Ranickog, najistaknutijeg književnog kritičara na njemačkom jezičkom području, koji je u 80-oj godini dočekao da njegovo autobiografsko djelo "Moj život" ("Mein Leben") postane bestseler, a on osobno neosporna medijska zvijezda. Čudna je zemlja Njemačka, ako milijun ljudi ima potrebu kupiti i pročitati knjigu njemačko-poljskog Židova, u kojoj se bespoštedno kritiziraju njemačka "povijesna bespuća", njezin zločin prema Židovima i cijelom svijetu, a istovremeno se njezina literatura i kultura uzdižu na pijadestal najviših svjetskih duhovnih dostignuća. U najmanju ruku je neobično – kako je začuđeno primijetio književnik Miljenko Jergović – da se djela jednoga književnog kritičara reklamiraju čak i na tramvajima. No, proces senzibiliziranja njemačke javnosti nije bio nimalo lagan niti jednostavan. Na tom putu su mnogi, a ne samo nobelovci Böll i Grass, doživjeli niz peripetija i neprijatnosti. Pri tom se mora – makar letimično – spomenuti zasluga čuvene "Gruppe 47", koja je imala zadatak "povratiti dostojanstvo njemačkoj kulturi i literaturi", a što su njezini članovi u dobroj mjeri i uspjeli. Ugasit će se sama od sebe krajem šesdesetih godina, nakon zamornih i iscrpljujućih rasprava o svemu i svačemu, nakon što su se na njemackoj duhovnoj sceni pojavili novi vjetrovi, inicirani ne na posljednjem mjestu Grassovim "Limenim dobošom" (1959.).

II – Pet decenija Grassove zanatske radionice⁴⁵

Biblioфsko izdanje Grassove knjižice "Pet desetljeća" pojavilo se u izdanju Saveza njemačkih knjižara i njemačkog PEN-a za "Svjetski dan knjige – 23. travanj", odmah dospjelo na bestseler liste i nestalo u roku od mjesec dana iz njemačkih knjižarskih izloga. Zapravo, riječ je o malenom rukopisu, koji je najvećim dijelom već objavljen u knjižici "Četiri desetljeća" iz 1991. godine. Ono što je novo u ovoj knjižici je nevelikog sadržaja po obimu, ali vrlo značajno za one koji žele znati sve o Grassu, koji su

---

⁴⁵ Günter Grass, Pet desetljeća – Izvještaj iz radionice ("Fünf Jahrzehnte – Ein Werkstattbericht"), Steidl i VBV, Göttingen 2001.

pratili njegovu višedecenijsku duhovnu i političku pobunu. Iz ove knjižice se saznaju pozadine i motivi za pričice iz "Mojeg stoljeća" ili pak kako je Grass doživio uvršćenje u red književnih besmrtnika, kada mu je 10. 12. 1999. godine u Stockholmu uručena Nobelova nagrada za literaturu. A u "Izvještaju iz radionice" su prezentirane i Grassove skulpture, grafike i crteži, do sada neobjavljena poezija, privatne fotografije i portreti. Usput, Grass spominje da je na nekim književnim susretima u Meksiku portretirao i velikoga srpskog pjesnika Vaska Popu, no portret nije objavljen. Veliki pisac i "neudobni um" njemačke i europske literature je ovom knjižicom otškrinuo vrata svoje "radionice" i svoje duše, dajući naslutiti kako je beskrajno sujetan na svoje djelo, te da posebno teško podnosi književnu kritiku njegovih djela. Naime, u nevelikom rukopisu par pasusa se odnosi na obranu njegovog romana "Široko polje" ("Ein weites Feld"), kojeg je vec spominjani Ranicki ocijenio lošom literaturom, a magazin "Der Spiegel" na naslovnoj stranici objavio kako Ranicki cijepa roman na komadiće. "Kakav barbarizam", pita se Grass ogorčeno i s nerazumijevanjem i šest godina poslije. No, Grass je otvrdao na drugu vrstu kritike, onu koja ga prati od pojavljivanja "Limenog doboša", kada je taj "roman međaš" u njemačkoj poslijeratnoj literauri ocijenjen "pornografskim uvidom u historiju", pa sve do Stockhlma, kada su "Die Welt" i "Welt am Sonntag" govorili o "nedostojnom nobelovcu" i "suludom vozaču povijesti", ono-mu tko na autocesti povijesti vozi u kontra smjeru. I u tim slavljeničkim danima u Stockholmu, o kojima se u "Izvještaju iz radionice" nalazi par zanimljivih svjedočenja, Grass će njemačkoj kulturnoj i političkoj desnici poručiti kako im nikada neće dati intervju, sve dok se ne ispričaju pokojnom Heinrichu Böllu, kojeg su – kao i Grassa – godinama proganjali. A ponovit će i njegove britke ocjene o neuspjehu u procesu rekonstrukcije bivšeg DDR-a, progovorit će o "pobjedničkom kapitalizmu koji kopira komunizam koji se ugušio sam od sebe", o pljački na Istoku pod plaštom dogme o slobodnom tržištu, o crnim fondovima u redovima konzervativaca, itd. Usput, u knjižici je zabilježena i telegram čestitka nobelovca Gabriel Garcia Marqueza novopečenom nobelovcu Grassu u kojoj se kazalo: "... u nečemu sam ispred Tebe. Znam šta Te sada čeka..."

III – Grassovo stoljeće⁴⁶

Za Grassa se slutilo da će kat-tad postati “besmrtan”, a mnogi misle da je to postao već s “Limenim dobošem”, odnosno s tzv. Danzingškom trilogijom (“Limeni doboš”, “Mačka i miš” i “Pseče godine”), djelima duboko zaronjenim u povijest, koja su više od povijesti zla i dobra, jer kao “čista umjetnost” pružaju više no svi mogući historijski spisi zajedno. Legenda kaže da se Heinrich Böll u trenutku primanja vijesti o dodijeljivanju Nobelove nagrade spontano zapitao: “Zašto meni.... A zašto ne Günteru Grassu?”. A, 27 godina poslije, Grassova prva reakcija je bila: “Radujem se, osjećam radost i ponos, ali šta bi o tomu kazao Heinrich Böll. Imam osjećaj da bi se složio s odlukom”. Između tih godina u Njemačkoj su se čuda izdogađala, a dijelić zasluga za epohalne promjene pripada i Günteru Grassu, koji se nije libio ne samo istraživati “otvorene rane” u vlastitom nacionalnom tkivu i izricati sudove za koje navodno nije bilo “sazrelo vrijeme”, nego je od 1961. godine otvoreno podupirao politički angažman Willy Brandta (i SPD-a), duboko vjerujući u Brandtovo poštenje i njegovu “istočnu politiku” – u politiku pomirenja i otvorenih granica, kojom se u Njemačkoj i u Zapadnoj Europi nadilazila tragična prošlost i otvorili novi politički horizonti. U svim tim godinama Grass je dosljedno odradivao poziciju “neudobnog građanina i državljanina”, kako sam sebe definira, ne libeci se čak “njemačkoj političkoj klasi” u lice kazati: “stidim se moje Zemlje”, kao što je to učinio 1997. godine u Paulus crkvi u Frankfurtu, reagirajući na provokativne i neprimjerene diskusije o strancima i azilantima u Njemačkoj. Ovdje treba spomenuti da se upravo zbog Zakona o azilu, odnosno kompromisa koji je SPD napravio na uštrbu azlanata, Grass rastao nakon tri decenije i sa SPD-om. Grassova knjiga “Moje stoljeće” je odmah nakon pojavljivanja prevedena na 18 svjetskih jezika, a ocijenjena je među kolegama piscima kao pokušaj pisanja “romana stoljeća”, kako je to formulirao György Konrad. No, “Moje stoljeće”, zapravo, nije roman nego knjiga priповједaka, stotinu duhom a ne likovima povezanih pričica, po jedna za svaku godinu prošloga stoljeća. Usput rečeno, luksuzno opre-

⁴⁶ Günter Grass, *Moje stoljeće* (“Mein Jahrhundert”), “Steidl”, Göttingen, 1999. (Svi prijevodi iz ove Grassove knjige, kao i drugi prijevodi, uključujući citate iz drugih izvora na njemačkom jeziku su naši vlastiti.)

mljeno "Moje stoljeće" nudi i reprint Grassovih akvarela, iznenađenje za likovnu umjetničku kritiku, jer se do tada Grassa poznavalo kao književnika i angažiranog intelektualca, skulptora i graficara. "Moje stoljeće" je, u najkraćem, svojevrsni satirični leksikon dvadesetog stoljeća, panoptikum i travestija likova i događaja, uostalom kao i druga Grassova djela. Moglo bi se kazati da je Grass iznova parodirao oficijelnu historiju, odnosno da je osobnim jezikom i stilom (u "Ich Form"), sa metaforikom utemeljenom u (ne)znane dogadjaje i ličnosti, pisao vlastitu povijest dvadesetog stoljeća, koja je slojevitija i i senzibilnija od oficijelnih tumačenja. A, i ranije je bilo tako s njegovim djelima. Nije li, primjerice, "Limeni doboš", odnosno njegov glavni lik Oskar Matzerath, također, satirični obračun, odnosno parodija nesretnog "herojskog doba"? U knjizi – eksperimentu, Grass je mirnije, staloženije, tišim glasom, osobnim sjećanjem ili podsjećanjem na važne događaje, iznova parodirao stoljeće otkrića i progrusa, ali i stoljeće ratova, strahova, progona, ubojstava, Gulaga i Holokausta. Koje je završilo kako je i započelo! Zato bi se i smjelo kazati da su Grassovu jezičku i umjetničku fantaziju isprovocirali konkretni događaji, a on je kroz galeriju znanih i neznanih likova pokušao oživjeti vrijeme, još jednom okarakterizirati duh dvadesetog stoljeća, ukazati na tragedije i zablude, te konstatirati, zabrinuto – "uvijek je bio rat, s pauzama između"! Nije slučajno sto se Grass već u uvodnoj pričici "1900." bavi zaboravljenim "Bokser-skim ustankom" u Kini, s početka dvadesetog stoljeća. Kao da je htio nagnati militantnu notu i surovost, ratove i pustošenja, represije i umiranja kao dominirajuću odrednicu vremena. Jer, dvadeseto stoljeće su obilježila ne samo dva planetarna rata, nego i mnogi zaboravljeni, ograničeni, mali ratovi, u kojima se besmisleno umiralo, a pri tom su balkanski narodi, kao što je poznato, dali svoj nemali doprinos. Naročito, u ovoj posljednjoj deceniji. Kao da je Grass podsjećanjem na zaboravljene surovosti želio pronaći plastično uporište za njemu omiljenu tezu o historiji kao vjecitom ponavljanju "već viđenog", samo što se, u različitim vremenima, mijenjaju "kunići za opit". Između poglavlja o "bokserskom ustanku" (1900-ta), te posljednjeg "majčinog poglavlja" (1999.) nižu se Grassovi antiheroji, mali i veliki Oskari Matzerathi, doticući teme rata i mira, manjih i većih nesporazuma u povijesti i u svakodnevnički, života i umiranja. Ima se dojam da

je u specifičnoj formi rekapitulirana sva Grassova dugogodišnja tjeskoba, poznata iz njegovih ranije objavljenih djela i javnog angažmana, sve ono čime je zadužio njemačku poslijeratnu literaturu, ali i njemačku političku kulturu, odlučujuće utićući na formiranje novog njemačkog senzibiliteta u politici i javnom životu. „Moje stoljeće“ završava opomenom – „Vidjećemo šta dolazi... Samo ne ponovo rat... Prvo tamo dolje a onda posvuda“?!? Čitajmo, zato, pažljivo Grassa, od toga nam neće biti gore. A mogli bismo, ako ništa drugo, primijeniti njegovu bespoštenu metodu obračuna s tzv. vlastitim zabludama i iluzijama. Što je, vjerojatno, pretpostavka da bi se stvari i u drugim oblastima pomaknule naprijed!

*****

Za nastavak Grassovog serijala o dvadesetom stoljeću izabrane su pričice pod oznakom „1938.“ i „1964.“, jer omogućuju uvid u Grassovo poimanje bitnih događaja u njemčkoj povijesti, a inspirativni su i za promišljanje kauzaliteta užasa i sreće, dobrih i loših čina, zločina i kazne, zaborava i pamćenja. A to već nisu samo njemačke teme. Ne bi li ove teme mogle biti i naše i to upravo zbog svega što nam se dogodilo, i što još uvijek traje, odnosno kako da one ne budu samo „polje rada“ uskog kruga „prosvijećenih“ i slobodoljubivih, nego i školske i studentske djece i u medijima!? U pričici „1938.“ su, na specifičan Grassov način, dotaknuta dva događaja koja su se odigrala istoga dana u razmaku od pedeset i jedne godine. Sve je u historiji povezano, kazat će Grassov junak, bez krzmanja, ne mogu se shvatiti nepravde, pa niti podjela Njemačke, bez spoznaje o tomu kako je nepravda započela. A poslije će biti potrebno puno dobre volje i pameti, te ogromna količina sreće da se nepravde isprave, da se zemlja ujedini. Ali, prisjetimo se – sve, sve, samo ne rat, kazat će „majčin glas“. Lako je bilo polupati „židovski kristal“ 1938. godine, u toj po zlu čuvenoj noći, ali bit će teško skupiti „kristale života“ i omogućiti da „sraste ono što pripada zajedno“ (W. Brandt). Grassovo maestralna paralela, podsjećanje na sudbonosne njemačke dane – deveti studeni 1938. i deveti studeni 1989. godine, kroz priču o nastavniku povijesti Hösleu, je, u stvari, injekcija protiv građanskog komoditeta i kratkovidosti, jer

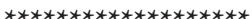
ljudskoj prirodi je immanentno da se ružno potiskuje i zaboravlja. Usput rečeno, „devetog studenog“ se u njemačkoj povijesti već i ranije ponešto sudbonosno događalo. Godine gospodnje osmanaeste, prošloga stoljeca, devetog studenog, abdicirao je njemački car Wilhelm Drugi i proglašena je prva njemačka republika. Istoga datuma 1923. godine pokušao je Adolf Hitler njegov čuveni neuspjeli puč. Nijemcima se tek na kraju stoljeća posrećilo sa devetim studenim. Što ne mora uvijek tako i ostati, ako se zaboravi što je bilo jučer. Zbog toga Grass i upozorava...

“1938.”

Problemi s našim nastavnikom povijesti su započeli upravo dok su svi gledali na televiziji kako se odjedanput otvorio Berlinski zid, pa su svi, uključivo i moju baku koja je stanovaла u Pankowu, mogli jednostavno preko na Zapad. Pri tom je školski savjetnik Hösle sigurno dobro mislio kada nije govorio samo o padu Zida nego nas sve zapitao: “Znadete li što se još sve dogodilo u Njemačkoj jednoga devetog studenog? Na primjer, točno prije pedeset i jednu godinu?” Kako je svatko znao samo ponešto, ali nitko posve točno, on nam je objasnio tada carsku kristalnu noć (“Reichskristallnacht”). Ona se zvala tako jer se odigrala u cijelom njemačkom carstvu, pri čemu je uništena gomila posuđa, koje je pripadalo Židovima, među kojem naročito mnogo kristalnih vaza. Pored toga porazbijani su kamenim pločama i svi izlozi na radnjama čiji su vlasnici bili Židovi. I inače, uništilo se besmisleno mnogo vrijednoga. Možda je greška gospodina Höslea bila u tomu što nije mogao prestati, što nam je na mnogim satima povijesti pričao samo još o tome, a i iz dokumenta nam čitao kako su potpuno izgorjele mnoge sinagoge, te da se jednostavno ubilo devedeset i jednog Židova. Samo žalosne priče dok je ne samo u Berlinu, nego posvuda u Njemačkoj, slavlje bilo veliko, jer su se konačno mogli ujediniti svi Nijemci. Ali, kod njega se radilo uvijek samo o starim pričama, te kako je do toga došlo. A točno je i to da nas je on s time što je nekada ovdje bilo prilično nervirao. Njegova je “opsjednutost poviješću”, kako se govorilo, u svakom slučaju ukorena na roditeljskom skupu, od skoro svih prisutnih. Čak je i moj otac, koji je u stvari rado pričao o ranijem vremenu, na primjer kako je još prije podizanja Zida utekao iz

Sovjetske zone, te došao ovdje u Švapsku, dugo ostajući stranac, otprilike tako govorio sa gospodinom Hösleom: "Naravno, ne može se ništa prigovoriti što moja kćerka saznaje kako su nacističke horde posvuda ostavile iza sebe groznu pustoš, a nažalost i ovdje u Esslingenu, ali, ipak, molim, u pravom trenutku, a ne upravo tada kada, kao danas, ima povoda za radovanje, a cijeli svijet čestita Njemicima..." Pri svemu tome smo se mi učenici nekako već zainteresirali za to – što se to događalo tada u našem gradu, na primjer u Izraelitskom sirotištu "Wilhelmspflege". Sva djeca su morala napolje, u dvorište. Sve školske knjige, molitvenici, čak i židovske svete relikvije (Thorarollen) su zbaćene na gomilu i sve je spaljeno. Uplakana djeca, koja su sve to morala posmatrati, su strahovala da će biti i sama spaljena. Ali, samo je učitelja Fritza Samuela izudaralo do iznemoglosti, i to sa gimnastičkim čunjevima iz sportske dvorane. Ali, Bogu hvala, bilo je u Esslingenu i ljudi koji su jednostavno pokušali pomoći, na primjer jedan taksista koji je nekolicinu siročića htio prevesti za Stuttgart. U svakom slučaju bilo je to, što nam je ispričao gospodin Hösle, ipak nekako uzbudjujuće. Čak su i dječaci u našem razredu ovaj put sudjelovali u nastavi, takodjer i turski dječaci, kao i moja prijateljica Shirin, čiji su roditelji dšsli iz Perzije. A pred roditeljskom skupštinom se naš nastavnik povijesti, kako je priznao moj otac, sasvim dobro branio. Treba da je roditeljima izjavio: Nijedno dijete ne može ispravno shvatiti kraj ere Zida, ako ne zna kada i gdje je točno započela nepravda i što je, konačno, dovelo do podjele Njemačke. To su roditelji popratili klimanjem glavom. Ali, gospodin Hösle je, ipak, daljnju nastavu o carskoj kristalnoj noći morao prekinuti i pomjeriti za kasnije. Ustvari, šteta.

Ipak, znamo mi sada nešto malo više o tome. Naprimjer, da su skoro svi u Esslingenu samo nijemo posmatrali ili nisu htjeli vidjeti kada se ono događalo u Sirotištu. Zbog toga smo došli na ideju, kada je prije nekoliko nedjelja Yasir, naš kurdski kolega, s njegovim roditeljima, trebao biti protjeran za Tursku, da pišemo protestno pismo gradonačelniku. Svi su se potpisali. Ali, sudbinu židovske djece u Israelitskom sirotištu "Wilhelmspflege", na nagon gospodina Höslea, nismo spomenuli u pismu. Sada se svi nadamo da će Yasir smjeti ostati.

Upričici "1964." bavi se Grass fenomenom suđenja nacistima u poslijeratnoj Njemačkoj, bolje rečeno fenomenom svjesnog potiskivanja ili nevoljnog prisjećanja tragične ili zločinačke prošlosti. Ovdje samo napomena da se njemački sudski organi nisu baš proslavili u doslijednoj denacifikaciji, u sudskim osudama zločinaca. Poznato je da su mnoge stare nacističke prdonje, velikog i srednjeg formata, ostale poštovane, uživajući svoju "zasluženu" mirovinu kao ugledni građani poslijeratne demokratske Njemačke. Asocijacije su direktne i bolne. Ne šeta li se bezbrižno još uvijek gomila zlikovaca i Kalemgdanom i Pantovčakom, o našim gradovima i selima da i ne govorimo? Nismo li imali u vrhovima vlasti sve do jučer, odnosno nemamo li gomilu Bogera još uvijek u samim vrhovima vlasti nesretnih zemalja bivše Jugoslavije koji se svaki dan cerekaju iza leđa svojih žrtava, ili im se, pak, u lice smiju...?

"1964."

Točno, sav taj užas, koji se tamo dogodio i i sve što je još, inače, s time povezano, pojmla sam kasno i to kada smo se zbog moje trudnoće morali na brzinu vjenčati, a mi se na Römeru, gdje je kod nas u Frankfurtu matični ured, pravo izgubili. Točno tako, bezbroj stepenica i uzbudjenje. U svakom slučaju, kazano nam je: "Vi ste na pogrešnom mjestu. To je dva kata niže. Ovdje teče proces." – "Kakav proces", pitala sam. "Pa, protv počinitelja u Auschwitzu. Ne čitate novine? Sve su pune o tome." Dakle, sišli smo ponovo dolje, gdje su nas već čekali vjenčani kumovi. Moji roditelji nisu bili tu, jer su od početka bili protiv vjenčanja, ali tu je bila, posve uzbudena, Heinerova majka, te dvije prijateljice iz PTT-a. Poslije smo svi otišli u Palmengarten, gdje je Heiner rezervirao jedan stol i fino smo proslavili. Ali, poslije vjenčanja nisam se mogla toga osloboediti, uvijek sam se iznova tamo vraćala, čak i kada sam bila u petom i šestom mjesecu trudnoće, a Pravosude premjestilo "proces" u Frankenallee, gdje je u Bürgerhaus Gallus jedna prilično velika sala nudila više mjesta, posebno za posmatrače. Heiner nije nikada dolazio, čak ni kada je imao noćnu službu na teretnom kolodvoru, gdje je radio, i

kada je mogao doći. Ali, ja sam mu pričala šta se o tomu moglo ispričati. Sve te užasne brojeve, koji su se peli na milijune, nije se ni moglo shvatiti, jer uvijek su kao činjenični navođeni neki drugi brojevi. Točno, jednom su bila tri, onda u vrh glave dva milijuna ugušenih plinom ili drugačije pogubljenih. Ali i sve drugo što se otkrivalo na Sudu bilo je isto tako loše ili još gore, jer se to imalo pred očima, a ja sam Heineru o tomu prijavljala sve dok nije rekao: "Prestani jednom već s tim. Ja sam imao četiri, najviše pet godina kada je to bilo. A ti si se tada upravo rodila." To je bila istina. Ali, Heinerov otac i njegov stric Kurt, koji je, jedan, u suštini, prijatan čovjek, obojica su bili vojnici i to duboko u Rusiji, kako mi je kazala jedanput Heinerova majka. Ali, kada sam im htjela ispričati o procesu u Gallusu, o Kaduku i Bogeru, upravo nakon Beatinog krštenja, na kojem se konačno okupila cijela obitelj, mogla sam samo čuti: "Od toga do nas ništa nije doprlo. Kada je to bilo? Četerdeset i treće? Pa, mi smo se tada samo povlačili..." A stric Kurt je kazao: "Kada smo morali napustiti Krim, a ja konačno došao kući na odmor, bili smo ovdje bombardirani. Ali, o svom tome teroru, kojeg su nam nanijeli Ameri i Englezi, nitko ne govori. Jasno, jer su oni pobijedili, a krivi su uvijek samo oni drugi. Prestani konačno s tim, Heidi!" Ali Heiner, on je morao slušati. Prvo sam ga prisiljavala, jer posve sigurno nije bio puki slučaj da smo mi, kada smo se uzimali, zalutali na Römeru i pri tom naletjeli na Auschwitz i, još gore, na Birkenau, gdje su bile plinske komore. U početku nije htio vjerovati sve to, da je, na primjer, jedan optuženik naredio jednom zatvoreniku da udavi vlastitog oca, pri čemu je zatvorenik poludio, a njega je onda optuženik zbog toga, samo zbog toga, na licu mjesta strijeljao. Ili, ono šta se dogodilo na malom dvorištu između bloka 11 i bloka 10, kod crnoga zida. Strijeljanja. Tisuće, otprilike. Jer, kad se to procesuiralo, nitko nije znao točan broj. Uopće, teško je išlo sa sjećanjem. Kada sam, potom, ispričala Heineru o ljuljašći, koja se zove po Wilhelmu Bogeru, jer je on izmislio tu spravu kako bi natjerao zatvorenike da progovore, u početku nije želio shvatiti. Zato sam mu točno nacrtala na komadu papira ono što je jedan svjedok demonstrirao za suce, na modelu kojeg je izradio specijalno za proces. Na jednoj šipci je visio, naime, kao lutka jedan zatvorenik u prugastom odijelu i tako uvezan konopcima da ga je ovaj Boger mogao udarati točno između nogu i uvijek u muda. Da, baš u muda. "A zamisli Heiner", kazala

sam, "kada je svjedok to sve ispričao Sudu, Boger je, sjedeći poludesno na optuženičkoj klupi, dakle točno iza svjedoka, rastegao usta, smijuljeći se..." Da! I ja sam se također pitala! Je li to uopće još čovjek? Ali, bilo je svjedoka, koji su, unatoč svemu, tvrdili da je ovaj Boger, inače, bio prilično korektan i da se mnogo trudio oko cvijeća u Komandi. Samo je istinski mrzio Poljake, Židove mnogo manje. Ipak, to sa plinskim komorama i krematorijumom u Glavnem logoru i u Birkenau, gdje je u posebnim barakama bila smještena gomila Cigana, a svi su pogušeni, bilo je komplikiranije shvatiti nego ono s ljudjaškom. No, to da je ovaj Boger imao izvjesne sličnosti sa stricem Kurtom, naročito kada onako dobroćudno pogleda, sam, naravno, prešutjela, jer bilo bi to zločesto prema stricu Kurtu, koji je oličenje nevinosti i ljubaznosti u jednoj osobi. Ipak je to sa ljudjaškom i drugim činjenicama ostalo prisutno kod Heinera i mene tako da smo se uvijek, kada smo imali godišnjicu braka, toga morali sjećati, možda i zato što sam tada tamo išla trudna s Beatom, a poslije toga smo govorili: "Nadati se da dijete nije ništa razumijelo od svega toga." Ali, posljednje zime Heiner mi je kazao: "Možda ćemo u ljeto, kada dobijem odmor, napraviti putovanje u Krakau i Katowicu. Mama priželjkuje to već dugo, jer ona je, zapravo, iz Gornje Šlezije. Bio sam već kod Orbisa. To je poljska putnička agencija..." Ali, ne znam je li to dobro za nas i hoće li biti nešto od svega toga, iako se, u međuvremenu, viza dobija veoma lako. Točno. Od Krakaua nije daleko do Auschwitza. Može se, čak, razgledati, stoji ovdje u prospektu...

*****

U nastavku je riječ o dva događaja u njemačkoj i europskoj povijesti koji ne stoje, na prvi pogled, u direktnoj svezi, ali su oba nezaobilazna za razumijevanje procesa koji će doživjeti vrhunac 1989. i 1990. godine, kada će konačno pasti „željezna zavjesa“ u Istočnoj Europi, što je u bitnome izmijenilo njemačku, europsku i svjetsku političku situaciju, odnosno dotadašnji „hod povijesti“. Riječ je o „radničkom ustanku“ u Berlinu od 17. lipnja 1953. godine, „burevjesniku“ one „mirne revolucije“ iz 1989. godine u bivšem DDR-u, te o Brandtovom klečanju u varšavskom ghettou (1970. godine), odnosno njegovoj „istočnoj politici“ bez koje je nezamislivo po-

puštanje napetosti u odnosima Istok – Zapad, te potonje ograničavanje upotrebe raznih vrsta oružja, kontrola naoružanja, stvaranje mehanizama povjerenja, uključivo i osnivanje Konferencije o europskoj sigurnosti i suradnji (KESS), što ce, opet, zajedno s „glasnošću“ i „perestrojkom“ u bivšem SSSR-u (i u zemljama Istočne Europe), u režiji Mihaila Gorbačova, stvoriti pretpostavke za ujedinjenje Njemačke, bez krvi i pucanja, miran prijelaz ka demokraciji u istočnoeuropskim zemljama, te uopće otvoriti novu eru u međunarodnim odnosima. Ovdje se trebaju spomenuti i znani izuzeci, koji potvrđuju pravilo, kao što su krvavi rumunjski događaji, dugogodišnji rat u bivšoj Jugoslaviji i potonja agonija onoga što je ostalo od SSSR-a... Grassova pričica („1953.“) se u formi direktnog autorovog sjećanja dotiče događaja koji se zbio na Istoku, a koji je slavljen na Zapadu. Naime, u Zapadnoj Njemačkoj je za državni praznik („Dan njemačkog jedinstva“) proglašen i dugo godina slavljen dan kada su istočnoberlinski radnici „probali ustanak“, koji je brutalno ugušen. Na sličan način su, usput receno, pogušeni i ustanci tri godine kasnije u Pešti i Varšavi, te u gradu 1968. godine. Zapadnonjemački političari su hitno izrazili solidarnost s dijelom njemačkog porobljenog naroda, tako da se nije moglo reći da ništa nisu uradili a nije ih puno ni koštalo. No, možda se i time dao signal, možda se tako držala pozitivna napetost između oba dijela njemačkog naroda, o kojoj mnogi govore. Ali, u DDR-u su „plebejci koji su probali ustanak“ skupo platili svoj „let na nebo“, jer je ustanak bezmilosrdno srušten sovjetskim tenkovima, a zatvori su godinama bili prepuni preživjelim sudionicima ili, pak, onima koji bi nešto o tomu zucnuli.

A kao u teatru apsurda, kada se Njemicima mnogo godina kasnije posrećilo mirno ujedinjenje, političarima – pobjednicima, onima sa zapada Zemlje, će dugo godina slavljeni praznik od 17. lipnja, koji se nekada zbio u drugoj zemlji, postati suvišan, pa će uvesti novi službeni praznik („Dan ujedinjenja Njemačke“), koji pada 03. listopada, jer su se oni tog 03. listopada 1990. godine silno umorili dok su proglašili oficijelno ujedinjenje dviju njemačkih država. Tako su Grassovi „plebejci koji su probali ustanak“ konačno otišli u nezasluženi zaborav.

“1953.”

Kiša je jenjavala. A kada je zapuhao vjetar zaškripala je među zubima prašina od cigle. To je tipično za Berlin, kazano nam je. Anna i ja smo bili ovdje već pola godine. Ona je napustila Švicarsku, a ja Düsseldorf. Ona je učila balet kod Mary Wigman u Dahlemerovoj vili, a ja sam još uvijek pokušavao u Hartungovom ateljeu na Kamenom trgu (Steinplatz) postati skulptor, ali pisao sam kratke i dugačke pjesme i kad sam stajao, sjedio ili ležao pored Anne. Onda se dogodilo nešto što nema veze s umjetnošću. Tramvajem smo se dovezli do kolodvora Lehrter. Njegov čelični kostur se držao još uvijek. Prošli smo pored ruina od Reichstaga i Brandenburške kapije, na čijem je krovu nedostajala crvena zastava. Tek na Potsdamer Platzu, sa zapadne strane sektorske granice, vidjeli smo šta se dogodilo i u trenutku kad je ili od kada je kiša jenjala šta se događa. Columbusova kuća i kuća “Domovina” su se dimile. Jedan kiosk je stajao u plamenu. Ugljenisana propaganda, koju je vjetar nosio s dimom, padala je s neba poput crnih pahuljica. Vidjeli smo i masu ljudi kako tumaraju bez cilja. Nije bilo narodne milicije. Ali, bilo je, uklještenih u gomili, sovjetskih tenkova, T 34, ovaj tip tenka sam poznavao. Upozoravajući je stajalo na jednoj tabli: “Pažnja! Napuštate američki sektor.” Nekolicina poluodraslih, s biciklima i bez njih, su se, ipak, odvražila ići preko. Mi smo ostali na Zapadu. Ne znam da li je Anna drugačije ili više vidjela nego ja. Oboje smo vidjeli dječija lica ruskih pješadinaca, koji su se ukopavali duž granice. A u daljini smo ugledali demonstrante s kamenicama u rukama. Posvuda je ležalo dovoljno kamenja. Kamenica protiv tenkova. Mogao sam skicirati bacačko držanje, stojeći napisati kratku ili dugu pjesmu o bacačima kamenja, ali nisam povukao potez niti napisao ijednu riječ, pa, ipak, je gestika bacača kamenja ostala zapamćena. Tek deset godina poslije, kada smo se Anna i ja doživljavali kao roditelji, potisnuti djecom, a Potsdamer Platz vidjeli kao ničiju zemlju, i uz to još zazidanu, napisao sam kazališni komad “Plebejci probaju ustanak”, koji je važio kao njemačka tragedija i izazivao ljutnju čuvara državnih pečata obiju država. U četiri čina tragedije radilo se o moći i nemoći, planiranoj i spontanoj revoluciji, o pitanju je li se Shakespeare dade mijenjati, o povišenju normi i o jednoj poderanoj crvenoj krpi, o riječima i proturječima,

o bahaćima i malodušnima, o tenkovima i bacačima kamenica, o jednom pokislu radničkom ustanku, koji je – čim je bio ugušen, što je datirano 17. lipnja – krivotvoren u narodni ustanački proglašen državnim praznikom, pri čemu je na Zapadu, pri svakoj proslavi, bilo sve više i više mrtvih u prometnim nesrećama. Mrtvi na Istoku su bili, pak, ustrijeljeni, linčovani i pogubljeni. Osim toga bilo je i osuda na robiju. Kazneni zavod Bautzen je bio prenapučen. O svemu tome se saznao tek kasnije. Anna i ja smo vidjeli samo bacače kamenica. Ostajući u Zapadnom sektoru, držali smo distancu. I voljeli smo se mnogo, isto tako i umjetnost, a nismo bili ni radnici koji su bacali kamenice u pravcu tenkova. Pa, ipak, znademo od tada da se ova borba odigrava uvijek iznova. Ponekad, sa decenijama zakašnjenja, pobijeđe čak i bacači kamenja.

*****

U sljedećoj pričici Grass se bavi, dakle, recepcijom čuvenog Brandtovog klečanja u varšavskom ghettou na njemačkoj konzervativnoj medijskoj i političkoj sceni. O tom “Brandtovom činu” je ispisana gomila redaka, no rijetko tko se, poslije njega, iako je primjer inspirativan, usudio uraditi slično, zamoliti za oproštaj. A zavađenih, onih koji se mrze, jer im je tako kazano, ima na sve strane. Samo nema više Willya... Čitatelje će, vjerojatno, nesretni novinar iz ove Grassove priče, koji škrguće zubima dok Brandt kleči u Varšavi, podsjetiti i na balkanske novinare i političare, koji i dalje truju vlastite narode neizlijecivom boleštinom, koji umjesto promišljanja sadašnjosti i budućnosti nakaradno tumače povijest i sanjaju o novoj nesreći, osveti, namirivanju računa..! Usput rečeno, Grass je cijenio “nesretnog emigranta” Willya Brandta više od bilo kojeg drugog političara, poduprijevši ga u njegovoj kandidaturi za gradonačelnika Berlina već 1961. godine, a potom će, više od jedne decenije, krstariti s njim ili bez njega uzduž i poprijeko Njemačke i Europe, nagoviještajući i osmišljavajući onaj pravac u njemačkoj politici i kulturi koji je i doveo do duhovnog i političkog ujedinjenja nacije/zemlje. Na Balkanu se, nažalost, i dan danas salonski odnosi prema nacizmu, govorio sam na 40. obljetnicu “Brandtovog klečanja na kiši” mojim studentima. Balkanske

nacionalne političke elite, njihovi najveći dijelovi, ili koketiraju s notornim nacističkim idejama i likovima, ili, pak, misle da se sve to njih i ne tiče. Posljedica toga je da se i dalje među pučanstvom masovno misli da su za posvemašnja stradanja samo oni drugi krivi, zli i prljavi, kakvi bi već mogli biti kad su već drugi i drugačiji. Zbog toga se, zapravo, u sjenci izostale denacifikacije balkanskih društava i odvijaju neke druge tranzicije, s obrnutim civilizacijskim predznacima. Njemačka je, pak, dva puta u prošlom stoljeću doživjela slomove, pri čemu je tek "sveukupnost poraza" u Drugom svjetskom ratu iskorištena za drugačiju vrstu politike i načina života. Sve što se nije moglo ostvariti silom, zlim idejama i zlom praksom, postiglo se potom – uz podršku i pomoć prijatelja – mirnim putem, politikom razuma, dobrosusjedskom suradnjom i uvezivanjem u (zapadno) europsku obitelj naroda. U tomu je posebno značajnu ulogu igrala i politika "proboja na Istok", odnosno izmirenje sa Sovjetima, Rusima i drugim narodima, opravdano vezana za Brandtovo ime. U znak poštovanja prema velikm čovjeku i gesti koja je promijenila Svijet, nudi se, dakle, čitateljima u nastavku i ova Grassova minijatura u mojoj prijevodu...

"1970."

Moje novine to nikada neće prihvati. Žele imati nekakva naklapanja. Takvo što kao "uzeo svu krivnju na sebe...", ili "kancelar je iznenada pao na koljena..." ili još pretjeranije: "klečanje za Njemačku!" Radi čega, odjednom! Fino je to smisljeno. Skoro sam siguran da mu je ovaj prepredenko, njegov doušnik i posrednik, koji se u to razumije (vjerovatno se misli na Egona Bahrena, experta za vanjsku politiku, dugogodišnjega Brandtovog savjetnika i iskrenog prijatelja – primj. M. L.), u uho došapnuo ovo sramno odustajanje od prastare njemačke zemlje i prodavanje kod kuće tog čina kao dobitka. A sada čini to njegov šef, pijanac, po katolički. Kleči. Pri tom i nije religiozan. Čisti teatar. Ali, iz novinarskog kuta gledano, predstava je bila puni pogodak. Odjeknula je kao bomba. Protekla je mimo protokola. Svi su mislili bit će kao što je u takvim prilikama i uobičajeno: polaganje vijenca od karanfila, popravljanje trake na vijencu, potom dva koraka unatrag, spustiti glavu, bradu ponovo gore i ukočeno pogledati u daljinu. I već se kreće dalje,

uz rotirajuća plava svjetla, u pravcu zamka Vilanow, u otmjeno konačište, gdje čekaju boćice i čase za konjak. Ali ne, on je dozvolio sebi nešto drugo: ne popevši se ni na prvi stepenik, što bi bilo jedva riskantno (aluzija na Brandtovu sklonost k piću – prim. M.L.), nego direktno na mokar granit, bez da se pripomogne jednom ili drugom rukom, bez savijanja potkoljenice, pao je dolje, zadržao pri tom sklopljene ruke, napravio tužan izraz lica kao na Veliki petak, kao da je “veći katolik od Pape”, sačekao jednu dugu minutu da gomila fotografa uradi njihov posao, pridigao se, ali ne na uobičajeno siguran način – prvo jednu pa onda drugu nogu – nego skokom uvis, kao da ga je danima trenirao pred ogledalom, zastao i pogledao kao da mu se osobno ukazao Duh Sveti, mimo svih nas, kao nije on morao pokazati samo Poljacima, nego i cijelom svijetu, kako se pravi teatralna isprika. Mora se priznati, bilo je to dobro napravljenog. Čak je i grozno vrijeme suosjećalo u predstavi. Ali, ovako, slatko otkačeno, na klaviru cinizma odsvirano, neće nikada uči u moje novine, ako bi i sama naša vodeća ekipa ovoga klečećeg kancelara radije danas nego sutra voljela vidjeti kako odlazi, srušen ili s izglasanim nepovjerenjem, bilo kako, samo da nije više tu! Dakle, zasuakat će rukave još jednom, pa neka bruji na sva zvona: gdje je nekoć u Varšavi bio Ghetto, koji je u svibnju 1943. godine na besmislen i užasan način razrušen i brutalno zbrisana, klečao je sada pred jednim spomen obilježjem, na kojem svakoga, pa i ovoga vlažnoga i hladnoga prosinačkog dana, plamte vjetrom gušeni plamenovi u dva broncana svjećnjaka, usamljeni njemački kancelari, koji je odavao izraz žaljenja, žaljenja za sva nedjela počinjena u njemačko ime, pri čemu je na sebe uzeo preveliku krivnju, on, koji sam nije bio kriv, pao je, ipak, na koljena... Dakle. To će svatko tiskati. Bremenoša, pačenik! Možda, uz to, kao dodatak, malo i lokalnog kolorita. Par malih uvredica. Ne može škoditi. Na primjer, malo o iznenadjenju Poljaka, jer visoki gost nije kleknuo na koljena pred Spomenikom neznanog junaka, koji je ovdje nacionalno svetilište, nego baš kod Židova. Mora se samo propitati, malo proburgijati i već se pravi Poljak pokazuje kao antisemit. Nije li bilo nedavno, prije nešto više od dvije godine, kada su poljski studenti, točno kao i studenti kod nas i u Parizu, pomislili da smiju izigravati luđake. Ali, onda je milicija, na čelu s ovdašnjim ministrom unutarnjih poslova Moczarom, izbatinjala te, kako se ovdje govorilo “cionističke provokatore”. Ciljalo se na par tisuća

partijskih funkcionera, profesora, književnika i drugih duhovnih veličina, većinom Židova, koji su već popakirali kofere i od tada su u Švedskoj ili u Izraelu. O tome nitko više ne govori. Ali nama natovariti svu krivnju je, čak, poželjno. Brblja se o “katoličkom držanju koje svakoga pravog Poljaka dira u srce”, iako je ovaj izdajica domovine, koji se protivu nas Nijemaca borio u norveškoj uniformi, doputovao ovdje u velikoj prati – Kruppovog menagera Beitza, par lijevoorientiranih književnika (uključivo i Grassa – M.L.) i drugih duhovnih veličina – te na pladnju servirao Polackima (pogrdno za Poljake – M.L.) našu Pomeraniju, Šleziju i Istočnu Prusku, a uz to, kao u cirkusu, klečao na koljenima. Je li smisleno. Neće se objaviti. Radije će moje novine šutjeti o svemu tome. Agencijska vijest i gotovo. Osim toga, što me se sve to tiče? Ja sam iz Krefelda, oličenje vesele rajske prirode. Šta se uzbudujem? Breslau, Stettin, Danzing? Treba mi biti svejedno. Napisat ću nešto o tamošnjoj atmosferi: o poljskom rukoljubu, o ljepoti staroga grada, kako su ponovo izgradili zamak Vilanow i još par drugih raskošnih građevina, iako je, kada se točnije pogleda, privredna situacija mizerna... Ništa nema u izlozima... Redovi pred svakom mesnicom... Zbog toga se čitava Poljska nada milijardskom kreditu, kojeg je ovaj klečajući kancelar sigurno obećao njegovim komunističkim priateljima. Ovaj emigrant! Kako mi ide na nerve. Ne zbog toga što je kopile... Takvo što se može dogoditi... Ali, inače... Njegovo usiljeno držanje... I to kako je klečao na kiši... Odvratno... Kako ga mrzim. Ali, začudit će se kad se vrati kući. Poderat će oni i njega i njegove “istočne ugovore”. Ne samo u mojim novinama. Ali, ono je bilo majstorski napravljeni, jednostavno tako na koljena.

IV- Vrijeme je za naše “limene doboše“

Mnogi su decenijama sudili o suvremenoj Njemačkoj samo po njezinom posrnuću u Drugom svjetskom ratu, tragičnom “Untergangu” s planetarnim posljedicama. Taj pristup je isto toliko pogrešan kao kada bi se o svim njezinih ljudima sudilo po Günteru Grassu ili Willy Brandtu. Prim tom su nerijetko o modernoj Njemačkoj na pogrdan način govorili upravo povjesničari, novinari, književnici i političari koji su u svojim zemljama postali sastavni dio represivnih aparata, odnosno sljedbenici autohtonih

lokalnih staljinizama i fašizama. U tom pogledu je najzanimljija srpska politička i duhovna scena, ali nije usamljena. Bez dociranja moglo bi se u najkraćem kazati: tko uistinu želi saznavati o fašizmu, a živi u vrijeme početaka novog milenijuma, mora temeljito izučiti njegove njemačke, italijanske i španjolske forme od prije sedamdeset godina, te njegove ranije i aktualne stravične balkanske aplikacije. Pri tomu je potencijalnom istraživaču ovovremena laboratorija na Balkanu, takorekuć, pri ruci – karikaturalna i čemerna, u oblandu demokracije i tzv. mekog nacionalizma zamotana. Ali, nema nacionalizma koji njegove autore i sljedbenike nije odveo u prokletstvo! Nema ni mekih nacionalizama, nego su oni samo “mala djeca”, prapočeci fašizama. Netko je već duhovito primijetio da se ne može biti malo trudan. Pri tom, neka pomogne i ono Voltairovo ili Camusovo uputstvo o tomu kako se voli svoja nacija/zemlja. Tako, kazat će obojica, da se zbog sebe ne smije dozvoliti mržnja prema drugome. A njemačka politička scena je u ovom pogledu posebno inspirativna, jer primjeri samosvijesnih u Voltair-Camusovom smislu su neusporedivo brojniji od onih koji su malobrojniji ali bezmilosni, koji pale sinagoge, ostećuju groblja, potpaljuju azilantske domove za nesretne izbjeglice iz cijelog svijeta. Takvi su, objektivno gledano, u demokratskoj Njemačkoj samo marginalci, i takvima će ostati sve dok se nadprosječna većina njemačkih građana usuđuje solidarizirati sa žrtvama, stati u “lance svjetlosti”, zapaliti svijeće, itd. No, ne bi li demokratska i pravna država, što SR Njemačka nesumnjivo jeste, mogla i morala uraditi više? Bolje bi bilo preduprijediti nego liječiti. Jer, fašizam je pokret spremnih i odlučnih na nasilje, onih koji sve svoje ljudske frustracije, psihološke, seksualne, profesionalne, nadomještaju osjećajem pripadanja gomili koja grabi k navodnome velikom cilju. A kada se ta pljeva razgrne, ostaje da je fašizam, ipak, samo zarazna bolest, lako prenosiva i prijemčiva u svakom podneblju i svakoj kulturi, posebno tamo gdje se o političkoj kulturi jedva može i govoriti. A u svakom malom čovjeku čuće predrasude. I strahovi. Nagoni za traženjem skloništa u okrilju neke moćne institucije. U normalna vremena, u okviru vjerskih zajednica, te raznih strukovnih ili interesnih udruženja građana, koji i jesu tzv. infrastruktura – mreža civilnog drustva. A u nenormalnim vremenima – primat odnosi organiziranje u okviru

čistih krvnih i bioloških sveza, u oštrijoj formi kazano, unutar vlastitog brloga, u gomilu koja urliče i govori prostote. Što naivnima može izgledati kao vizija. Kao što se na Balkanu dogodilo s kraja prošlog stoljeća i milenijuma Srbima, pa onda drugima. A mržnja, taj neiskorijenjeni opijum za nesamosvjesne u kulturnoškom i političkom smislu se tada usmjerava na one koji su druagačiji po boji kože, po religijskom ili nacionalnom opredjeljenju ili političkom uvjerenju, po bilo čemu. Nesretni je balkanski, u suštini bh. nobelovac Ivo Andrić u "spornom" Pismu iz 1920. godine, kojeg domaci fašisti i psuju i citiraju po potrebi, konstatirao da su, u našim prilikama objekti mržnje uvijek tu u blizini, u prvom susjedstvu, a da su svetinje, u pravilu negdje drugdje i daleko. Ljudima s Balkana ne preostaje drugo nego se nadati da će slično kao u Njemačkoj, u neko dogledno vrijeme, na društvene procese imati utjecaja ljudi koji bi pitali svoje očeve i djedove – "kako ste mogli nijemo gledati i sudjelovati u svemu tome?" Upravo tako je šesdesetosmaška generacija Nijemaca pitala svoje kukavne srodnike, a potom se bez milosti preradila vlastita nacionalna povijest. Što je temeljna pretpostavka da bi se ozdravilo, da bi se uključilo u "europsku obitelj naroda". Ako su mržnja i strah uopće iskorijenjivi? Nije li vrijeme konačno zrelo za naše balkanske Grassove, za neke naše "limene doboše" i "bubnjeve"!?

5. Zakašnjelo priznanje Güntera Grassa⁴⁷

Veliki njemački književnik, nobelovac Günter Grass je u kolovozu 2006. godine, neposredno uoči izlaska iz tiska njegovoga romansiranog životopisa pod naslovom “Pri ljuštenju crnog luka” šokirao njemačku i svjetsku javnost priznanjem da je u Drugome svjetskom ratu služio u “elitnim” postrojbama Hitlerova režima, dakle u “Waffen SS”, a ne u redovitim jedinicama njemačke vojske (Wehrmacht), kako se sve do tada vjerovalo.⁴⁸ Za Grassa, prema iznesenom priznanju u tom interviewu za konzervativni list Frankfurter Allgemeine Zeitung, u vrijeme njegove rane mladosti ta “SS-postrojba” i nije bila “ništa užasavajuće, nego samo jedna elitna postrojba”. I još je, kao i u svojim romanima, samironično naglasio da je kao “Hitlerov omladinac bio mladi nacista, vjeran do kraja”. U ovoj kontroverznoj knjizi se Grass bavi u romansiranoj maniri djetinjstvom u Danzigu, krajem rata i ratnim zarobljeništvom. On, čak, spominje i susret u zarobljeništvu s Josephom Ratzingerom, aktualnim papom Benediktom XVI., te piše o početcima svoje izuzetne vajarske i književničke karijere u poslijeratnoj Njemačkoj. Tko i pročita svih 480 stranica Grassovoga “zakašnjelog priznanja” ostat će i dalje uskraćen za eksplicitan odgovor na pitanje zašto je veliki književnik do sada šutio o ovoj epizodi iz rane mladosti? Ali, shvatit će makar zašto je Grass ovu knjigu morao napisati. “Ono što sam s glupim ponosom mojih mladih godina prihvatio, htio sam poslije rata zbog rastućega srama prešutjeti”, ključno je objašnjenje Grassova “pokajanja”, “no, teret je ostao i nitko ga nije mogao skinuti”. Ima mišljenja da je i sam Grassov život kroz sve ove decenije postao literatura, pa je Grass pri kraju života morao napisati i roman o svojem životu, tako je ocijenio, primjerice, književni kritičar “FAZ-a”, uz poruku da bi ova Grassova autobiografija mogla biti i sastavnim dijelom “Dancinške trilogije”, iz koje je prvi i najpoznatiji Grassov roman “Limeni bubanj” napisan davne 1959. godine. I drugi njemački književni kritičari su u pretežitom broju, ali ne i svi, ocijenili

⁴⁷ Esej iz naše knjige “Mukotrpno do političke moderne”, Dijalog, Mostar, 2010., str.346-356

⁴⁸ Grass, G., Beim Häuten der Zwiebel, Steidl Verlag, Goettingen, 2006., s. 480.

ovu Grassovu literarizaciju vlastite mladosti "majstorskim djelom" (Stern). I doista, tko je čitao spomenuto djelo, prvu veliku Grassovu knjigu, ili kako ga zovu, "roman međaš" u njemačkoj literaturi, ili je samo gledao istoimeni film, učinit će mu se da vidi slike iz knjige/filma kada u Grassovoj autobiografiji pročita, primjerice, sljedeći pasus: "... Rat je trajao samo nekoliko dana, kada smo saznali za sudbinu rođaka moje majke. Radilo se o ujaku Franzu. On je bio poštari koji je, također, sudjelovao u obrani Poljske pošte, smještenoj na trgu Hevelius. Borba je trajala kratko. Svi preživjeli branitelji Poljske pošte strijeljani su na osnovu njemačke vojne naredbe. Vojni sudac, koji je obrazložio i potpisao smrtnu presudu radio je još dugo poslije Drugoga svjetskog rata, bez ikakvih posljedica, kao sudac u Zapadnoj Njemačkoj, u pokrajini Schleswig-Holstein... Odmah poslije početka rata novine "Danziger Vorposten" bile su pune izvještaja o ratnim zločinima. Svakog su Poljaka predstavljale kao podlog ubojicu. Bio sam užasnut i svaki mi se njemački čin odmazde činio ispravnim..." Potom slijedi Grassov direktniji i za našu raspravu relevantniji iskaz: "... Ja, čak, ne mogu kazati – nas su zaveli! Ne, istina je da smo mi dozvolili da nas se zavede. Ja sam dopustio da me se zavede!" Grassovi književni izleti, ilustracije već rečenog putem prisjećanja subbine učitelja povijesti, pa i svećenika, onih koji su imali rezerve prema "novom poretku", ali ih nije imao tko slušati, jesu zanimljivi, ali ne donose ništa posebno novo što ne pozajmimo već iz njegove literature. Za stvaranje izvjesnog naboja u kompoziciji iskaza važne su, međutim, sljedeće rečenice: "... Moja je majka bila umjerenog pobožna. Iako me je rijetko opominjala da idem u crkvu, ja sam odrastao u rimokatoličkom duhu... Ali u što sam vjerovao prije nego što sam počeo vjerovati samo u Vođu?" U međuvremenu objavljeni faksimili i podaci iz arhiva nekadašnjih američkih zatvora u Njemačkoj svjedoče da je Grass već 1946. godine precizno naveo da je bio pripadnikom "SS-Panzir-Division Frundsberg", a što je ostalo nezamijećeno među 18 milijuna drugih akata koje čuvaju slične arhive. Postoje i svjedočanstva da je Grass o toj neslavnoj epizodi govorio već prije 30 godina. Pa, ipak, postavlja se pitanje, kako to da nitko od Grassu nesklonih novinara, a takvih je bilo mnogo, nije ranije zavirio u arhive. Objasnjenje glasi: zašto

u arhivama tražiti podatke o čovjeku i piscu koji je stalno govorio o tomu kako je bio "zaslijepjeni nacista", a cijeli svoj život raskrinkava nacizam kao malo tko drugi, zapravo nitko drugi? Günter Grass nije, dakle, skrivao svoju zaslijepljenost nacističkom ideologijom u mladim danima, već je o njoj direktno i indirektno svjedočio skoro pola stoljeća, ali sve do ljeta 2006. godine nije priznao i široj javnosti da je bio i pripadnikom "Waffen SS". Zato i nisu u pravu oni koji govore kako je Grass prakticirao cijelo vrijeme "dupli moral", te da je mrtav kao "moralna instanca". Nitko ovdje, ipak, ne dovodi u pitanje Grassovu književnu veličinu, a mnogo je i onih koji i dalje drže do Grassa i kao umjetnika i "moralne instance", poput književnika Waltera Jansena, Ralf Giordana, Johana Strassera, i dr. Njima ne smeta što je Grass bio pripadnikom "Waffen SS", jer je, kako tvrde, i o toj epizodi govorio ranije služeći se metaforama i alegorijama, pa i direktnim iskazima. No, vratimo se Grassovom "ljuštenju" samog sebe u ranoj mladosti. U vrijeme, kada je imao samo 17 godina, Grass je "gledao na trupe SS kao na pripadnike elitnih jedinica". U njegovim očima, "SS su bili najspesobniji vojnici, koji bi stupali u akciju kada bi se naša armija našla u obruču... Na kragni SS-uniforme bila je ušivena svastika, ali to mi nije uopće smetalo..." Grass se već kao petnaestogodišnjak prijavio za služenje vojnog roka u podmornici, ali je odbijen, pa je potom s nepunih 17 godina poslan s tzv. radne obveze direktno u SS-diviziju. Takvo što je bilo moguće tek pri kraju rata, kažu njemački historičari. Bilo kako bilo, Grass je u kasno ljetu 1944. godine stigao, po rasporedu, prvo u Dresden. "... Upravo je trebala formirati nova tenkovska jedinica i to pod imenom Jörg von Frundsberg. To mi je ime bilo poznato iz doba seljačkih ratova...", piše Grass. Potom slijedi, po mišljenju i Grassu sklonih ljudi, jedan od najspornijih Grassovih iskaza u autobiografiji: "SS-trupe su nosile u sebi i nešto europsko – u SS-divizijama su bili kao dragovoljci: i Francuzi, Valonci, Flamanci i Holanđani, kao i brojni Norvežani, Danci, pa, čak, i neutralni Švedjani. Svi su se oni borili na istočnoj fronti, u jednoj – kako se govorilo tada – obrambenoj bitci, koja je trebala spasiti Zapad od boljševičke najezde"! U vezi s ovom Grassovom formulacijom uistinu staje dah, jer na trenutak nije jasno je li to govor "stari Grass", što bi bio nonsens, ili mladi

“zaslijepljeni” i “vrući nacista”, kako je Grass više puta sam definirao svoju mladalačku zatucanost. Ovdje bi, pak, trebalo obratiti pažnju na umetak “kako se govorilo tada”, te na rečenicu koja potom slijedi i u kojoj se kazalo - “dosta s opravdanjima”, i u koju je utkano i eksplicitno priznanje – “pa, ipak, ja sam desetljećima poslije rata odbijao priznati riječ i ta dva slova (SS)...” Potom dolazi pasus kojeg zbog važnosti prezentiramo u cijelosti: *“Ono što sam s glupim ponosom mojih mlađih godina prihvatio, htio sam poslije rata zbog rastućega srama prešutjeti, no, teret je ostao i nitko ga nije mogao skinuti. Istina, tijekom obuke za tenkistu nisam ništa čuo o onim ratnim zločinima koji će kasnije izići na vidjelo. Tvrđnja, međutim, da ništa nisam znao o njima, nije mogla – gledano iz poslijeratne perspektive – zamagliti moj razum da sam pripadao jednom sustavu koji je planirao, organizirao i izvršio uništenje nekoliko milijuna ljudi. Čak i kada sebe uvjerim da nisam aktivno sudjelovao u tomu, te da ne snosim krivicu, ostaje ono što se zove suodgovornost. Izvjesno je da ću s tim osjećanjem morati živjeti do kraja života...”* U ovom dijelu autobiografije je vidljivo ono o čemu je govorio i literarni FAZ-ov kritičar, naime Grassovo romansiranje vlastite mladosti, svojih ratnih doživljaja, uključivo prvih susreta s Rusima, te ranjavanja. Usput rečeno, objavljeni Grassov bolesnički karton u magazinu “Der Spiegel” uistinu govori da je Grass ranjen 20. 04. 1945. godine. Nakon ranjavanja Grass je potom u noći s 20. na 21. travanj 1945. godine prebačen u poljsku bolnicu pa potom upućen vlakom u gradić Meisen... Dakle, ništa spektakulrano, ništa što se nije znalo ili slutilo, neće se naći u Grassovoj autobiografiji “Pri ljuštenju crnog luka”, izuzev što je Grass osobno konačno napisao da je bio u “Waffen SS”. Njegove biografije će, doduše, morati biti prekomponirane za taj “detaljčić”, pa neće više biti pisano da je bio regrutirani pomoćnik pri Wehrmachtovoj protuzračnoj obrani, nego pripadnik “SS-Desete-pancir divizije Jörg von Frundsberg”, raspoređen na poziciju “strijelca”. I njegovo književno djelo morat će, logično, biti tumačeno u svjetlu njegova “zakašnjelog priznanja”, pri čemu je već skoro izvjesno da neće ništa izgubiti na značaju. Iz Grassova “Ljuštenja luka” izdvajamo zbog važnosti za našu temu i još nekoliko interesantnih sekvenci, naime one koje govore o mukotrpnim početcima njegove

osobne i općenjemačke denacifikacije. "...Američki oficir za preodgajanje (engl. education officer) uzalud se trudio uvjeriti nas da govori istinu. Mi, dakle i ja, nismo mu htjeli vjerovati, niti kada nam je pokazivao crnobijele fotografije iz koncentracijskih logora Bergen-Belsen, Ravensbrück...", piše Grass u odjeljku o svom boravku u američkom zatočeništvu u jednom bavarskom mjestošcu. "Na fotografiji sam video: brdo leševa, peć, gladne ljude, izgladnjele skelete...", nastavlja Grass, "a mi smo američkom oficiru neprestano ponavljali rečenice: 'I ovo da su uradili Nijemci?... To Nijemci nisu nikada mogli počiniti. Tako nešto Nijemci ne rade'. A kada smo, mi Nijemci, bili sami, nastavlja Grass, govorili smo: 'Propaganda. Ovo je sve samo propaganda...' '! Da to što su im govorili Amerikanci nije "propaganda", nego svjedočanstvo o zločinu biblijskih razmjera, uvjerit će se mladi Grass tek poslije izlaska iz američkog zarobljeništva. Potom je i uslijedila Grassova višedecenijska borba protiv zaborava, pri čemu je "zaboravio" otvoreno pojasniti i "sitnicu", svoju osobnu pripadnost "Waffen SS-u". Po Grassovom direktnom i naknadnom objašnjenu, čekao je pogodan moment da na umjetnički način obradi i to najtamnije razdoblje u svom životu. Bilo kako bilo, Grassa svih ovih dana i godina na stup srama bjesomučno razapinje šaroliko mnoštvo javnih skribenata, među kojima se ističu, dakako, upravo borci za nacionalnu stvar na Balkanu, u prvom redu među Srbima. Tko iole drži do pravde i istine ne smije, međutim, zaboraviti sve što je Grass radio i uradio u proteklih pola stoljeća na otrežnjenju vlastitog naroda i vlastite kulture. Zapravo, to što Grassovo "pokajanje" ili već što li je njegovo "zakašnjelo priznanje", i dalje tako masovno uzbuduje njemačku i svjetsku javnost može se razumjeti upravo time što je Grass u proteklih pola stoljeća postao sinonimom poštenoga govora o njemačkoj "smeđoj prošlosti", takoreći "moralna savjest" moderne Njemačke, pa i šire, jer se nije libio komentara ni na račun događanja u svijetu. Nije zato ni čudo što sada likuju desničari svih boja, kako u samoj Njemačkoj tako i po svijetu, uključivo i u bivšoj Jugoslaviji. Njemački desničari mu poručuju da sada konačno zašuti, a oni u bivšoj Jugoslaviji, posebice u Srbiji, se licemjerno zgražaju nad Grassovim mladalačkim zabludeama, pri čemu im i ne pada na pamet da su oni u

međuvremenu dospjeli upravo tamo gdje je Grass bio prije 63 godine... Apsurd je savršen. Preko 5.000 stranica broji Grassova proza, uvažavana više-manje u cijelom svijetu, a nekoliko stranica zakašnjelog priznanja prijeti pretvoriti u prah i pepeo cijeli njegov ljudski i umjetnički angažman. No, Grassovo "zakašnjelo priznanje", iliti "pokajanje", pokazuje i nešto drugo. Isuviše je sklizak teren za svakog umjetnika ukoliko se pretvori u "moralnu instancu". Umjetnici i znanstvenici jesu, doduše, dužni dići svoj glas protiv nepravde, izopačenosti, zločina, ali se trebaju čuvati uloge "moralnih apostola", koju je Grass, htijući ili ne, vremenom i preuzeo. Postao je i "zastavom" njemačke socijaldemokracije, ali i buntovnoga, lijevog pokreta, inspiracija šesdesetosmašima da zapitaju svoje roditelje – gdje ste bili i šta ste radili u proteklom ratu? Sada ga se, tu i tamo, i ti i takvi odriču. Mogao je Grass kazati mirne duše da je bio u "Waffen SS" već prije 50 godina, na početku sjajne umjetničke karijere, kada je bio pripadnikom Gruppe 47, pogotovu kada je 1959. godine objavio "Limeni bubanj", roman u kojem ionako sve vrvi od autobiografskih detalja, a koji govore o zamamnoj opijenosti SS-ideologijom njegovih najbližih u rodnom mu Danzigu, današnjem Gdansku. No, nije, iako je od tada u bezbroj navrata izgovorio da je bio "Hitlerov mladić" odnosno "zaslijepljeni" ili "vrući nacista". Nedostajalo je samo da kaže i u "SS postrojbama". Tko bi normalan takvo što zamjerio 17-godišnjem mladiću? Njegovo priznanje – da se dogodilo ranije, kao što na nesreću nije – bi mu bilo, čak, i argument u obračunu sa smeđom prošlošću, kako svojom vlastitom tako i opće-njemačkom. No, čekao je, taktizirao ili kalkulirao. Zato "Grassov slučaj" i govori u prvom redu o tomu kako su i "moralni apostoli" samo ljudi, s pripadajućim manama i vrlinama... Među "moralistima" su dominirali, međutim, notorni desničari, pa i šovinisti svih boja, što se ponajbolje vidjelo u zahtjevu za oduzimanjem Grassu Nobelove nagrade, koji su iz Beograda uputili "očevi" zloglasnog Memoranduma SANU, ideolozi ovovremenoga srpskog desnila i bjesnila, književnik Dobrica Čošić i historičar Vasilije Krestić, između ostalih. Baš njih dvojica su u ime fantomske Akademije "Ivo Andrić", čiji su osnivači – uz sabrata im Antonija Isakovića i neke druge "srodne duše", razne đoge i noge – zatražili od Grassa da vrati Nobelovu nagradu za književnost,

zbog toga što je u mladosti pripadao elitnoj SS jedinici njemačke vojske. „Vaša krivica sadržana je, kako u samom činu pripadnosti dušom i telom Hitleru, tako i u višedecenijskom čutanju, a pri tome i javnom napadanju na druge zbog istog učešća u zločinima SS-a”, navodi se u pismu dvojice dvoličnjaka par excellence. „Bilo bi uputno da kao okoreli hitlerovac i SS-ovac, vratite priznanje imena Nobela, kako bi sadašnji i budući nosioci te nagrade bili oslobođeni tereta da je ta ista čast pripala i jednom SS-ovcu”, navodi se u pismu Dobrice Čosića i Vasilija Krestića, citiranom prema agenciji Beta.⁴⁹ O ovom primjeru bezočnosti i bezobrazluka srpskih kvazi-akademika, svi od reda uvaljenih do grla u močvaru velikosrpskog nacionalizma i šovinizma, čestiti i ugledni srpski intelektualci su u hitno organiziranoj anketi beogradskoga dnevnog lista „Danas” već kazali svoju riječ. Mirjana Miočinović, dramaturg iz Beograda, najbliže biće pokojnom Danilu Kišu, je kazala: „Potpisnici apela upućenog Günteru Grassu morali bi da najpre preispitaju svoju savest i da razmisle o svojoj ulozi u varvarizaciji svog naroda. Ako jednog dana budu doprineli denacifikaciji srpskog naroda, bar približno Grasovom doprinisu denacifikaciji Nemaca, steći će pravo glasa o pitanjima moralne prirode. Sama ta fantomska akademija ‘Ivo Andrić’ nosi ime nobelovca čija biografija nije bez senke. Što se samog Grassovog slučaja tiče, on pokazuje da za istinu nikada nije kasno, ali da je svako njen obelodanjivanje rizik za onog ko je saopštava. Da je to Grass učinio pre 30 ili 40 godina našao bi se neki ‐pravednik‐ koji mu to ne bi oprostio. Verovatno bi time i doveo u pitanje kolosalnu ulogu koju je taj pisac odigrao u ozdravljenju svog naroda.” Dr. Dragoljub Petrović, historičar iz Beograda, je, pak, kazao: „Reč je o apsurdu, jer je jedan broj naših intelektualaca kompromitovan time što je davao ideoološku osnovu ratu koji je vođen devedesetih godina na tlu Jugoslavije. Taj rat nam nije bio potreban, njime je srpski individualitet izgubio od svog ugleda, rekao bih u čitavom svetu. Taj rat je bio prljav, krivica još nije utvrđena, ali je vidna.

⁴⁹ D. Čosić i V. Krestić, su, kažimo i izrijekom, samo vrh ledenog brijege neonacističkog pokreta u Srbiji, u zemlji u kojoj se nacistima i dalje smatraju samo Nijemci i Hrvati, dok su domaći zlodusi ‐borci za nacionalnu stvar‐ (fra M. Oršolić). O tomu vidjeti i moj izbor i raspravu na beogradskom portalu Peščanik: Lasić, M., BiH antiratna literatura”, www.pescanik.net, 04.05.08.

Ovakav zahtev je, stoga, pucanj u prazno, odnosno pucanj u vlastiti individualitet. Ljudi koji su ga potpisali nesvibanju nikakav kredibilitet da bilo šta od nekoga zahtevaju". Dr. Ljubiša Rajić, profesor Filološkog fakulteta u Beogradu je kazao: "Članovi te 'akademije' očigledno ne znaju šta su sve obuhvatale SS trupe pa bi bilo primereno da se najpre informišu. Mada, to u krajnjoj liniji nije ni važno jer je posredi obična glupost za lokalnu upotrebu. Günter Grass je počinio užasnu grešku što o svojoj prošlosti nije ranije govorio, ali ni to ne umanjuje sve ono što je učinio za denacifikaciju nemačkog društva u posleratnim godinama. Pripadnici pomenute 'akademije', međutim, nesvibanju moralno pravo da traže bilo šta od bilo koga." Dramaturg Nenad Prokić se našalio: "Ako Akademija 'Ivo Andrić' pokreće inicijativu da se oduzme Nobelova nagrada Günteru Grassu, neka pokrene inicijativu i da se Andriću oduzme Nobelova nagrada. Siguran sam da ta ekipa može da nađe 'dobar' razlog za tako nešto. Recimo, to što je bio Hrvat". Svim navođenjima želimo, u stvari, kazati da Günter Grass nije bio nikakv svetac, niti nepogrešivi sudac, što ne daje, pak, za pravo da se Dobrica Ćosić i njemu slični iživljavaju na njemu. Grassu se, i inače na našim prostorima – i prije "zakašnjelog priznanja" – nije baš posrećilo, posebice u Srbiji i Hrvatskoj. U prvoj su mu i knjige spaljivane ili izbacivane iz biblioteka, a u drugoj su se raskidali već zaključeni ugovori o objavljivanju prevoda njegovih djela. Istini za volju, prohujali nesretni srbijanski i hrvatski režimi su imali pravo, jer o njima je Grass znao, s vremena na vrijeme, prozboriti po koju bespoštednu riječ, smještajući ih u historijske i etičke kontekste kojima su i pripadali. Kako se Grass tih dana osjećao može se naslutiti iz njegova pisma gradonačelniku Gdanska Pawelu Adamoviczu. Šizofreničnu situaciju u Poljskoj u vezi Grassa je inače ponajbolje opisao jedan poljski novinar u berlinskom taz-u, duhovito formuliravši kako se u Poljskoj oduvijek znalo da "nema niti jednoga dobrog Nijemca", jer evo, pokazalo se, i nekadašnji "moralni apostol" je čovjek s mrljom. U spomenutom pismu Grass kaže: "U godinama i decenijama poslije rata – kada su mi ratni zločini SS-postrojbi u svom njihovome užasnom opsegu postali poznati – iz stida sam zadržao za sebe ovu kratku, ali opterećujuću epizodu iz moje mladosti, ali ipak je nisam potiskivao. Tek sada, u

starosti, našao sam formu da o tomu izvijestim u velikim međuvezama. Ova šutnja može biti vrednovana kao greška i – kako se to sada i čini – biti osuđivana... Ne priliči mi, pak, da u ovoj situaciji ukazujem na sve što tijekom pet desetljeća čini moje životno djelo kao književnika i društveno angažiranoga građanina SR Njemačke, pa, ipak, apeliram da se shvate oštре lekcije koje su mi dodijeljene u mojim mladim godinama, uostalom moje knjige svjedoče o tomu, a i moje političko djelovanje..." Kako je i bilo jedino razumno, odmah nakon što je ovo Grassovo pismo pročitano na Gradskom vijeću Gdanska, odbačena je i sama rasprava o oduzimanju počasnog građanstva Grassu. "Njemačka je zemlja kulture i barbarizma", suštinska je ocjena Marcela Reich-Ranickog, najistaknutijeg književnog kritičara na njemačkom jezičkom području, koji je odmah pokazao razumijevanje i za "zakašnjelo priznanje" Güntera Grassa, iako s njim nije bio desetljećima u dobrim odnosima, u stvari od 1965. godine kada mu je sasjekao u komade roman "Široko polje" (Ein weites Feld). No, Ranicki znade vrlo dobro da proces senzibiliziranja njemačke javnosti za počinjene zločine u Drugom svjetskom ratu nije bio nimalo jednostavan. Na tom putu su mnogi, a ne samo nobelovci Böll i Grass, doživjeli niz peripetija i neprijatnosti, što se – gledano iz današnje perspektive – olako zaboravlja. Između svih ovih godina u Njemačkoj su se civilizacijska čuda izdogađala, a dijelić zasluga za te epohalne promjene pripada i Grassu, koji se nije libio ne samo istraživati "otvorene rane" u nacionalnom tkivu i izricati sudove za koje navodno nije bilo "sazrelo vrijeme", nego je od 1961. godine otvoreno podupirao politički angažman Willy Brandta (i SPD-a), duboko vjerujući u Brandtovo poštenje i njegovu "istočnu politiku" – u politiku pomirenja i otvorenih granica, kojom se u Njemačkoj i u Europi nadilazila tragična prošlost i otvorili novi politički horizonti. U svim tim godinama Grass je, dakle, dosljedno odrađivao poziciju "neudobnoga građanina i državljanina", kako sam sebe definira, ne libeći se, čak, da "njemačkoj političkoj klasi" u jednome momentu kaže: "Stidim se moje zemlje". To je učinio, primjerice, 1997. godine u Paulus crkvi u Frankfurtu na Majni, reagirajući na provokativne i neprimjerene diskusije o strancima i azilantima u Njemačkoj. Upravo zbog Zakona o azilu, odnosno kompromisa koji je SPD tada napravio na

uštrb azilanata, Grass se i rastao 1993. godine sa SPD-om, barem formalno...⁵⁰ Jednom riječju, unatoč “zakašnjelom priznanju” Grass ostaje ono što je i bio u proteklih pola stoljeća od pojave “Limenog bubenja”. Čim se slegla prašina na moralizatorske izjave o njegovome “zakašnjelom priznanju” postalo je, uostalom, svima jasno da se Grassa jednostavno ne može tek tako lako izbrisati iz novije njemačke povijesti. On je u njoj zauzeo važno mjesto, ne zbog toga što je bio sedamnaestogodišnji “nacistički klipan” (Bora Čosić) u “Waffen SS”, nego po onomu što je potom učinio za svoju zemlju i kulturu... U pismu javnosti Grassovoga prijatelja, “oskarovca” Volkera Schlöndorffa, objavljenom u berlinskom Tagesspiegelu nedugo nakon izbijanja afere u ljeto 2006. godine, je Schlöndorff, koji se s Grassom sprijateljio baš u vrijeme snimanja njegova filma “Limeni bubanj”, po Grassovom istoimenom romanu i scenariju, precizirao kako je Grass konačnim priznanjem u prilici doživjeti “veliko oslobađanje”, te da nikada više ne govori sa “spomeničkog pijadestala” i “ex cathedra”, nego konačno onako kako i njegovi umjetnički likovi, dakle da uživa u poziciji čovjeka sa svim manama i vrlinama. A što se Dobrice Čosića i sličnih mu ideologa zla

---

⁵⁰ Günter Grass je od vremena pojavljivanja “Limenog bubenja” (1959.), kada je taj “roman međaš” u njemačkoj poslijeratnoj literaturi ocijenjen “pornografskim uvidom u historiju”, pa sve do Stockholma (1999. godine) kada su, primjerice, i “Die Welt” i “Welt am Sonntag” govorili o “nedostojnom nobelovcu” i “suludom vozaču povijesti” (“Goisterfährer”) doklo onomu tko na autocoći povijesti vozi “kontra smjeru, doživio sve i slavlje i osporavanja, uglavnom od njemačke duhovne i političke desnice. I u slavljeničkim danima u Stockholmu kada je primao Nobelovu nagradu, Grass je poručivao njemačkoj kulturnoj i političkoj desnici kako im nikada neće dati interview sve dok se ne izvinu pokojnom Heinrichu Böllu, kojeg su – kao i Grassa – godinama proganjali. A ponovio je i tada svoje britke ocjene o neuspjehu u procesu rekonstrukcije bivšeg DDR-a, o “pobjedničkom kapitalizmu koji kopira komunizam koji se ugušio sam od sebe”, o pljačci na Istoku pod plaštrom dogme o slobodnom tržištu, o crnim fondovima u redovima konzervativaca, itd.. Za Grassa se odavno slutilo da će postati “besmrtan”, već s pojavom “Limenog bubnja” odnosno Danzigške trilogije (“Limeni bubanj”, “Mačka i miš” i “Pseće godine”), djelima duboko zaronjenim u povijest, koja su više od povijesti zla i dobra. Legenda kaže, inače, da se Heinrich Böll u trenutku primanja vijesti o dodjeljivanju Nobelove nagrade njemu zapitao: “Zašto meni...., a zašto ne Günteru Grassu?”. A 27 godina kasnije, Grassova prva reakcija je bila: “Radujem se, osjećam radost i ponos, ali šta bi o tomu kazao Heinrich Böll? Imam osjećaj da bi se složio s odlukom”.

tiče, vjerojatno i nema druge do znanstveno i umjetnički detronizirati i njega i njih takve, ili pak, poduzimati upravo ono što su poduzele dvije odvažne žene, osvjedočene aktivistkinje za ljudska prava, moral i poštenje u srpskom društvu – Biljana Kovačević-Vučo i Sonja Biserko, predsjednice YUCOM-a i Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji. One su, naime, početkom proljeća 2009. godine podnijele kaznenu prijavu nadležnom sudu u Beogradu protiv Dobrice Čosića, zato što je u svojoj knjizi *Vreme zmija – Piščevi zapisi 1999 – 2000 (Službeni glasnik, Beograd, 2009. godine)*, na strani 211, između ostalog za albanski narod kazao: “Taj socijalni, politički i moralni talog tribalnog, varvarskog Balkana, uzima za saveznika Ameriku i Evropsku uniju u borbi protiv najdemokratskijeg, najcivilizovanijeg, najprosvećenijeg balkanskog naroda – srpskog naroda”. Time je Dobrica Čosić, po mišljenju tužiteljica, izvršio “krivična dela: izazivanje nacionalne, rasne i verske mržnje i netrpeljivosti iz člana 317. stav 1. Krivičnog zakonika Republike Srbije, kao i krivično delo rasna i druga diskriminacija iz člana 387. stav 3. Krivičnog zakona Republike Srbije”⁵¹.

---

⁵¹ Krivična prijava protiv Dobrice Čosića, YUCOM/HELSINŠKI ODBOR, Peščanik.net, 02.04.2009.

6. Heinrich Böll i “antiautoritarno pamćenje” Nijemaca⁵²

U proljeće 2009. godine se u SR Njemačkoj obilježila i 60. obljetnica njezinog nastanka (1949.). A, imalo se i ima što slaviti. U proteklih šest desetljeća je iz ove, barbarstvom od nekoć, ponižene zemlje nastala Zemlja uzor svim drugima po mnogo čemu, uključivo po političkoj kulturi. I Zemlja i ljudi su poslije “bjekstva od slobode” (E. Fromm) u Hitlerovo doba danas povratili izgubljenu čast i dušu. Njemačka je postala “zdravo društvo”, služeći se ponovno rječnikom Ericha Fromma. Danas je Njemačka zemlja u kojoj se – više nego igdje drugdje – antiautoritarno i misli i radi. Tomu su doprinijeli ponajviše ljudi kakvi su nobelovci Brandt ili Grass, ili pak, treći u toj niski – Heinrich Böll, s razlogom nazvan “moralnim apostolom”. Čovjek koji je za sebe govorio da je pisati želio odmalena, ali da je odgovarajuće riječi pronašao tek kasnije, imao je doista što reći već po osnovu proživljenog. Njemu, rođenom 1917. godine u Kölnu, su se inače tek nakon što je postao dobitnikom Nobelove nagrade za literaturu (1972.), po prvi put pojavila izabrana djela u 10 knjiga (1975.-1977.). Böll je u to vrijeme logično na vrhuncu slave i ugleda – predsjedavajući je njemačkog PEN-a i Međunarodnog PEN kluba, nositelj Büchnerove i Nobelove nagrade za literaturu. Širom svijeta se slušalo što poručuje Böll, koji je istupao često i principijelno u zaštitu ugroženih i povrijeđenih, ma tko oni bili. Nalost, poslije njegove smrti (1985.) počinje jenjavati interes za Böllovu literaturu, pa i njegovu osobnost. **Doduše, glavna zaklada njemačkih “Zelenih” nosi Böllovo ime, na germanističkim katedrama zanesenjaci kopaju po Böllovim knjigama, et cetera.** Ali, kao da u samoj Njemačkoj na moment Böllove teme više nisu držale korak s vremenom i ubrzanim transformacijom njemačkog društva (ujedinjenje, etc.). Ukupan bolan dojam o Böllovo odsutnosti je, **doduše, djelimično korigiran posthumnim objavljinjem knjige “Andeo je šutio” (“Der Engel schwieg”, 1992.), nastale prije više od 40 godina.** U ovoj je knjizi opisana spaljena i razorena poslijeratna Njemačka. Ona je – uz sve drugo – **bila i potresno umjetničko svjedočan-**

⁵² U osnovi ovog eeja je dio naše knjige “Je li “antiautoritarno pamćenje” glavna osobina Nijemaca”, vidjeti, Mukotrprno do političke moderne, str.371-377

stvo “savezničkog bezumlja” i upravo zato nije bila pravovremeno objavljena. Međutim, na početku 21. stoljeća se u Njemačkoj imao osjećaj da ponovo dolazi vrijeme za Böllove teme i dileme. Zemlja je prosto vapila i prije aktualne krize za “moralnim apostolima”, pa se izdavačka kuća “Kiepenheuer & Witsch” osjetila ponukanom i latila velikog pothvata da u razmaku od devet godina (2002.-2010.) objavi Böllova sveukupna djela u 27 tomova, tako što svake godine objavljuje po tri toma, ne držeći se pri tomu redoslijeda, nego sadržajne bliskosti... U drugom svezku ovih Böllovih “Djela” (“Werke”) iz isprekidanog niza od 27 tomova objavljeni su, primjerice, po prvi put njegovi rani spisi iz 1945/6. godine, među kojima je i pri povijest “General je stajao na brežuljku” (“Der General stand auf einem Hügel”), koja podsjeća na početne stranice romana “Gdje si bio Adame” (“Wo warst du Adam?”), prve Böllove knjige koja je u cijelosti prevedena i u nekadašnjoj Jugoslaviji (BIGZ, 1975.). U 11. tomu sabranih Böllovih “Djela” objavljen je, između ostalog, i roman iz 1959. godine “Bilijar u pola deset” (“Billard um halb zehn”), u kojem se radilo o jednom od prvih kompleksnih Böllovih pokušaja da uhvati sliku i duh cijele epohe. U ovom je romanu kroz povijest familije Fähmel od wilhemističkih vremena do vremena SR Njemačke ispričana, zapravo, novija njemačka povijest, uključujući i vrijeme “gospodarskog čuda” i duhovne nedoumice poslijeratne Njemačke.⁵³ Svezak 14. se odnosi na Böllovo stvaranje između 1963. i 1965. godine i sadrži ne samo pisma iz Böllova zavičaja (“Briefe aus dem Rheinland”), nego i Böllova “frankfurtska predavanja” (“Frankfurter Vorlesungen”), u kojima je skiciran Böllov “literarni program”. Znano je, dakako, da Böll razumijeva literaturu kao “pisanje povijesti odozdo”, pri čemu je “stanje društva” moguće objasniti upravo njegovom svakodnevnicom. Njemački intelektualni otklon spram provincializma, spram svakodnevni-

⁵³ Heinrich Böll Werke – “Kölner Ausgabe”, Kiepenheuer & Witsch, 27 Bänden, 2002-2010. Riječ je o luksuznom izdanju, u tvrdom omotu i na skupom papiru. Sve je drugačije no što je nekoć bilo kada se Heinrich Böll uglavnom čitao putem džepnih knjiga, ili jeftinijih izdanja, što je malo komu smetalo. Dapače, odgovaralo je i čitateljima i prirodi autora. Ima ipak i neke naknadne dirljive ljepote u ovom pothvatu izdavačke kuće Kiepenheuer & Witsch, kojim se “moralnom apostolu” ukazala i još uvijek ukazuje pažnja i četvrt stoljeća poslije njegove smrti. A Böllove knjige se trebaju iznova čitati iz estetskih ili etičkih potreba...

ce, koja u stvari u sebi sadrži društveno i ljudsko, je upravo provincijalan, piše Böll u svom "literarnom programu", jer upravo su provincije mesta svjetske literature, ako im je jezik dorastao i ako im se preda u potpunosti. U slučaju Bölla koji posvuda, pa i u provinciji, vidi što drugi jedva zamjećuju, može se svakako prihvatići navedena tvrdnja. Pogotovo njegova argumentacija da se humanost jedne zemlje dade raspozнатi u tomu što završava na njezinom otpadu, uključivo i poeziju, što se u svakodnevnički od još uporabljivog uništava kao bezvrijedno. Ova Böllova pozicija determinirana je zapravo gorkim dugogodišnjim ratnim iskustvom, egzistencijalnim i moralnim krizama i propitivanjima, svime onim što se samo "ne-pokolebljivim ethosom" moglo podnijeti i izdržati. S tim je povezana, dakako, i njegova katolička askeza, koja i nije drugo do priča o "preživljavanju putem religioznosti". Prvi korak Heinricha Bölla je bio poslije rata, kada bi se zatekao u nekom stranom gradu, otići u mjesnu katedralu ili crkvu na molitvu, o čemu svjedoči i književni kritičar Marcel Reich-Ranicki koji je 1986. godine objavio Böllu knjigu "Više od pjesnika" ("Mehr als ein Dichter"). Böllovi religiozni rituali su nadilazili, pak, uobičajeno vršenje molitvenih obreda. Nakon šest godina u rovovima, nakon svih viđenih užasa, jezera krvi i raskomadanih tjelesa, "preživljavanje je moguće samo putem religioznih osjećanja", poručuje on, posve svejedno kako se koji bog zove i kako mu se moli. Vjerojatno se u ovom kontekstu dade razumjeti i patos Böllove antiratne literature, nemoć prema zadanoj situaciji u ratu, u rovu, u lokvama krvi, nemoć u odnosu na pretpostavljene, otkud i osjećanje da preostaje samo vjera. "Ako vam je ikako moguće, molite malčice. Bog je jedini, koji može pomoći nama vojnicima; ja vam kažem, niti jedan čovjek nama ne može pomoći", govori Böll u ovim potresnim slikama užasa od prije više od šesdeset godina. Usput, sličnosti s Krležinim slikama i porukama iz "Hrvatskog boga Marsa" su velike, bez obzira što se ne radi o istom velikom ratu. U Bölllovom romanu "Križ bez ljubavi" (Kreuz ohne Liebe"), po prvi put objavljenom u njegovim sabranim djelima od 27 tomova, ispričana je i povijest braće Hansa i Chrisopha Bachema, u periodu između 1932. i 1946. godine. Prvi je brat "uvjereni nacista", ali na kraju daje vlastiti život u zamjenu za život svoga brata, koji je kao "radikalni kršćanin" prošao vojnički pakao. Ovdje se radi o rijetko ni-

jansiranom portretu jednoga “uvjerenog naciste”, kojeg je Böll napravio odmah nakon povratka s fronta, te kontrapoziciji “nemoćnoga”, njegova brata, koji u religiji traži oslonac, koji ide u rat s nadom da će rat biti izgubljen. Böll je, inače, roman napisao za natječaj jednoga njemačkog poslijeratnog kršćanskog časopisa i propao je na tom natječaju. Ostat će, međutim, vječita tajna zašto “Križ bez ljubavi” nije poslije niti pokušao ponuditi izdavačima. Između “Križa bez ljubavi” i Böllova dva posljednja romana koja su svojevremeno naišla na podijeljene ocjene književnih kritičara – “Brižna opsada” (“Fürsorgliche Belagerung”, iz 1979.) i “Žene pred riječnim krajolikom” (“Frauen vor Flusslandschaft”, iz 1985.) protiče, dakle, Böllova odnosno njemačka “povijest odozdo”. Pri tomu autor ima naglašenu simpatiju za obične, male, jednostavne ljude, gdje također, nerijetko cvijeta nemoral, te bespoštredno izoštreno oko za gornje slojeve, koji u pravilu propovijedaju moral za siromašne, a žive u nemoralu. Mnogi se danas u Njemačkoj sa sjetom i tugom prisjećaju poslijeratne Njemačke, one podijeljene i ponižene, koje ima samo u Böllovim preciznim opisima stanja duha i pejsaža, po čemu je Böll i “najreprezentativniji književnik stare republike”. A tomu treba dodati da aktualna kriza vapi za “moralnim apostolima”, pa je sreća po sebi ako neka kultura “posjeduje” duhovne veličine kao što su Böll ili Grass, a ne (v)aralice i/ili dobrice, zlice, te umišljenog i lažnog Thomasa Manna.⁵⁴ U nekadašnjoj Jugoslaviji

⁵⁴ U vezi bogate Böllove bibliografije izdvojimo ovdje još ponešto. Nakon prvih pojedinačno objavljenih poratnih kratkih priča uslijedile su: zbirka kratkih priča “Vlak je stigao na vrijeme” (“Der Zug war pünktlich”, 1949.) i roman “Gdje si bio Adame?” (1951.), oboje pisanih gorkim, ironično-ciničnim, optužujućim stilom protiv besmisla ratovanja. Pa, potom romani, eseji, radio drame, kratke priče o moralnom stanju nacije u vrijeme obnove i oskudice. Uzgred rečeno, Böll se do danas smatra jednim od najboljih stvaralača “kratke priče” na njemačkom jeziku. U njima se osjećaju Böllove bliskosti i sa Camusom i sa Kafkom. Uslijedile su knjige koje bolje od ijednih drugih oslikavaju traume vremena nakon kataklizme koja je pogodila zemlju i ljude, koje su Böllu i pribavile atribut “moralnog apostola”. Već 1953. godine pojavljuje se “Ne reče ni jednu rijec” (“Und sagte kein einziges Wort”), a godinu dana poslije “Kuća bez čuvara” (“Haus ohne Hüter”), a četiri godine kasnije i “Sabrana čutanja dr Murkea” (“Doktor Murkes gesammeltes Schweigens”), te potom i spominjani “Bilijar u pola deset”. Sve navedene Böllove knjige, kao i one potonje poput romana “Mišljenja jednog klowna” (“Ansichten eines Clowns” iz 1963.) i “Grupni portret s damom” (“Gruppenbild mit Dame” iz 1971.), ili romana/filma “Izgubljena čast Katharine Blum” (“Die verlorene Ehre der Katharine Blum”, iz 1974.) isvibantu izraziti kritički uklon prema ideologiji

se o Böllu pisalo s prividnim razumijevanjem, a u stvari s nerazumijevanjem i njega i novije njemačke stvarnosti. Što je značio drugo govor o Böllu kao jednom od najistaknutijih predstavnika "napredne nemačke inteligenциje koja se snažno suprotstavila tradicionalnom militarizmu svoje zemlje i svemu što u njoj još uvek predstavlja tvrđavu reakcije i revanšizma"? Tako je, naime, doslovice napisano na koricama BIGZ-ova prevoda "Gde si bio Adame" (1975.). Nadmenost, neutemeljenu, i ništa više? Ili pak, nesposobnost da se uvidi vlastita mizerija? Heinrich Böll je inače o velikom Honore de Balzacu kazao: "Kod njega je veliko i ono što izgleda i da nije djelomično uspjelo". Jedan je književni kritičar svojedobno u tjedniku "Die Zeit" konstatirao da se navedena ocjena smije u potpunosti primijeniti i na samog Bölla. Hoće li, pak, čitateljske generacije i u budućnosti i kod Bölla tražiti odgovore na njegovu epohu, kao što su je tražile i još uvijek traže kod velikog Francuza, ostaje da se vidi. Za sada se jedino može reći da je potraga za Böllovim "izgubljenim vremenom" već započela... O mukotrpnom ozdravljenju njemačkog društva i nastanku antiautoritarne duhovne klime i političke kulture u ovovremenoj njemačkoj "zdravom društvu" govorе i podsjećanja koja slijede na jednu kulturnu tragediju i dvije znamenite izložbe. Samo tri godine nakon strašnog požara iz 2004. godine, baš na 268. rođendan vojvotkinje Anne Amalie, uskrsla je, naime, iz mrtvih "Herzogin Anna Amalia Bibliothek" u Weimaru. Na prigodnoj svečanosti u Weimaru tom prigodom je precizirano kako je od oštećenih 62.000 knjiga spašeno njih 28.000, među njima i takve poput Lutherove Biblije iz 1534. godine. U međuvremenu su restauratori uklonili oštećenja i s još 16.000 vezaka, a od prikupljenog novca je kupljeno još 12.000 knjiga koje su zamjenile one uništene. Kao da paklenog požara i nije bilo, moglo bi se pomisliti. Ipak, nije tako. U požaru od 02. 09. 2004. godine bespovratno je izgubljeno 50.000 raritenih knjiga, pa su brižni domaćini ostavili u jednom čošku komade čađavih greda kao opomenu. A na velikoj državnoj svečanosti ovim povodom je njemački predsjednik Horst Köhler i doslovice kazao da u Weimaru kuca kulturno srce Njemačke, a za mnoge ljude upravo

---

blagostanja i konformističkom načinu mišljenja i ponašanja. U pravilu su ubrzo po objavlјivanju prevodene na brojne jezike, pribavljajući autoru oreol "najznačajnijeg predstavnika njemačke poslijeratne litarature".

Anna Amalia-Bibliothek, sa svojim jedinstvenim svescima starih knjiga i rukopisa, nota i zemaljskih karti, utjelovljuje "duhovnu domovinu", pa je "ponovno otvaranje ove biblioteke – unatoč nenadoknadinim gubicima – radostan dan za

kulturnu naciju Njemačku". Njemački državni ministar za kulturu Bernd Neumann je ovom prigodom naglasio da Weimar za njemačku državu i dalje ima prioritet, jer je Weimar "odlučujući izvor za jednu čitavu epohu njemačke literature i kulture". Upravo "Herzogin-Anna-Amalia-Bibliothek" je – pored kuća u kojima su stanovali Goethe i Schiller – samo srce tog nasljeđa. "A to što obuhvata Zaklada weimarske klasike pripada samoj jezgri kulturnog identiteta naše zemlje". Govor spomenutih političara o jezgri "kulturne nacije Njemačke" mogao je biti i izostavljen, dakako, no htjeli smo na samom kraju da i s time svjedočimo o jednoj posve novoj Njemačkoj (pa posredno i Europi), o epohalnim promjenama u općoj i političkoj kulturi, na što se i naslanja Europska unija, ma koliko ona – već po svojoj složenosti – podrazumijevala i čvrsta pravila i organe i institucije. Za ilustraciju tih i takvih promjena poslužit će ovdje i naše traganje za odgovorom šta je to što je danas "tipično njemačko" u ovoj zemlji u srcu Europe, svojevrsnoj laboratoriji i za EU i za cijeli svijet. U traganju za ovim odgovorom poslužit ćemo se poukama dviju dobro osmišljenih izložbi. Prvo, onom stalnom u Njemačkom historijskome muzeju u Berlinu (DHM) pod nazivom "Njemačka povijest u slikama i svjedočanstvima", koja ima ambiciju predstaviti njemačku povijest od prvog stoljeća prije Krista do današnjih dana. Krajem 2007. godine je, naime, konačno privredna kraj u ideja bivšega njemačkog kancelara Helmuta Kohla, čija je vlada i odlučila 1987. godine da se osnuje DHM. Drugo, podsjetit ćemo se i pomoći i povremenom izložbom u Germanskome nacionalnom muzeju u Nürnbergu pod nazivom "Što je njemačko?" (Was ist deutsch?), koja je nastala u sklopu kulturnih programa Svjetskoga nogometnog prvenstva u SR Njemačkoj, 2006. godine. Gledane zajedno, obje izložbe daju odgovore na pitanja o Njemačkoj kroz povijest, te potiču razmišljanja o identitetu suvremene Njemačke. S tim da je izložba u Nürnbergu "Was ist deutsch?" obuhvatila samo posljednjih 200 godina njemačke povijesti. Podimo prvo od nje i ustanovimo da nije bila protkana samo ozbiljnim temama, nego i dozom

humora i ironičnog samopropitivanja. Putem izloženih 700 eksponata iz "kulture svakodnevnice" i "elitne kulture" željelo se potaći, u stvari, traganje za odgovorom što je "tipično njemačko". O koncepciji izložbe jedan od njezinih kustosa dr Matthias Hamann je kazao: "Izložba se bavi pitanjem 'što je njemačko' ali ne daje odgovor na to pitanje. Mi pružamo puno mogućih odgovora i to u okviru pet tematskih područja pod vrlo zvučnim nazivima – Duh, Domovina, Vjera, Čežnja, Karakter. U tom području kombiniramo predmete koji su ljudima bliski, s neobičnim predmetima, tako da u tim prostorima nastaju ironični obrati. To su suptilne stvari koje djeluju pomalo provokativno da bi potaknule posjetitelje na razmišljanje o pitanju – što je njemačko. Dr Hamman je vidio smisao cijelog pothvata u sljedećem: "U Njemačkoj se tek odnedavno vode rasprave o tome što se podrazumijeva pod njemačkim identitetom.... Mi sami trebamo pogledati koje su to naše njemačke osobine još relevantne... Ako posjetitelji nakon izložbe kažu: pa da, to je baš zgodna izložba, onda nismo ništa postigli. Ako pak kažu – ne, s time se uopće ne slažem, ili to je baš dobro, ili – to me zaista ljuti – onda je to super. Jedno istraživanje u cijeloj Europi o imageu Njemačke pokazalo je kako Nijemci o sebi uglavnom prilično negativno misle, te da prevladava neko mračno raspoloženje. Ljudi izvan Njemačke to uopće ne mogu pojmiti." I "stalni postav" u DHM-u se na svoj način bavi pitanjem "was ist deutsch?", ali kroz cjelokupnu njemačku povijest, od Hermanna Pobjednika pa do Angele Merkel. I nju, kao i izložbu u Nürnbergu, krasi ozbiljnost, ali i nedocirajuća, antiautoritarna dimenzija. DHM-ov stalni postav je, naime, tako koncipiran da nudi uvide i u tzv. vrhunce povijesti, ali i u njemačke duboke padove. "Jasno je", prokomentirala je Angela Merkel, da se ovdje radi o "slici povijesti koja obvezuje", što podrazumijeva da "i apsolutno najniža točka naše povijesti – vrijeme nacional-socijalizma i Holokaust – moraju bit temom ovakve jedne izložbe". Stalni postav u "DHM-u" prikazuje točno 8.000 objekata, slika i skulptura i drugih svjedočanstava, kojima se željelo obuhvatiti sve epohe njemačke povijesti. Iz "foajea" putovi vode u epohu "Rane kulture i srednji vijek", pa potom u periodu od 1500. do 1648. godine, dakle do zaključenja Westfalskog mira, pa potom od 1648. do 1789. godine, dakle do izbijanja "francuske buržoaske revolucije" (bitne odrednice i europske i svjetske povijesti),

sljedeći odjeljak je posvećen događajima i ljudima od 1789. do 1871. godine (dakle, perioda "ujedinjenja Njemačke"), pa je potom obuhvaćena "Wilhemistička epoha" odnosno perioda od 1871. do 1918./1919. godine, pa potom slijedi odjeljak burne njemačke povijesti između 1918./1919. do 1945. godine, pa potom kratak, ali značajan vremenski isječak od 1945. do 1949. godine, u kojem je i utemeljena SR Njemačka, kojoj je, dakle, tek 60. rođendan, i najzad perioda od 1949. godine do danas. Iza koncepcije ove izložbe stoji "stručna komisija", sastavljena od 14 historičara i povjesničara umjetnosti, koji su već 1987. godine zapisali kako DHM mora "omogućiti i razumijevanje i ponuditi mogućnost identifikacije". U stvari, autori izložbe u DHM-u pokušavaju slikama i svjedočanstvima o svim spomenutim "njemačkim epohama" ponuditi inicijalne odgovore na sljedeća pitanja: gdje je bila Njemačka u određenom periodu, šta je Nijemci tada održalo zajedno, tko je vladao, tko slušao a tko pružao otpor, u što su vjerovali ti ljudi i kako su objašnjavali svoj svijet, od čega su živjeli, tko je bio s kim a protiv koga, dakle o konfliktima i kooperaciji kroz povijest, što dovodi do ratova, a kako se postiže mir, te kako Nijemci razumiju sami sebe? Inspirativno, nema šta... Možda je, ipak, najvažnije što ni Germanski muzej u Nürnbergu ni DHM u Berlinu ne nude "apsolutne istine" o njemačkoj povijesti, nego podstiču posjetitelje da sami tragaju za istinom ili istinama!? Kao da je na obje izložbe demonstrirano antiautoritarno "pamćenje nacije" u traganju za odgovorom "šta je tipično njemačko?". To je s tim više vrijedno divljenja, jer je kroz povijest nerijetko upravo autoritarnost bila "typisch deutsch". A eto, poslije svih padova i uspona antiautoritarnost postaje jednom od glavnih crta prosvijećene Njemačke. No, ipak, najviše divljenja iza ziva činjenica što prosvijećeni Nijemci sebe ne žele ili neće razumijeti kao "grande nation", poput njihovih zapadnih susjeda, nego tek i u najboljem slučaju "velikom zemljom", što je dobro i za njezine ljude i za Europu i Svet. Možda nam se zbog toga i čini da samoinironični ili samokritički duh, koji dominira i Weimarom i ovim dvjema izložbama, govori – bolje nego bilo što drugo – i o novoj njemačkoj samosvijesti, antiautoritarnoj ovaj put, srećom? I o novoj ne samo njemačkoj nego, srećom, i o novoj zapadnoeuropskoj političkoj kulturi u procesu rađanja...

7. Brandtovo “klečanje na kiši” u varšavskom ghettou⁵⁵

Willy Brandt je već za života postao “ikona”, iako je bio sve drugo do svetac. Uostalom, malo tko znade i kako se uopće zvao pravim imenom, jer je pod pseudonimom postao u cijelom svijetu slavan i svojevrsni zaštitni znak za ideju izmirenja među narodima i za nešto plemenito. Poslije smrti je po njemu u Berlinu nazvana i SPD-ova centrala, dobio je ispred nje i pomalo nadrealistički spomenik (usput rečeno, sličan stoji i u jednom parku u Stockholm s njegovim imenom), obvezno mu se nose vjencici na “EhrengRACab”, počasni grob u Waldfriedhof, u berlinskoj četvrti Zehlendorf, mnogo toga se u SPD-u i Njemačkoj i danas dovodi u vezu s Brandtovim imenom, nerijetko neopravdano...

U međuvremenu su o Willy Brandtu objavljene brojne knjige, uključivo i one njegove druge žene Rut Brandt, rođene Hansen, s kojom se vjenčao 1948. godine i imao tri sina (iz prvog braka s jednom Norvežankom ima i kćerku), ali i od Rut se Brandt razveo 1980. godine, kako bi se oženio svojom dugogodišnjom asistenticom, mlađom 33 godine od njega. Među biografijama izdvaja se i ona iz pera jednog od njegovih sinova, prepuna sentimenta, ljubavi i gorčine, jer nije uvijek bilo lako biti sin slavnog oca. Stručnošću se, pak, izdvojila biografija o Brandtu iz pera uglednoga njemačkog historičara Schöllgena. On je bio prvi “čovjek od struke” koji je koristio “Brandtov arhiv”, pa je napravio posve pristojnu analizu Willy Brandta – čovjeka i državnika.

Ma koliko se oslanjali i na sve njih, u našem bavljenju Brandtom ponajviše ćemo se osloniti na knjigu koju je napisao Peter Merseburger, ugledni novinar i književnik i, k tomu, Brandtov štovatelj i prijatelj. Njemu je uspjelo skoro nemoguće u ovakvim simbiozama, da odvoji osobne simpatije i prijateljstvo od istraživačkog i objektivnog rada, te da napiše “prvu veliku biografiju o Willy Brandtu” (Die Zeit).

Willy Brandt je na svijet došao u Lübecku 1913. godine pod imenom Herbert Ernst Karl Frahm i već sa 17 godina se priključio SPD-u, partiji

⁵⁵ vidjeti, Brandtov “Kniefall”, u: Mukotrpno do političke moderne”, str. 313-320

koju će 1931 napustiti, jer se uključio u SAP (Sozialistische Arbeiterpartei). Nakon dolaska nacista na vlast, odmah 1933. godine emigrirao je u Norvešku, koju će zamjeniti za Švedsku sedam godina kasnije, kada nacisti pristignu i do Norveške. U međuvremenu je sudjelovao i u španjolskome građanskom ratu, naravno na republikanskoj strani. Iz ranih vremena emigracije i potječe njegov pseudonim "Willy Brandt", s kojim će ući u povijest, a "skandinavsko iskustvo" bit će veoma važno za njegovo političko i ljudsko sazrijevanje. Peter Merseburger misli, čak, da su skandinavske godine odlučujuće utjecale na Brandtovu preobrazbu od "dogmatskog mладога ljevičara" u "pragmatičnoga lijevog socijaldemokratu", za čije se ime s pravom veže ne samo usvajanje čuvenog programa SPD iz Bad Godesberga, u kojem se SPD odrekao revolucije, nego i njegovo sprovođenje u život potonjih godina.⁵⁶

S obzirom da su mu 1938. godine nacističke vlasti bile oduzele njemačko državljanstvo, Willy Brandt je uzeo norveško državljanstvo i kao norveški državljanin se – nakon Hitlerovog sloma – vratio u Njemačku, prvo kao dopisnik niza skandinavskih listova s Nürnberških procesa, pa potom i kao službenik Norveške vojne misije u Berlinu. Nešto kasnije, 1947. godine, ponovo uzima njemačko državljanstvo, i to pod slavnim pseudonomom, te ponovno pristupa SPD-u. I tako započinje vrtoglava politička karijera, u kojoj nije sve teklo ni vodoravno ni pravo, koja je zbog toga i uzbudljivija i fascinantnija od malo koje druge, ne samo u Njemačkoj.

Spomenimo ovdje samo da je Willy Brandt uz mnogo otpora unutar samog SPD-a uspio ući u njemački Bundestag odmah nakon povratka u Njemačku (1949 –1957), da je 1958. i u godinama "berlinske krize" bio gradonačelnikom Berlina, da je 1961. i 1965. godine bio neuspješnim kandidatom SPD-a za njemačkog kancelara, te da je u periodu 1965–1969. godine bio vice-kancelar i njemački ministar vanjskih poslova. I kao što je dobro znano, u periodu od 1969. do 1974. godine bio je napokon njemačkim kancelarom. A upravo ta Brandtova "kratka epoha" u Kanzleramtu u Bonnu je, po općem sudu, epoha probaja u njemačkoj povijesti, epoha popuštanja napetosti u odnosima Istok-Zapad, što je sve s pravom vezano i za Brandtovo ime.

⁵⁶ Merseburger, P., Willy Brandt 1913–1992, Visionär und Realist, DVA, Stuttgart/München, 2002.

U središtu biografije Petera Merseburgera je upravo vrijeme Brandtova upravljanja Njemačkom, iako nisu zaobiđene niti epohe u njegovom životu koje su uslijedile nakon ostavke na mjestu njemačkog kancelara, 1974. godine, nakon izbjivanja "afere Guillaume". Riječ je o vremenima kada je predsjedavao Socijalističkom internacionalom (od 1976.) i čuvenom Sjever-Jug komisijom. Naravno, Merseburger nije zaobišao niti tzv. Brandtovu drugu ostavku (1987.), kada je odstupio i s mjesta predsjednika SPD-a, ovaj put zbog "ženskog pitanja", koje je Brandta pratilo tijekom cijelog njegovog života. Pa ipak, unatoč silnim aferama sa ženama, Brandt je u suštini bio "povučen čovjek", kazao je jedne prilike Günter Grass, koji je bio ne samo "Brandtov lobista" među intelektualcima, nego i Brandtov osobni prijatelj. Sa sličnom tvrdnjom, zapravo, izlazi i Merseburger, koji misli da je Brandt cijeli život nosio elemente stida i straha od otvaranja pred drugim ljudima, te da je zato "toplinu grijezda" tražio kod žena, ali da se ni kod jedne nije mogao istinski "ugnijezditi". Izuzetak tomu je dijelom bila njegova druga žena Norvežanka Rut Hansen Brandt, koju je Willy jednostavno zvao "moja dobra vila" (njem. "meine gute Fee"). Usput rečeno, upravo iz njene knjige "Zemlja prijatelja" ("Freundesland") Merseburger često crpi ocjene o Brandtovom odnosu ne samo sa ženama, nego i o političkim temama i protivnicima.

Brandtov odnos sa ženama je, dakle, standardno mjesto i nezaobilazna tema u svakoj biografiji o Brandtu, pri čemu je teško ustvrditi što je istina, a što je u međuvremenu preraslo u stilizirani mit. Pa, ipak, ni njegovi najbolji prijatelji poput Egona Bahra ili Güntera Grassa, pa i samog Petera Merseburgera, ne isključuju da su mnoge dame "tješile" Brandta na duže ili kraće vrijeme. Za Merseburgera je Brandtovo vanbračno podrijetlo i nedostatak čvrstih obiteljskih odnosa ključ za razumijevanje njegove ukupe ličnosti, a ne samo njegovih emocionalnih sklonosti...

U opsežnoj biografiji od 928 strana je malo što zaboravljeno, počevši od mladalačkih dana mladoga Herberta Ernsta Karla Framma pa do kasnih dana Willy Brandta. A odjeljak o usponu Willy Brandta na čelo berlinskog SPD-a čita se kao uzbudljivo literarno štivo. Jer, Willy Brandt nije dočekan raširenih ruku u poslijeratnoj Njemačkoj, predsjednik SPD-a je bio kruti,

ali oreolom mučenika ovjenčani Kurt Schumacher, čovjek koji je preživio nacistički koncentracioni logor, a Brandt je bio tek mladi antifašista, k tomu i dugogodišnji "emigrant", a nije ni tada bio baš "svetac". Već tada su Brandta uspjesi brzo opijali, a neuspjeh je liječio dugim depresijama, bijegom u alkohol ili u topla "ženska gnijezda". Iako je u Berlinu "emigrant" dočekan sa skepsom, našao je brzo načina da se uz pomoć čuvenoga berlinskog socijaldemokrata Ernsta Reutera, potonjega gradonačelnika Berlina, probije u medijima kroz okoštale strukture SPD-a, služeći se pri tom nerijetko i "makijavelističkim metodama". Ako se smije vjerovati Merseburgeru, Willy Brandt je bio "prvi političar medijske demokracije" ili "medijski kancelar", kako se poslije govorkalo i za Gerharda Schrödera, jednog od Brandtovih "političkih unuka".

Pod tim su se mislile nekadašnje "mlade nade", predsjednici SPD-ova podmlatka (JUSOS), poput Oskara Lafontainea (prebjegao u "Ljevicu") i Rudolfa Sharpinga, skoro da je zaboravljeno da je i bio predsjednik SPD-a i ministar obrane (morao podnijeti ostavku zbog niza afera), te Gerhard Schröder, koji je izgubio posljednje prijevremene savezne izbore, pa se latio businessa i dobro mu financijski ide, u gornjim je etažama GAZPROM-a, ali se i obrukao otvorenim lobiranjem za "Putinovu demokraciju". Posve usput, Brandtov favorit među "unucima" nije bio Schröder, nego Lafontaine, ali se baš u njega Brandt ponajviše razočarao uoči njemačkog ujedinjenja, kada je došlo do izražaja Lafontaineovo okljevanje i nespoznavanje pravog trenutka za političku akciju.

Važno je i poučno uočiti da veliki broj autora, publicista i historičara, a među njima je i Merseburger, prepoznaju u Brandtovome internacionализmu uvijek i čvrstu nacionalnu dimenziju, pa čak tvrde da je Brandt sa svojom "istočnom politikom" i bio stvarni praotac njemačkog ujedinjenja. Bilo kako bilo, lijepo je već po sebi što je Brandt u dubokoj starosti dočekao da se Zemlja ponovo ujedini, izgovorivši u momentu otvaranja "Berlinskog zida" onu već legendarnu rečenicu – "neka sraste ponovo ono što i pripada jedno drugomu"! Brandta se moglo vidjeti dan poslije "pada Zida", kako star i bolestan, u horu pjeva njemačku himnu, na improviziranoj proslavi ispred Brandenburške kapije, na nekadašnjoj granici između

“carstva dobra” i “carstva zla”, kako su drugi govorili, a ne on, koji je po-nešto i ranije znao o hladnom ratu, “željeznoj zavjesi” i šta se zbivalo iza-nje.

Brandtu je, posve sigurno posebno morao ležati na srcu simbolički čin rušenja “Berlinskog zida”, 09. studenog 1989. godine, jer je bio grado-načelnikom Berlina u vrijeme njegove gradnje, s početkom 13. kolovoza 1961. godine. Nije zato ni čudo što je baš na njegov zahtjev Bundestag izglasao u kolovozu 1991. godine ponovno proglašenje Berlina svenje-maćkim glavnim gradom, dok je Bonn, to oličenje njemačkoga poslige-ratnog gospodarskoga čuda, ali i “političkog provizorija”, ostao biti samo “saveznim gradom”.

Brandtova politika otvaranja prema Istoku i popuštanja napetosti u od-nosima između Istoka i Zapada vodila je de facto činu ujedinjenja Zemlje, iako su zasluge za to pripisane drugima. Svime ovim želi se reći i posve explicite, da bi možda nekomu kod nas, u situaciji kakva već jeste, moglo biti inspirativnim baš Brandtovo poimanje odnosa između nacionalnog i internacionarnog, ta mudra mjera stvari, koja sprečava da se ne završi ni u nacionalizmu ni u apstraktnom internacionalizmu. Time smo se vrati-li već Merseburgerovoj biografiji o Brandtu, i medijima koji su Brandta voljeli i divili mu se, primjerice, u vrijeme “berlinske krize” ili, u vrijeme dodjele Nobelove nagrade, ali su se nemilosrdno naslađivali i njegovim neuspjesima i u politici i u privatnom životu, posebno njegovim čuvenim ostavkama.

Kao što je već spomenuto, udarni odjeljak knjige i čini vrijeme Bran-dtova kancelerovanja Njemačkom, koje je u suštini era radikalnih pro-boja na unutarnjem i vanjsko-političkom planu. I Merseburger stilizira Brandta u prvu perjanicu politike popuštanja između Istoka i Zapada, pri-čemu se ne zaboravljuju niti doprinosi njegovih suradnika, u prvom redu i kod nas poznatog i cijenjenog Egona Bahra, za čije ime se vjerojatno s pravom i veže autorstvo ideje o “novoj istočnoj politici”. U Merseburge-rovoj biografiji o Brandtu se i drugim Brandtovim suradnicima pripisuju određene uloge i zasluge, pa se ovom knjigom otkriva, zapravo, mehani-zam Brandtovoga “timskog rada”, tako često prešućenog u biografijama o

velikim ljudima. Ovakav način pisanja ne šteti, naravno, veličinama, ali ih spušta na realno tlo i smješta u realne okvire, što je uvjek dobro. Mistifikacije nikomu ne donose ništa dobro na dužu stazu.⁵⁷

Uz mnogo poznatih detalja o vremenu Brandtovog upravljanja SR Njemačkom (1969-1974) u Merseburgerovoj biografiji o Brandtu pažljiviji čitatelj otkriva i neke nove elemente o zakulisanim igrama na njemačkoj političkoj sceni koje su omogućile Brandtov dolazak na vlast, dobre odnose s Amerikancima, posebno sa JFK-om (John Fitzgerald Kennedy), proboje u “istočnoj politici”, uključivo klečanje u Varšavi, 1970. godine, zbog čega je i nagrađen Nobelovom nagradom za mir 1971. godine, njegov trijumfalni ponovni izbor 1972. godine za njemačkog kancelara, te pozadine namještene špijunske afere s Günterom Guillaumom, koja je i dovela do njegove ostavke 1974. godine.

Iako je 1974. godine Brandt osobno odbacio kao “besmislene” već tada iskrslje sumnje da je njegov dugogodišnji suparnik u SPD-u Herbert Wehner zajedno sa kontraobavještajnom službom bivšega DDR-a pripremao njegov pad, poslije Merseburgerove knjige nema više nikakve sumnje da su najmanje godinu dana prije Brandtova pada za Guillaumovu djelatnost znali ne samo Wehner nego i tadašnji savezni ministar unutarnjih poslova Hans Dietrich Genscher, kao i tadašnji šef njegova kabineta Klaus Kinkel. U prilog ovoj tezi je i svjedočenje pokojnog Markusa Wolfa, nekadašnjeg šefa kontraobavještajne službe DDR-a, nesimpatičnog, ali makar dosljednog staljiniste, koji je uvjeren da su pomenuta trojica ne samo znala da je nesretni referent za odnose s javnošću u Brandtovom kabinetu Guillamue bio DDR-ov špijun, nego da su tu činjenicu koristili za “držanje Brandta na uzdi”, odnosno za pripremu njegova pada. Sam Brandt je

⁵⁷ Ovdje moram koristiti tzv. jedninu neskromosti kako bih pojasnio da je i za mene, koji sam bio nekoć u sjeni moćnih ljudi, scena Bahrovog plakanja kada je čuo vijest da Brandt podnosi ostavku na mjestu njemačkog kancelara još uvjek jedna od najuzbudljivijih tv-sekvenci kada je o *politainmentu* riječ, dakle zapaljivoj smjesi politike i *entertainmenta*. Jer, politički profesionalci ne plaču često, a pogotovo ne iskreno. Bahr je, zaista, žalio u tom momentu, a tako kako se tada ponašao – ponaša se i danas kada govori o Willy Brandtu, iskreno i pošteno! Kod nas se, pak, brzo smrkava, pa se ugledni ljudi od imena i djela iz vrlo bliske prošlosti ne smiju više ni spomenuti, jer bi se oni koji su došli poslije njih, pa ako im nisu ni do pojasa, mogli naljutiti.

jedne prilike kazao da je najružnije u cijeloj priči oko njegove ostavke na mjestu njemačkog kancelara, to što se jedan šef države koristio kao mamac u obračunu dviju obavještajnih službi! Za Wehnera, nekada najmoćnijeg čovjeka u SPD-u, se inače u Merseburgerovoj knjizi tvrdi da je bio i ostao “nepopravljeni staljinista”, ljubomoran na Brandtove uspjehe u politici, u javnosti, kod žena. U međuvremenu dijelom otvorene arhive u Moskvi su potvrdile da je Wehner bio dugo vremena povjerljiv KGB-ov čovjek...

I za naše istraživanje o drugoj i drugojačkoj političkoj kulturi su, dakako, najinteresantnije Brandtovih pet godina kancelarovanja koje i jesu temeljno izmijenili Njemačku, kako tvrdi i Merseburger, jer su trasirale nepovratni put “izmirenja s Istokom”, pri čemu je klečanje u varšavskom ghettou bilo mnogo više od simboličnoga političkog čina. U krajnjem, iz te politike razgradnje nepovjerenja i “gradnje mostova” niknut će Konferencija o europskoj suradnji i sigurnosti (KESS), koja će potom prerasti u Organizaciju za europsku suradnju i sigurnost (OESE). A samo deceniju kasnije pojavit će se “novo mišljenje” i “perestrojka”, odnosno “Brandtova istočna kopija” Mihail Gorbačov, koji će, s druge strane plota, dovršiti procese započete s Brandtovom istočnom politikom.

U odjeljku “Četvrta karijera” Merseburger se bavi Brandtovom političkom djelatnošću nakon ostavke na mjestu njemačkog kancelara, što znači vremenom dok je Brandt predsjedavao Socijalističkom internacionalom i Komisijom Sjever-Jug. U ovom periodu je Brandt ponovo od realiste postao vizionar, što znači da je u teorijskoj i idejno-političkoj ravni trasirao puteve koji će biti orijentacija generacijama vizionara koji dolaze. Spomenimo da je nedavno i nobelovac Günter Grass iznova apelirao da se izvještaji Brandtove komisije o problemima u odnosima između bogatog Sjevera i sve siromašnijeg Juga pažljivo isčitaju, dok nije isuviše kasno!

Willy Brandt je, dakle, iznimna politička pojava koja ponajbolje odslikava lomove i pozitivne proboje u političkom životu i Njemačke i Evropi 20. stoljeća. S njim je de facto legitimirana i nova politička kultura u vrhu njemačke države, novi, kantijanski ratio i ethos, koji srećom postaju sve više stvarnost i u drugim dijelovima EU. Posebnu pažnju i dalje primarno izaziva Brandtov “Kniefall”, kako se u njemačkom jeziku kaže za

njegovo klečanje u Varšavi 07 prosinca 1970. godine. Brandtovo "padanje na koljena" bi kad-tad moralo biti inspiracijom i za odgovorne političare svih zemalja sljednica bivše SFRJ, u kojima su, nažalost, posrnuća česta pojava, ali su veoma rijetka ljudska i odgovorna reagiranja na takvo što. Oprez, međutim, s traženjem oprosta po uzoru na Brandta na brdovitom Balkanu. Tko bude nekada u zemljama bivše Jugoslavije, pa i na cijelom Balkanu, tražio oprost – po uzoru na Brandta – morao bi biti beskrajno politički pošten u odnosu na vlastiti veliki ili manji nacizam fašizam kao i druge političke zablude, dakle isto toliko čist koliko je mladi Framm, odnosno stari Brandt, bio čist u odnosu na njemački nacizam i poslijeratni nacionalizam...

Skoro se može biti sigurno da se na Balkanu još nisu stekli uvjeti za međusobne isprike. Prve isprike su bile i palijativne i neiskrene. Brandt na Balkanu nije, dakle, još niti na vidiku, pa, ipak, ne smije se gubiti nada da bi ga magao donijeti upravo proces približavanja Europskoj uniji...

IV
DODATCI

1. Pogovor

Tijekom dvodecenijskog boravka u SR Njemačkoj mogao sam iz neposredne blizine pratiti kako je ova zemlja postajala iz godine u godinu sve uzoritijom glede kulture sjećanja, te već time nezaobilaznom paradigmom, orijentirom i uzorom za posrnule zemlje u regiji zapadnog Balkana koje su se zaplele u krvave ratne i pogubne post-ratne tranzicijske transformacije. Vratio sam se, dakle, pretprošle godine u Zavičaj, u Zemlju, u Regiju, ispunjen osjećajem obogaćenja europskom (u osnovi njemačkom) političkom kulturom, i prijezirom i gorčinom prema našim političkim elitama, te sa željom da tu kulturu i/ili kulture posredujem ne samo mojim studentima na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru, nego i široj javnosti, zapravo nekomunicirajućim, zasljepljenim i antieuropskim kvazi-javnostima u totalno podijeljenoj, (samo)poniženoj i izgubljenoj Bosni i Hercegovini. Studije na temu "kritičke kulture sjećanja" su nastajale dijelom tijekom mojega boravka u SR Njemačkoj a dijelom i po povratku u BiH. Uglavnom su objavljene u beogradskoj, sarajevskoj, mostarskoj i skandinavskoj periodici, u dnevnome ili tjednom tisku ili na alternativnim portalima, odakle su prenošeni u mrežu institucija i medija civilnog društva u regiji jugoistoka Europe. Te su me institucije, srećom, nepogrešivo detektirale svojim i bliskim, što mi i jeste bila i ostala satisfakcija. Neke se od njih, nažalost, pomalo muče s mojim novijim političkim i kulturološkim analizama. O zakašnjeloj modernizaciji bh. društva i države i o nužnosti europeizacije kao prvoime mogućem zadatku na početku 21. stoljeća je riječ. Moja zahvalnost je utoliko veća što je jedna zaklada kakva je Friedrich Ebert Stiftung prepoznala moje namjere u posredovanju izučenih iskustava jedne velike zemlje – kulture sjećanja, kulture suočavanja s prošlošću, kulture ozdravljenja, govoreći jezikom knjiga "Bjekstvo od slobode" i "Zdravo društvo" Ericha Fromma. U tomu je SR Njemačka bez premca u Svetu. Sudu javnosti, dakle, nude se podsjećanja na mukotrpan proces samo-ozdravljenja jedne velike zemlje i kulture kakva je njemačka kultura i, istovremeno, bespoštedne kritike naše izgubljenosti u vremenu i prostoru, što u konačnici i rezultira u pledoaju da se ugledamo na ovovremene Nijemce i SR Njemačku, ne samo glede kritičke kulture sjećanja...

Mostar, 21. ožujka 2011. godine

Dr. sc. Mile Lasić

2. Recenzija

Miodrag Živanović
MOJA DOMOVINA JE SADA SJEĆANJE

Naslov ovog komentara ili bolje reći doživljaja is-pisa dr Mile Lasića o kulturi sjećanja, parafraza je jednog od iskaza navedenih u tekstu koji je pred nama.

Sjećanje je čudo. Kad pomenem tu riječ, prisjetim se mnogo čega: od znanog Kafkinog zapisa o „najbližem selu“, zapravo o djedu koji je običavao govoriti da mu se život u sjećanju tako sažima da mu nije jasno kako je nekada uopšte imao vremena odjahati konjem u najbliže selo, preko onoga što su Stari nudili kao anamnezis, a Evropa kao die Erinnerung, pa do legende o indijanskom dječaku koji je imao upravo čudnu sposobnost da pamti sve što mu se događalo u jednom danu i da se svega toga, sutradan, - sjeća. Kako naučavaju knjige sarostavne, dječak nije poživio dugo, umro je tek dohvativši dvadesetu, sa nesnosnim bolovima u glavi, prenapučenoj upravo od količine sjećanja.

Ne znam, naravno, da li je dr Mile Lasić poznavao slučaj pomenutog dječaka, ali nam je u svom rukopisu – kako ja vidim – ponudio jednu doista bitnu ideju: kultura sjećanja podrazumijeva mnogo toga, ali, ponajprije ona označava selektivno sjećanje. Ili, ono sjećanje koje je se odnosi ne na sveukupnost prošlih događanja, već na onaj dio koji je dominantno važan za naš aktualitet, pa i za obrise onog horizonta koji bismo mogli i morali zvati horizontom budućeg.

Nadobudni filozofi će, dakako, reći da se ovdje radi o hermeneutici, o razumijevanju prošlog sa stajališta tzv. „hermeneutičke situacije“. Moguće da su u pravu. Ali ovdje mi se čini važnijim nešto drugo: naš autor poručuje da sopstvenu prošlost trebamo razumijevati prvenstveno sa stajališta ljudske situacije. Otuda i različitost, raznovrsnost, formi takve poruke. Naime, ova poruka isijava i u tekstovima koji pripadaju kolumnističkom žanru, u esejima o potrebi katarze, o (ne)provedbi staregije 3D, što će reći, strategije denacifikacije, demilitarizacije i demokratizacije, u našim uslovima, ali i u studiji o Nirnberškom procesu (procesima) nakon Drugog svjetskog rata, kao i u sjajnim zabilješkama, recimo, o Hani Arent ili Ginteru Grasu.

Kao da nam dr Mile Lasić hoće reći da našu zbilju, pa možda i ono što je tek pred nama, trebamo poimati s onu stranu političke stvarnosti reducirane tek na interesu ovdašnjih nacional-političih elita, povijesnih konstrukcija (ili konstrukcija povijesnog), s onu stranu logike i prakse „pra-političkog“ društva zasnovanog na tribalizmu i moći plemenskih vračeva. Na tom tragu bi valjalo

razumijevati i Lasićeva sasvim konkretna upozorenja da je nužan otklon od svih dnevno-političkih konstrukcija kojima se, recimo, u Bosni i Hercegovini promovira samo jedan narod kao nosilac ekskluzivnog prava na teritorij i državu, samo jedan autentični zastupnik opštег društvenog interesa, samo jedna partija koja ima takvu ulogu... Jer, to poistovjećivanje etničkog i opštedsruštvenog, pa i religijskog – upravo je ono što je pogubno. Ova i ovakva dijagnoza, ovo istinsko krinein, pripada iznimno vrijednim stranicama knjige koja je pred nama. I još nešto: na više mjesta dr Mile Lasić piše o nedostatku odvražnosti da se pomenuto poistovjećivanje demistificira i da se u svemu tome profilira protiv-stav. To nije samo psihološko pitanje – to je i strukturalni problem, to su defekti, hendikepi, cijelog mentalnog sklopa proizvedenog u posljednje dvije ili tri decenije na ovim prostorima. Od ekonomije do ekologije, a posebno u sistemima obrazovanja.

Otuda, sa punim razlogom, dr Mile Lasić ovdje kritizira i gotovo apsolutnu ideološku i političku nивелацију. U Bosni i Hercegovini, svi su isti: socijaldemokrati i nacionalisti, građanske opcije i one totalitarne, patrioti i tzv. izdajnici... Sve se svodi na to da u ovom društvu tranzicija bude isto što ekonomska, a što je još gore, takođe i politička pljačka. Oštrica ove kritike, sasvim konkretno, uperena je kako na SDP BiH, tako i na SNSD, ali i na tzv. autentične političke predstavnike ovdašnjih naroda (SDA, SDS, HDZ). Riječ je, zapravo, o „smrti socijaldemokratske ideje“, a u krajnjoj konsekvenци i o „smrti čovjeka“.

Iz ovakve premise naš autor izvodi i kritiku svih relacija prema prošlosti, prema onome što se, ne tako davno, dogodilo i u Hrvatskoj i u Srbiji. Sa dosta argumenata (nekima oni mogu biti nedovoljni ili predimenzionirani), dr Mile Lasić piše i o režimima Tuđmana i Miloševića, ali dominantno sa ciljem da pokaže kako je takav ambijent – i poslije smrti pomenutih aktera – još uvijek velika, gotovo nepremostiva – blokada za ono što bismo zvali kulturom sjećanja.

Tu se, naravno, otvara pitanje identiteta. Ko smo mi? Ovdje? Između redova Lasićevih tekstova, promiču dvije teze. Prva, po kojoj bi mogao postojati bh identitet u kulturnoškom smislu, i druga po kojoj ovdje postoje, u čistom obliku, srpski, hrvatski i bošnjački kulturni identitet. Autor se ne određuje eksplisitno oko toga. Ali, ako čitamo između redova, vidimo da niti prva niti druga teza ne stoji. Jer, bh identitet još nije realno profiliran i zagovara se vještački, konstruirano od ovih ili onih političkih partija, dok sa druge strane, ovdje ne postoje čisti hrvatski, bošnjački ili srpski kulturni identiteti. Decenije, stoljeća, zajedničkog života učinila su svoje. Radi se o prožimanju. I to je, svakako, nešto što treba pripadati kulturi sjećanja.

Dakako, naš autor je u pravu. Ali, po mom sudu, to što je on u pravu, neće mu mnogo pomoći. Aktuelni modeli života na Zapadnom Balkanu i dalje će

producirati i reproducirati morbidne forme i sadržaje relacija Ja i Drugi, u kojima će svaka Drugost značiti mržnju, neprijateljstvo, konflikt. Dakle, nešto što nije obogaćivanje, oplemenjivanje, obilje sadržaja zajedničkog života. Koliko Lasićeva, to je i moja rezignacija. Uprkos jednom Deridi, Levinasu, uprkos Matvejeviću, Lovrenoviću, fra Marku Oršoliću, Miri Bogdanović i inim, čija imena susrećemo u ovoj knjizi.

Upravo zbog te i takve rezgnacije, uzeo bih sebi slobodu da čitaocima ovog izdanja preporučim jedno posebno, jedno naročito, pro-čitavanje Lasićeve studije o Nirnberškom procesu (procesima), što je, kako rekoh, sastavni dio teksta koji je pred nama. Jer ta studija, ako se doista pažljivo čita, pokazaće nam jedno rafinirano razlikovanje činjenja zločina i odgovornosti za te zločine. Isto tako, pokazaće nam jednu recepturu kako je moguće graditi kulturu sjećanja. A, takođe, može nam pokazati kako je svojevremeno država Njemačka bila nominirana za Nobelovu nagradu za mir. Dakako, ne samo zbog Vili Branta ili drugih antinacista, već zbog ukupne odvažnosti da se sami Nijemci suoče sa vlastitim prošlošću i da grade kulturu sjećanja. Uostalom, ta i takva odvažnost je ovdje i sada doista nužna. Jer, ne treba zaboraviti da su na Prvi Nirnberški proces bili, u svojstvu promatrača, pozvani i Ernest Hemingvej, Džon Dos Pasos, Luj Aragon, Erih Kestner, Džon Štajnbek i dr. Da vide i čuju Zlo na djelu.

Zapravo, da oni, pa i drugi narodi, još jednom se podsjetе na ono što se zbivalo – ne samo u memoriji faktografije – nego selektivno, vezano za pamćenje Zla i odvažnosti da budu protiv. To je, valjda, kultura sjećanja. U protivnom, živjećemo i umirati sa onim nesnosnim, nepodnošljivim bolovima u glavi.

Kao onaj nesrećni indijanski dječak sa početka ove skaske.

Koliko razumijem – ne samo iz ove knjige – to zbori i dr Mile Lasić.

Vjerovatno zato što pripada onoj najmanjoj manjini ljudi (deminutiv na kub) koji hoće da istovremeno i misle i žive.

Dakako, prethodne riječi zvuče patetično. No, to je moj problem. Jer, lično poznam našeg autora. I upravo iz togličnog poznanstva, pa i prijateljstva, zamjeram što svoju knjigu nije završio krikom, a ne racionalnim objašnjnjima.

Valjda će to dr Mile Lasić učiniti neki naredni put.

Ne zbog mene.

Misljam, prevashodno zbog sebe i radi mnoštva drugih ljudi.

Banja Luka, aprila 2011.

3. Kratki životopis

Docent dr. sc. Mile Lasić, rođen 1954. u Uzarićima (Široki Brijeg), proveo je skoro dvije decenije u SR Njemačkoj kao jugoslavenski i bosanskohercegovački diplomata, publicista, kolumnista i prevoditelj...

Vratio se u Zemlju i u akademskoj 2009/2010. godini započeo profesorsku karijeru na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru. Pokriva skupinu temeljnih politoloških kolegija, koji se tiču i uvoda u političku znanost i političke teorije, uključivo i kulture u politici i kulture sjećanja. Nadležan je i za niz politoloških kolegija koji se dotiču teorije i prakse diplomacije, međunarodnih odnosa i europskih integracija...

Autor je brojnih politološko-socioloških eseja i studija, kao i knjiga "Europska unija: nastanak, strategijske nedoumice i integracijski dometi" (2009.); "Mukotrpno do političke moderne" (2010.) i "Europe Now – Europa sada ili nikada" (2011.)...

Član je Odbora za sociološke znanosti Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine...

**FRIEDRICH
EBERT
STIFTUNG**

The logo for the Friedrich Ebert Stiftung features the organization's name in a bold, sans-serif font. The letter 'E' in 'EBERT' is stylized with a globe icon in its center, consisting of horizontal lines of varying lengths to represent latitude and longitude.